sier Dossier Dossier Dossier Dossier Dos

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº25 2015

Castella i *praesidia* a la façana mediterrània de la Hispània tardorepublicana

Edició:
Carles Padrós
Joaquín Ruiz de Arbulo

Carles Padrós
Joaquín Ruiz de Arbulo

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 229-230
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

Introducció

Introduction

En les pàgines següents es presenten els resultats del seminari Internacional de l'ICAC-URV, *Castella et praesidia a la façana mediterrània de la Hispània tardo-republicana*, celebrat a Tarragona el dia 13 de maig de 2014. Es tracta d'un bon exemple de l'empenta que estan assolint els estudis dedicats a definir i estudiar un tipus de jaciments arqueològics fortificats de petites dimensions en els quals la presència abundant d'armament i utillatge militar de cronologia inclosa entre els segles II i I aC permet identificar-los com a punts de control de rutes i territoris, o fins i tot com a espais logístics o *outpost*, però sempre tenint en compte la dificultat d'establir-ne la durada i sistematització no privada. Tots ells tenen una relació directa en la implantació militar romana.

Aquesta problemàtica ens permet traslladar a la nostra interpretació arqueològica altres conceptes i definicions constatades a les fonts escrites de l'antiguitat. En aquest cas, la nostra reunió ha pretès posar en comú a través de les fonts i de l'arqueologia el que deuria o podria ser un *castellum*, i a la vegada també les característiques de les guarnicions o *praesidia*. Aquest tipus d'estudi ha assolit un gran èxit en l'àmbit europeu les últimes dècades i això ha portat a considerar la dificultat de determinar, per manca d'estudis, que tots els jaciments que s'han definit com a militars i romans ho siguin realment, ja que en moltes ocasions resulten ser indígenes amb defenses, i en altres romans però de caràcter civil.

Quant a la contextualització cronològica i geogràfica, sembla que aquest tipus d'implantació al territori tindria sentit en els moments d'estrès bèl·lic, que en el nord-est peninsular i durant la baixa república romana es divideixen, a grans trets, en tres grans moments (225-175 aC, 125-70 aC i 50-25 aC). Aquest tipus d'assentament i la xarxa que conformen, seran encara plenament actius fins al moment final de les guerres civils i únicament a la fi del segle I aC, amb les reformes d'August, podem ja contemplar una estructuració generalitzada a partir de territoris urbans.

La problemàtica exposada en aquest seminari ens permet traslladar a la península Ibèrica el funcionament i l'operativitat dels *praesidia* o petits destacaments situats seguint les diverses fronteres, així com en les rutes de comerç entre els ports del mar Roig i la vall del Nil. Un altre exemple, tot i que ja més estandarditzat i complex, és el de la frontera romana a la Germània als segles I i II, paradigma d'estructura defensiva i de control del territori a partir de *castella* i posts avançats.

El seminari va comptar amb la participació de François Cadiou (Université Michel de Montaigne - Bordeaux 3), Francisco Brotons (Museo Arqueológico de Caravaca de la Cruz), Moisés Diaz (ICAC-CODEX

SCCL), Jordi Principal (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Maria Pilar Camañes (ICAC), Horacio González Cesteros (ICAC), Imma Mestres i Montserrat Duran (Camp de les Lloses-Tona), Carles Padrós (ICAC), Roger Sala (SOT Prospecció Arqueològica), Àngels Pujol (Associació GIRA), Josep Maria Nolla i Lluís Palahí (Universitat de Girona), a més de l'assistència d'una cinquantena de persones, des d'estudiants a investigadors, interessats en la temàtica tractada.

Aquest seminari d'investigació realitzat a l'ICAC ha comptat amb el suport econòmic del Departament d'Història i Història de l'Art de la Universitat Rovira i Virgili i també del Projecte coordinat d'investigació HAR 2012-37405 del MINECO "Roma, las capitales provinciales y las ciudades de Hispania".

Carles Padrós
Investigador predoctoral
Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Pl. Rovellat s.n. Tarragona
cpadros@icac.cat

Joaquín Ruiz de Arbulo
Catedràtic d'arqueologia URV i
investigador de l'ICAC
Campus Catalunya, Tarragona
joaquin.ruizdearbulo@urv.cat

Grup de Recerca SETOPANT adscrit al
2104 SGR 1197 MIRMED-GIAC

Bibliografia

Alonso, A. (1988). *Fortificaciones romanas en Extremadura: La defensa del territorio*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura. Càceres.

Cadiou, F. (2003). Garnisons et camps permanents: un reseau defensif des territoires provinciaux dans l'hispanie republicaine?. A: Á. Morillo, F. Cadiou, D. Hourcade (coords.). *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto (espacios urbanos y rurales, municipales y provinciales)*. Col·loqui celebrat a la Casa de Velázquez (19 i 20 de març de 2001): 81-100.

Cadiou, F., Moret, P. (2012). Rome et la frontière hispanique à l'époque républicaine (IIe – Ier s. av. J.-C.). Les sociétés méditerranéennes face au risque: Espaces et frontières. *Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliotheque Générale*, 35: 21-44.

Fabiao, C. (2007). El ejército romano en Portugal. A: Á. Morillo (ed.). *El ejército romano en Hispania. Guía Arqueológica*. Universidad de León. Lleó, 113-134.

Jiménez de Furundarena, A. (1995). Castellum en la Hispania romana: Su significado militar. *Hispania Antiqua*, 19: 129-150.

Maia, M. (1986). Os Castella do sud de Portugal. *Madrider Mitteilungen,* XXVII: 195-223.

Noguera, J., Principal, J., Ñaco, T. (2014). La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del noreste de la Citerior (218-45 a.C.). A: F. Cadiou i M. Navarro (eds.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. a.C.)*. Ausonius Mémoires 37. Bordeus: 31-56.

Olesti, O. (2000). Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: Un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral. *Empúries,* 52: 55-86.

Romeo Marugán, F. (2005). Notas para un glosario de términos referentes a los sistemas defensivos de la antigüedad. *Salduie,* 5: 191-213.

François Cadiou

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 231-243
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

Praesidia et *castella* dans les sources littéraires

Praesidia *and* castella *in the literary sources*

A partir d'une analyse de l'emploi le plus fréquent des termes *praesidia* et *castella* dans les sources littéraires, et en particulier dans le corpus césarien, cet article souligne les limites de ces témoignages en vue d'établir les typologies de sites auxquelles, en ce qui concerne la période tardo-républicaine, la recherche archéologique a pris l'habitude de se référer. Moins net qu'on ne l'admet souvent, l'usage de ces termes renvoie en outre à un temps donné, celui de la campagne militaire proprement dite, qui constitue en effet l'horizon principal des récits transmis par ces sources. Le *praesidium* ou le *castellum* documenté par les sources littéraires correspond ainsi à un dispositif *ad hoc*, relativement éphémère, qui pose donc directement la question des traces qu'il est susceptible d'avoir laissé aujourd'hui dans les paysages.

Mots clé : Armée romaine, guerre romaine, castramétation républicaine, *praesidium*, *castellum*, garnisons, logistique, *Hispaniae*, guerre des Gaules, guerres civiles, sources littéraires, César, Ier s. av. J.-C.

Based on the analysis of the most frequent use of the words *praesidia* and *castella* in the literary sources, and particularly in the Caesarean corpus, this article seeks to highlight the limitations of these testimonies in order to establish the typologies of the sites to which, for the Late Republican period, archaeological research traditionally refers to. Less clear than it is often assumed, the use of these terms also refers to a specific time frame, that of the military campaign itself, which usually corresponds to the main horizon of the narratives transmitted by those sources. The *praesidium* and the *castellum* documented by the literary sources thus correspond to an *ad hoc* arrangement, relatively specific and short-lived, that consequently raises the question of the archaeological remains they may have left in the existing landscapes.

Keywords: Roman army, Roman warfare, Republican castramentation, *praesidum*, *castellum*, garrisons, logistics, *Hispaniae*, Gallic War, civil wars, literary sources, Caesar, first century BC.

Depuis quelques années, les efforts des archéologues ont permis de verser au dossier de la présence militaire romaine dans la péninsule Ibérique, pour la période de la conquête (IIIe-Ier s. av. J.-C.[1]), un nombre croissant de sites et de vestiges matériels, à un point sans équivalent pour le reste du monde romain.[2] Les découvertes dans le Nord-Est de l'Espagne, particulièrement nombreuses, donnent à cette région une place importante dans la réflexion actuellement menée sur la nature de ces traces et leur interprétation.[3] En effet, l'une des difficultés consiste à caractériser précisément ces vestiges, fréquemment qualifiés dans l'historiographie de *praesidia* ou de *castella*, en fonction de leur taille et de leur localisation.[4] Or, on ne saurait oublier que, pour la période qui nous intéresse ici (la fin de la République), le *praesidium* ou le *castellum*, sur le plan archéologique et matériel, correspond à un type de site que nous choisissons de dénommer ainsi, en empruntant aux textes anciens ce vocabulaire spécifique. Encore faut-il être sûr que l'emploi de cette terminologie est bien adéquat pour dénommer les vestiges que nous retrouvons sur le terrain. Sans être illégitime, bien sûr, l'usage qui consiste à aller puiser dans les textes les référents des typologies élaborées aujourd'hui pour rendre compte des structures mises au jour par l'archéologie pose des problèmes qui sont parfois sous-estimés, particulièrement dans le domaine militaire. Ainsi, à propos de l'architecture militaire romaine en Gaule pendant l'Antiquité tardive, Raymond Brulet a pu rappeler récemment qu'« on définit fréquemment les ouvrages militaires en s'appuyant sur les termes techniques latins ou grecs, mais la signification de ceux-ci est souvent imprécise ou équivoque. ».[5] De fait, pour les *praesidia* de l'Occident romain à la fin de la République, nous n'avons rien de comparable au témoignage des *ostraca* et des inscriptions du désert oriental d'Egypte dans lesquels, manifestement, le terme *praesidium* (ou sa translittération en grec) désigne systématiquement, à l'époque flavienne et antonine, un petit fortin quadrangulaire servant à sécuriser les routes caravanières[6]. Au contraire, l'usage des termes *praesidium* et *castellum* dans les sources littéraires latines, qui constituent l'élément principal sur lequel nous sommes contraints de nous appuyer pour la période républicaine, est beaucoup moins clair et doit à mon sens nous inviter à une certaine prudence lorsque nous les réutilisons dans nos typologies. Ce dossier nous invite dès lors à nous demander dans quelle mesure l'archéologie peut s'appuyer sur les informations fournies par les textes comme cadre de référence à sa réflexion. Je limiterai mon propos, pour l'essentiel, au dernier siècle de la République, pour lequel nous avons l'avantage de disposer du plus grand nombre de témoignages d'époque. Une place privilégiée y est faite au corpus césarien, qui, sans surprise, nous offre les informations les plus abondantes et les plus détaillées. Nous verrons que les textes évoquent surtout par un tel vocabulaire des dispositifs plus ou moins temporaires, que la fonction de ceux-ci est à replacer dans un contexte avant tout stratégique et tactique où la dimension logistique est essentielle, et qu'il ne faut pas sur ce plan distinguer trop radicalement *praesidia* et *castella*.

Une difficulté à identifier des postes permanents

Au détour de certaines phrases, des auteurs comme Tite-Live ou Polybe laissent entendre que les Romains avaient pour pratique habituelle de placer des garnisons chez leurs ennemis vaincus (Liv. 28.34. ; Pol. 28.5). Nous n'avons pas de raison de douter de ces témoignages, et de tels passages ont beaucoup fait, d'ailleurs, pour accréditer l'idée répandue selon laquelle l'installation de *praesidia* avait représenté une pratique courante à l'issue des conflits, à des fins de contrôle politique et militaire, bien qu'aucun de ces textes ne spécifie cependant combien de temps ce type de garnison était censé rester en place après la fin de la campagne militaire qu'ils concluaient. De fait, quand on cherche à identifier de telles garnisons et à connaître leur durée d'existence, on se heurte vite à toute une série de difficultés.

En ce qui concerne les *Hispaniae*, on est frappé par le fait que les places qualifiées de *praesidia* ou associées à un *praesidium* apparaissent peu, en tant

1. Toutes les dates figurant dans le texte sont av. J.-C., sauf mention contraire.

2. On peut trouver différents bilans de ces découvertes et des discussions qui leur sont liées, avec les renvois à la bibliographie correspondante, dans : Morillo Cerdán dir. 2007 ; Cadiou 2008 ; Cadiou et Navarro Caballero éd. 2014.

3. Bilan récent et actualisé dans Noguera *et al*. 2014.

4. Morillo Cerdán 2014, 35 déplore ainsi à juste titre que « la terminologia es un aspecto poco cuidado en las publicaciones sobre castramentación romana », et souligne les difficultés méthodologiques posées, dans ce champ de recherche, par la persistance de ce qu'il appelle, après d'autres, une « arqueología filológica » (p. 37). Toutefois, et non sans contradiction, c'est sans discussion qu'il reprend par ailleurs la typologie usuelle en archéologie, évoquant ainsi « los numerosos *castra* (campamentos) y *castella* (fuertes) republicanos repartidos por el territorio peninsular » (p. 36). Ainsi, à propos des petits sites fortifiés du sud-ouest péninsulaire, il estime : « sería conveniente conservar el término *castella*, para su clasificación », essentiellement en raison de « su aspecto fortificado y su posición dominante sobre el terreno » (p. 45).

5. Brulet 2006 : 156. Selon lui, « le terme de *castellum* est clairement employé dès le Haut-Empire comme diminutif pour désigner un petit camp […]. Au Bas-Empire, il est toujours lié à une fonction militaire […], mais il est tellement répandu dans les textes anciens qu'il est dangereux de le considérer d'office sous cet angle ».

6. Cuvigny éd. 2003. Toutefois, H. Cuvigny précise bien (p. 306-307) que cet emploi, propre à la documentation papyrologique et épigraphique pour cette région et pour cette période, relève ici d'un « sens spécialisé » du terme, celui de « petit poste militaire fortifié sur une route », qui « prédomine depuis les récentes et massives trouvailles d'ostraca du désert Oriental », mais qu'on ne saurait généraliser, même si des parallèles sont attestés ailleurs en Orient. Selon elle (p. 353-357), l'apparition de ce sens spécialisé est à mettre en relation avec la mise en place de ce réseau de fortins à partir des Flaviens, inaugurant ce qu'elle appelle « le temps des *praesidia* ». Auparavant, l'association de ce vocabulaire à un type de structure paraît anachronique, comme le montre la description par Pline l'Ancien de cette même route de Myos Hormos : « *praesidium* n'apparaît qu'une fois dans son texte, et désigne non pas une structure spécifique, mais la garnison casernée dans ou à proximité d'un *hydreuma* », c'est-à-dire d'un point d'eau aménagé pour le ravitaillement des caravanes.

que telles, dans les récits relatifs à l'expansion romaine dans ces régions : pour l'ensemble de la période 218-45 sur laquelle j'ai eu l'occasion de centrer une recherche antérieure, on dénombre ainsi moins d'une vingtaine d'attestations explicites.[7] Sans doute, il faut se garder de tirer des conclusions hâtives à partir d'un tel constat, car cette faiblesse quantitative apparente a des chances d'être peu représentative de la réalité des pratiques : comme chacun sait, les textes ne nous disent pas tout. A l'inverse, ces attestations éparses ne sauraient à elles seules suffire à postuler par défaut, en la matière, une logique de système qui, en effet, est contredite par d'autres éléments. A ce sujet, on ne manquera pas de noter l'absence de toute référence à l'imposition de garnisons dans les traités gracchiens de 180-179 (App. *Ib*. 44) ou encore dans le texte de la *deditio* d'Alcántara en 104 (Diaz Ariño 2008 : 194-196, avec rappel de la bibliographie antérieure). Assurément, il ne s'agit pas là d'une particularité du dossier hispanique, même si celui-ci offre un bon point de départ, à mon sens, pour remettre en question l'idée que les mentions de *praesidia*, dans les sources littéraires, permettraient de mettre en évidence l'existence de réseaux de postes militaires permanents ou installés de façon durable.[8]

Pour une période postérieure, et pour d'autres contextes, le corpus césarien va dans le même sens. Les différents livres du *Bellum Gallicum* évoquent à de nombreuses reprises la reddition, volontaire ou non, de communautés (Caes. *Gal*. 1.27.3 ; 2.13.1 ; 2.15.1 ; 2.28.3 ; 2.32.2 ; 3.21.3 ; 4.22.1 ; 4.36.1 ; 5.1.8-9 ; 5.20.3-4 ; 5.22.4 ; 6.3.2 ; 6.4.4 ; 7.11.2 ; 7.12.3 ; 7.89.2 ; 7.90.3 ; [Hirt.] *Gal*. 8.23.2). Parmi les conditions imposées par les Romains, figurent toujours la remise des armes, ou celle d'otages ou encore la fourniture de blé ou de chevaux, mais, de façon intéressante, jamais l'installation d'une garnison.[9] De même, en Orient cette fois, lorsque César est obligé de rentrer en urgence à Rome à la fin de l'année 48, l'auteur anonyme du *Bellum Alexandrinum* insiste sur le fait que l'*imperator* jugea toutefois nécessaire de prendre le temps de s'occuper du règlement des affaires des provinces orientales, mais ne fait nulle mention de mise en place de garnisons, insistant au contraire sur le rôle dévolu aux forces locales de défense (*B. Alex*. 61.5). Ceci ne signifie pas que l'imposition d'une garnison n'était jamais une solution retenue, mais seulement qu'elle n'était peut-être pas aussi fréquente, dans les faits, que ce que suggèrent à première vue les principes généraux évoqués par Polybe ou Tite-Live dans les passages auxquels il a été fait allusion précédemment. D'autres facteurs intervenaient qui déterminaient la décision du chef militaire de placer ou non des *praesidia* sur un territoire donné. C'est ce que montre le choix fait par Metellus en 109 au début de sa campagne de Numidie (Sall. *Iug*. 54.6) : non content de recevoir de la part des communautés soumises tout ce qu'un chef romain exige ordinairement en ces circonstances (*obsides, frumentum et alia quae usui forent adfatim praebita*), Metellus disposa en outre des garnisons partout où il le jugea nécessaire (*ubicumque res postulabat praesidium impositum*). Mais cette précaution s'explique ici, précisément, par le contexte de cet épisode, celui d'une campagne militaire toujours en cours, où l'objectif est alors de se rendre maître du terrain ennemi (Sall. *Iug*. 55.1 : *hostium agro potiretur*) pour garantir la victoire.

Ces quelques exemples doivent nous inciter, me semble-t-il, à ne pas céder à la tentation de penser que, une fois que les Romains jugeaient les opérations militaires suffisamment achevées, ils auraient, par principe, multiplié les garnisons à l'intérieur des espaces où vivaient les communautés passant alors sous leur hégémonie. D'ailleurs, au début de l'hiver 52, les chefs gaulois pouvaient estimer qu'une révolte était facile (*id esse facile esset*) tant que les armées restaient dans leurs *hiberna* et que César était absent (Caes. *Gal*. 7.1.7). Même dans les cas où le proconsul des Gaules insiste lui-même sur la nécessité de sécuriser ses arrières, nous n'avons aucune mention de garnisons placées à titre préventif chez les peuples déjà soumis mais susceptibles de se révolter.[10] Ainsi, comme César craignait un soulèvement en son absence au moment où il s'apprêtait à passer en Bretagne, à la fin de l'été 54, le projet qu'il forma, pour parer à toute éventualité, fut celui d'emmener avec lui les chefs de tous les peuples gaulois, à titre d'otages (Caes. *Gal*. 5.4.1 et 5.5.4), et non celui de surveiller ces peuples par un quelconque réseau de postes militaires.[11] En somme, le problème théorique auquel sont confrontés aujourd'hui historiens et archéologues consiste à se demander jusqu'à quel point il convient d'imaginer que certains intérêts des Romains (économiques, stratégiques ou encore logistiques) impliquaient nécessairement une présence militaire à demeure, sous une forme ou une autre. A ce titre, il me paraît révélateur que les victimes du massacre de *Cenabum* au début de l'année 52 étaient en grande partie des *ciues romani qui negotiandi causa ibi consisterant* (Caes. *Gal*. 7.3.1). Pourtant, a priori, on aurait pu penser que cette ville comptait aussi une garnison romaine, puisque César évoque la présence sur place de C. Fufius Cita, un chevalier romain *qui rei frumentariae iussu Caesaris*

7. Cadiou 2008 : 327. Pour le Ier s., ces attestations explicites concernent essentiellement la période de la guerre civile, entre 49 et 45, à travers les témoignages du corpus césarien.

8. Cadiou 2003, dont les principales conclusions sont reprises et développées dans Cadiou 2008 : 279-451. Je renvoie à ces deux publications pour le détail de l'argumentation présentée en ce sens.

9. Il n'est pas inintéressant de relever ici le contraste entre le récit césarien lui-même, qui accorde peu d'importance au recours aux *praesidia* comme mesure de rétorsion et de contrôle, et l'impression différente laissée par les textes d'époque impériale consacrés à ces campagnes césariennes : voir en particulier Dio 40.43.3 à propos du traitement infligé par César aux Belges.

10. A l'exception il est vrai du cas des Ménapes, au début de l'été 53 chez qui César, après son départ, laissa un corps de cavalerie auxiliaire *custodis loco*, sous le commandement de Commios l'Atrébate (Caes. *Gal*. 6.6.3). Mais cette précaution inhabituelle s'explique en partie par le fait que l'expédition contre les Ménapes n'était que la première étape de sa campagne contre les Trévires, comme il l'explique en 6.5.4.

11. Même attitude l'année précédente, lorsque César, pressé de partir en Bretagne, se contenta d'exiger un grand nombre d'otages aux Morins *quod neque post tergum hostem relinquere uolebat* (Caes. *Gal*. 4.22.2).

praeerat (Caes. *Gal*. 7.3.1).[12] Mais plus tard, lors du siège d'*Avaricum*, les soldats déclarèrent seulement vouloir venger le meurtre de ces citoyens romains à *Cenabum* et non des compagnons d'armes (Caes. *Gal*. 7.17.7).[13]

Dans une réflexion de cette sorte, il est indispensable de prendre en compte une évaluation des moyens dont pouvait disposer Rome pour maintenir, sur la durée, un nombre important de garnisons dans les endroits qui, d'après les données fournies par la documentation, nous semblent revêtir une valeur stratégique quelconque. Compte tenu de la faiblesse relative des effectifs des armées romaines habituellement envoyées dans les provinces à la fin de la République, on peut en effet douter que leurs chefs aient pu se permettre de trop affaiblir leurs forces en éparpillant les soldats pour des tâches de garnison. Je crois avoir montré que cette limite constituait un élément essentiel expliquant l'absence d'un véritable réseau de *praesidia* durables dans le cas des *Hispaniae* (Cadiou 2008 : notamment 354-355). Même pendant la période hivernale, où la répartition des troupes entre différents cantonnements (*hiberna*) est bien attestée, les besoins militaires comme les nécessités pratiques interdisaient une dispersion trop prononcée (Cadiou 2008 : 405-408). Un tel impératif apparaît tout aussi nettement dans le corpus césarien, alors même que César, aussi bien durant les campagnes en Gaule que pendant celles de la guerre civile, a pourtant toujours eu à sa disposition des effectifs très supérieurs à ceux des gouverneurs des provinces hispaniques. Selon Hirtius, c'est même la certitude que l'armée romaine était dans l'incapacité de faire face à des foyers d'insurrection trop nombreux qui détermina la stratégie des chefs gaulois révoltés pendant l'hiver 52-51 ([Hirt.] *Gal*. 8.1.2). Quelques années auparavant, les difficultés éprouvées par P. Crassus en Aquitaine avaient également tenu, selon César, à l'impossibilité pour son légat de fractionner ses troupes trop peu nombreuses face à un adversaire qui n'avait pas la même contrainte et qui pouvait donc détacher une partie de ses forces pour bloquer les routes (*uias obsidere*) tout en laissant une garnison suffisante (*satis praesidium*) dans son propre camp (Caes. *Gal*. 3.23.7). Il s'agissait pourtant là de mesures dont les Romains eux-mêmes étaient coutumiers et qu'ils jugeaient indispensables, comme nous le verrons, pour garantir le succès de leurs opérations militaires.[14] Mais ces exemples montrent que l'application de ces principes tactiques et stratégiques dépendait aussi de l'état des forces disponibles et donc des circonstances, auxquelles tout chef militaire se devait de s'adapter. L'attitude des chefs pompéiens en Afrique en 47 en constitue une bonne illustration : seul un tout petit nombre de villes (*pauca oppida*) était défendu par leurs garnisons, le reste ayant été abandonné et détruit, afin d'éviter que César ne puisse les utiliser à son profit (*B.Afr*. 20.4). Cette précision du récit de l'auteur anonyme, qui suggère une certaine réticence de la part de Scipion et de Varus à disperser leurs troupes dans des *praesidia* urbains, est d'autant plus intéressante que l'on sait par ailleurs que les forces pompéiennes d'Afrique jouissaient d'une supériorité numérique écrasante sur l'armée césarienne débarquée de Sicile.[15]

De fait, lorsqu'ils apparaissent dans les sources littéraires, les *praesidia* semblent correspondre d'abord à des dispositifs *ad hoc* : les récits dont nous disposons impliquent ainsi que ceux installés dans les cols pyrénéens par Sertorius en 81 (Plut. *Sert*. 7.1) et par Afranius en 49 (Caes. *Ciu*. 1.37.1 ; Dio 41.20.2) ou dans les Alpes par Lépide en 43 (App. *Ciu*. 3.83) ne répondaient pas à une menace potentielle indéterminée. Au contraire, ils avaient été placés en vue de l'arrivée attendue d'un adversaire : le syllanien C. Annius, dans le premier cas, le légat césarien C. Fabius, dans le second, Antoine dans le troisième. Ces *praesidia* avaient donc été mis en place dans le contexte immédiat d'opérations militaires imminentes, à court terme, et n'avaient pas d'autre raison d'être.[16] De même, en Ultérieure, à l'été 49, Varron n'entreprit de sécuriser certaines agglomérations qu'une fois connue la victoire de César près d'*Ilerda* et en prévision de sa venue prochaine. Selon le texte du *Bellum ciuile*, il envoya une garnison à *Gades*, pour veiller sur le trésor de guerre qu'il y avait fait transporter, et aussi dans les villes qu'il soupçonnait d'incliner en faveur de son adversaire (Caes. *Ciu*. 2.18.2 et 5). Rien ne permet donc d'affirmer que de tels *praesidia* existaient hors du contexte particulier dans lequel ils sont mentionnés dans les sources. D'ailleurs, si les principales villes dans les provinces avaient normalement comporté des contingents dans leurs murs, on ne comprendrait pas le besoin ressenti par l'auteur du *Bellum Hispaniense* d'expliquer à son lecteur la présence d'une garnison à Cordoue en 45 sous les ordres de Sextus Pompée (*B. Hisp*. 3.1).

12. L'absence de garnison dans une ville où résident des marchands italiens est loin d'être invraisemblable, même dans un contexte de guerre : en 47, durant la campagne d'Afrique, l'*oppidum* de *Thysdra*, où sont stockés 300 000 boisseaux de blé appartenant aux *aratores* locaux mais aussi à des *negotiatores italici* est dépourvu de toute garnison romaine, puisque la ville en réclama une auprès de César (*B. Afr*. 36.2), peu avant d'être investie par un *praesidium grande* pompéien (*B. Afr*. 76.1 ; 93.1).

13. A comparer avec Sall. *Iug*. 68.3, pour l'année 109, où Metellus exhorta ses soldats à venger leurs concitoyens qui ont péri lors du massacre de *Vaga* et qu'il présente comme des *fortissimi uiri* (67.1). Mais, dans ce cas, il est dit explicitement par ailleurs (47.2 et 66.2) que le consul avait établi un *praesidium* dans cet *oppidum* où étaient déjà installés, également, des *negotiatores* italiens (47.1).

14. Sur le contresens fréquent fait sur ce passage souvent commenté, voir Cadiou 2013 : 125-127.

15. Les sources sont unanimes sur ce point : *B. Afr*. 1.4 ; 19.3 ; Cic., *ad Att*., XI, 10, 2 ; App. *Ciu*. 2.87 ; 2.96 et 97.

16. Un autre épisode des guerres civiles reflète bien le caractère par nature éphémère de tels dispositifs. En septembre 42, L. Decidius Saxa qui tenait en Thrace les défilés des Corpiles (App. *Ciu*. 4.87) s'empressa de retirer ses postes lorsqu'il estima que cette surveillance était rendue inutile (ὡς ἀχρεῖον ἔτι τὸ τηρεῖν) par le choix d'un autre itinéraire par les armées de Brutus et de Cassius (App. *Ciu*. 4.102). Or cette information s'avéra un leurre et les Césaricides purent profiter de ce retrait pour emprunter aussitôt le passage. Dans un deuxième temps, les armées triumvirales abandonnèrent également la garde du défilé des Sapées, cette fois parce que les troupes adverses avaient bien déjoué leur attente et suivi un autre itinéraire (App. *Ciu*. 4.104). Dans les deux cas, on voit que la maîtrise des passes était conçue comme un objectif à court terme.

L'auteur anonyme prend en effet la peine de justifier l'installation de cette garnison (*cum praesidio Cordubam tenebat*) par l'importance particulière que celui-ci accordait à cette ville (*quod eius prouinciae caput esse existimabatur*). Très souvent, les données fournies par les sources littéraires me semblent donc impliquer l'absence préalable de garnisons, que seules les circonstances imposaient d'installer en cas de besoin. En 67, ce sont les nécessités de sa lutte contre les pirates qui conduisirent Pompée à placer de *firmissima praesidia* en Sardaigne, en Afrique et en Sicile pour protéger plus efficacement ces *tria frumentaria subsidia rei publicae* (Cic. *De imp. Cn. Pomp*. 34), avant de procéder de même dans les deux *Hispaniae*, en Gaule Transalpine ainsi que le long des mers Tyrrhénienne et Adriatique (*ibid*. 35). A l'évidence, si Cicéron peut, en rapportant ces mesures énergiques, louer Pompée pour son exceptionnelle efficacité, c'est vraisemblablement parce que de telles garnisons étaient auparavant inexistantes.[17] En janvier 52, c'est face au risque d'une invasion de la Transalpine par les Cadurques au niveau de Narbonne que César, après s'être rendu sur place, prit la décision de distribuer des *praesidia* chez différents peuples situés sur la frontière de la province (Caes. *Gal*., 7.7.4). Bien que prise en urgence, cette mesure ne s'en révéla pas moins efficace : selon les dires du proconsul, le chef cadurque Lucterios, trouvant désormais dangereux de s'aventurer au milieu de ces *praesidia*, préféra se replier (Caes. *Gal*., 7.8.1). De façon intéressante, on note qu'à l'été suivant, face aux incursions effectuées à l'intérieur de la province par les Gaulois révoltés, outre les vingt-deux cohortes levées par le légat L. César pour être en mesure de pourvoir aux *praesidia* nécessaires, ceux disposés *cum cura et diligentia* le long du Rhône le furent par les Allobroges eux-mêmes (Caes. *Gal*., 7.65.1).

Dans tous les cas, de telles garnisons paraissent installées temporairement.[18] Non seulement elles sont mises en place peu de temps avant les opérations militaires, mais en outre, rien n'assure qu'elles subsistent très longtemps après.[19] Au contraire, lorsque nous avons la chance de disposer de quelque information quant à leur devenir, on s'aperçoit qu'elles peuvent même être assez éphémères. En 81, les 6000 hommes postés dans les Pyrénées sous les ordres de Livius Salinator ne résistèrent guère après la mort de leur chef, se comportant ici comme dans une bataille rangée à laquelle la description de Plutarque fait du reste penser (Plut. *Sert*. 7.3). A l'été 52, Labienus installa à *Agedincum* un *praesidium* destiné à garder les bagages de son armée (*Gal*. 7.57.1), mais, un peu plus loin dans le récit, il est explicitement fait mention du départ de la totalité de cette garnison (7.62.10), selon un schéma que l'on retrouve fréquemment.[20] De ce point de vue, l'exemple des postes installés en 49 par Afranius (*ab L. Afranio legato*) dans les *saltus pyrenaei*, évoqué précédemment, mérite qu'on s'y attarde, dans la mesure où l'abondance inhabituelle d'information dont nous disposons pour le contexte du début de la guerre civile permet de risquer quelques hypothèses sur la durée d'existence de garnisons de ce type.

Le cas des *praesidia* des Pyrénées en 49

Ces *praesidia* sont brièvement mentionnés par César lorsque celui-ci raconte que, pendant qu'il est lui-même occupé à assiéger Marseille, il a envoyé son légat C. Fabius s'emparer des passages pyrénéens : *in Hispaniam praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet* (Caes. *Ciu*. 1.37.1). Selon César, ces passages étaient tenu *eo tempore* par ces *praesidia* afraniens. Que faut-il comprendre ? La chronologie exacte des faits n'est pas aisée à reconstituer.[21] A première vue, le *terminus ante quem* semble clair, puisque ces *praesidia* sont délogés dès l'arrivée de Fabius : *Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate praesidium ex saltu deiecit* (Caes. *Ciu*. 1.37.3).[22] Comme le texte du *Bellum ciuile* place l'envoi de Fabius pendant les préparatifs de César pour assiéger Marseille (*dum haec parat*), et que ces préparatifs bloquent celui-ci pendant un mois entier, approximativement entre fin avril et fin mai,[23] on date généralement le passage des Pyrénées par le légat des environs de la mi-mai.[24] Par conséquent, c'est à ce moment qu'il faudrait placer, au plus tard, le démantèlement des *praesidia* afraniens. Toutefois, une date assez antérieure n'est pas totalement exclue, si l'on admet, comme le pensait

17. Sur l'absence de garnisons romaines dans la province de Sicile : Prag 2007.

18. Du discours de Cicéron, il ressort que le dispositif militaire mis en place par Pompée dans sa campagne contre les pirates dut durer le temps de sa guerre éclair : *Cn. Pompeius extrema hieme adparauit, ineunte uere suscepit, media aestate confecit* (Cic. *De imp. Cn. Pomp*. 35).

19. A comparer avec les *praesidia* établis au début de l'année 55 par les Ménapes le long du Rhin pour s'opposer à l'invasion des Usipètes et des Tencthères (Caes. *Gal*. 4.4.3-4). La ruse des Germains, qui feignirent pendant trois jours de battre en retraite avant de tomber à l'improviste sur les Ménapes ayant regagné la rive opposée du fleuve suffit à garantir que les *praesidia* sur l'autre rive avaient déjà été retirés.

20. Le *praesidium* laissé à *Atuatuca* à l'été 53, lors de la campagne contre les Eburons (Caes. *Gal*. 6.32.3) est retiré dès la fin des opérations, puisque César ramena alors toute son armée chez les Rèmes (Caes. *Gal*. 6.44.1). Quant à la troupe de garnison (φρουρά) laissée à l'été 42 par Cassius à Rhodes après la prise de la ville (App. *Ciu*. 4.74), on sait qu'elle fut retirée par Clodius peu après la défaite de Philippes et la mort de Brutus au mois de novembre suivant (App. *Ciu*. 5.2).

21. On sait que le texte du *Bellum ciuile* pose de nombreux problèmes de chronologie. Rambaud 1987 : 320 rappelle à ce propos que « César n'a indiqué ni la date du départ de Fabius, ni celle où il prit la décision d'attaquer l'Espagne ».

22. La facilité avec laquelle Fabius franchit l'obstacle pyrénéen a même fait dire à certains que les légats des provinces hispaniques n'avaient prévu qu'« une défense dérisoire des Pyrénées, forcées à la première attaque » (Harmand 1970 : 187). Mais peut-être faut-il tenir compte de la version alternative rapportée par Dion Cassius qui, si l'on en croit la tradition manuscrite, suggère que Fabius était parvenu à se concilier (ποιησαμένῳ) la garnison pompéienne des cols pyrénéens (Dio 41.20.2).

23. Les dates retenues ici correspondent au calendrier préjulien.

24. Kraner *et al*. 1963 : 61 : « um den 15. Mai » ; Harmand 1970 : 186 : mi-mai. Toutefois, les dates retenues varient considérablement dans la bibliographie moderne : Rico 1997 : 154 écrit ainsi que c'est « au mois de juin 49 » que César « commanda à C. Fabius de s'emparer de la route habituelle des Pyrénées tenue par les pompéiens ». Cette date paraît cependant trop tardive, car César prend lui-même la route de la Citérieure vers le 5 juin.

M. Rambaud, que la structure des chapitres 36 et 37 du *Bellum Ciuile*, en ne respectant pas la succession chronologique des événements, sert à masquer le fait que, contrairement à ce qu'il déclare lui-même (Caes. *Ciu*. 1.30.1), César avait prémédité l'expédition contre les forces pompéiennes des *Hispaniae* bien avant la fuite de Pompée hors d'Italie, le 17 mars (Rambaud 1987). Selon M. Rambaud, Fabius aurait reçu dès avant le 5 avril l'ordre de marcher sur les Pyrénées et serait arrivé sur la rive gauche du *Sicoris* dès la mi-avril, ce qui place sa traversée des passages pyrénéens un peu avant le 15 avril.[25] Depuis combien de temps les *praesidia* adverses y étaient-ils en place ? Il est possible d'imaginer que cette précaution avait été prise dès le début de la guerre civile, en janvier 49, d'autant plus que nous savons que, dans le courant de l'hiver 51-50, les quartiers d'hiver de Fabius, initialement installés chez les Eduens ([Hirt.] *Gal*. 8.54.4) avaient été transférés à proximité de Narbonne (Caes. *Ciu*. 1.37.1). Il serait logique, à première vue, de penser que la mise en défense des passages pyrénéens avait été la réponse des légats pompéiens à cette menace.[26] On sait d'ailleurs, par une lettre de Cicéron à Atticus datée du 18 février, que circulait à Rome la rumeur selon laquelle Afranius aurait combattu Trebonius *in Pyrenaeo* et s'apprêterait à passer en Italie *cum magnis copiis* (*ad Att*. 8.3.7). Toutefois Cicéron lui-même avoue peu y croire (*est quaedam spes, mihi quidem non magna, sed in his locis firma*…) et, de fait, ce bruit s'est révélé infondé, à l'instar de beaucoup de ceux qui ont circulé pendant la guerre civile, comme par exemple, en mai-juin 49, la nouvelle de l'arrivée de Pompée en Espagne *via* la Maurétanie, qui pourtant a beaucoup inquiété César (Caes. *Ciu*. 1.39.3). Plus vraisemblablement, tant que l'Italie semblait devoir être le terrain où se jouerait la guerre, les légats pompéiens d'Espagne ont dû demeurer dans une certaine expectative, au point que l'historiographie moderne s'est souvent étonnée de leur absence d'intervention.[27] Les choses n'ont dû commencer à évoluer qu'à partir du moment où il devint évident pour tous que la campagne d'Italie serait remportée par César, c'est-à-dire à partir de la prise de *Corfinium* (21 février) puis du départ définitif de Pompée depuis Brindes (17 mars), dont la nouvelle dut parvenir rapidement jusque dans les provinces hispaniques. Sans doute est-il excessif néanmoins de penser que les légats pompéiens ne prirent aucune mesure avant l'arrivée de Vibullius Rufus.[28] En effet, la nouvelle de l'envoi de celui-ci fut connue par César à son arrivée *in ulteriorem Galliam* (Caes. *Ciu*. 1.33.4), qu'il faut situer vers le 19 avril.[29] Cependant, Vibullius n'a peut-être pas atteint la Citérieure avant la deuxième quinzaine d'avril.[30] Il dut communiquer aux légats de nouvelles instructions de la part de Pompée, afin d'adapter le puissant dispositif des *Hispaniae* à l'évolution récente de la situation militaire.[31] Mais Petreius, Afranius et Varron n'avaient probablement pas attendu les ordres de leur *imperator* pour anticiper une offensive césarienne.[32] En effet, depuis le retour de César à Rome fin mars-début avril, nul ne pouvait plus douter que celui-ci allait se porter contre les *Hispaniae* plutôt que de poursuivre Pompée au-delà de l'Adriatique. Si le 25 mars, Cicéron pouvait encore estimer que César choisirait de passer en Grèce plutôt qu'en Espagne (Cic. *ad Att*. 9.15.1), une lettre reçue le même jour le détrompe en lui apprenant que César a bien pour projet de gagner les *Hispaniae* quelques jours après les kalendes d'avril (Cic. *ad Att*., 9.15a). Cette nouvelle, transmise à Cicéron par deux familiers de César, nous montre que les informations sur les véritables intentions de celui-ci circulent sans doute depuis peu.[33] On imagine que de semblables courriers durent parvenir à peu près au même moment à Afranius et Petreius, qui savaient donc enfin à quoi s'en tenir et durent prendre dès lors des mesures appropriées. Pour ma part, j'inclinerais donc à penser que l'occupation des passages pyrénéens, en vue d'une attaque prochaine des forces césariennes, n'intervint seulement qu'à partir de ces derniers jours du mois de mars et que César s'attendait évidemment à ce qu'une telle initiative ait été prise, lorsqu'il donna l'ordre à Fabius de s'en emparer début avril (selon la chronologie haute proposée par M. Rambaud) ou fin avril (selon la chronologie traditionnelle). C'est le sens qu'il faut attribuer selon moi à la précision *eo tempore*, dans le texte césarien, qui implique un moment déterminé. Par conséquent, si l'on accepte le raisonnement

25. Rambaud 1987 : 321 estime qu'il fallut à Fabius deux ou trois jours pour forcer les passages, mais sans présenter d'arguments en ce sens. Quoi qu'il en soit, aux yeux de cet auteur, lorsque César se trouve encore, le 19 avril, à 130 km de Marseille, Fabius a déjà atteint le *Sicoris*.

26. Par exemple, selon Rambaud 1987 : 315, il est clair que ce transfert des *hiberna* nous révèle que dès cette époque, dans l'esprit de César, Fabius « devait attaquer l'Espagne ».

27. Il est généralement admis que les légats pompéiens, aussi curieux que cela puisse nous paraître, ont commencé tardivement à se préparer à une éventuelle offensive césarienne. J. Harmand évoquait même à ce sujet ce qu'il estimait être « l'inertie » des forces de Pompée dans les *Hispaniae* au début de la guerre civile : Harmand 1970 : 185

28. Selon Rambaud 1987 : 318, « l'Espagne n'aurait été mise en état de défense qu'à l'arrivée d'un représentant de Pompée, Vibullius Rufus ».

29. César affirme affirme qu'il s'est écoulé *pauca dies* entre le moment où il avait fait prisonnier Vibullius à *Corfinium* et celui il est envoyé par Pompée en Espagne (Caes. *Ciu*. 1.34.1). Mais cette indication de temps est peu précise : elle a surtout ici pour but de souligner l'ingratitude de ses adversaires.

30. Probablement à raison, Rambaud 1987 : 318, estime impossible que Vibullius ait pu atteindre la Citérieure avant que Domitius ne débarque lui-même à Marseille vers le 20 avril, puisque les deux hommes ont tous deux participé au siège de *Corfinium* jusqu'à la fin et que, contrairement à Domitius, Vibullius dut sans doute faire le détour par le sud de l'Italie, pour rencontrer Pompée, avant de s'embarquer.

31. Les modernes admettent que la décision de concentrer les forces pompéiennes en Citérieure fut prise par Pompée qui l'aurait communiquée à ses légats par l'intermédiaire de Vibullius : Carcopino 1990[6] : 387 ; Harmand 1970 : 187 ; Roldán Hervás 1978 : 158. On date souvent de début mai le *consilium* des légats pompéiens qui aboutit à la réorganisation du dispositif décrit en Caes. *Ciu*. 138.2.

32. De ce point de vue, on relève une contradiction interne au raisonnement suivi par M. Rambaud : il affirme que les légats pompéiens ont attendu la fin avril pour mettre leurs provinces en état de défense mais, par ailleurs, il admet lui-même que Fabius s'est heurté à des *praesidia* pompéiens dans les Pyrénées dès la première quinzaine d'avril.

33. Sur les liens étroits avec César de Matius et Trebatius, les deux auteurs de cette lettre du 23 ou 24 mars : Deniaux 1993 : 308-309.

qui précède, ces *praesidia* pompéiens ne peuvent pas être restés très longtemps en place : entre fin mars et mi-avril (hypothèse basse) ou entre fin mars et mi-mai (hypothèse haute), soit seulement quelques semaines, tout au plus deux mois.[34] Cette estimation n'a évidemment qu'une valeur très indicative, car la marge d'incertitude reste grande, compte tenu de la nature de notre documentation. Toutefois, comme nous l'avons vu, elle correspond bien aux pratiques documentées par ailleurs par les textes.

Des dispositifs de campagne

Un tel constat, quant au caractère manifestement temporaire des garnisons mentionnées dans les sources littéraires, est ce qui m'a conduit, dans de précédents travaux, à émettre l'hypothèse que les mentions de *praesidia* dont nous disposons ne doivent pas être interprétées systématiquement comme des indices de la mise en place d'infrastructures destinées à durer.[35] Au contraire, dans la plupart des cas, il s'agit plutôt de dispositifs purement circonstanciels, à comprendre dans le contexte que documentent de façon privilégiée les sources littéraires, c'est-à-dire celui du moment même de la campagne militaire et de son déroulement. Cela apparaît très nettement dans le corpus césarien, non seulement à propos des campagnes hispaniques (Cadiou 2003), mais aussi à travers le récit du *Bellum Africum* qui constitue sur ce point une mine de renseignements. A ce titre, une formule de son auteur anonyme, à propos des raisons pour lesquelles César décida de placer des *praesidia* à proximité de la ville de *Thapsus*, résume bien l'objectif généralement recherché : *hostes ne intrare ad se ac loca interiora capere possent* (*B.Afr*. 79.1). De tels postes, occupant des points appropriés (*loca idonea opportunaque complura*), doivent en effet permettre à l'armée romaine de conserver ce que les spécialistes actuels de stratégie dénomment la liberté d'action. La marge de manœuvre d'une armée romaine dépendait en effet en grande partie de la capacité de ses chefs à se garantir, dans la mesure du possible, des couloirs de circulation suffisamment sûrs entre leur point de départ et leur objectif stratégique, et à se prémunir contre toute surprise.[36] Ainsi, à l'été 52, c'est notamment parce que son *praesidium* d'*Agedincum* lui semblait risquer de ne plus pouvoir jouer son rôle que Labiénus choisit prudemment de battre en retraite devant Lutèce (Caes. *Gal*. 7.59.2). César lui donne très clairement raison, puisqu'il écrit qu'il s'agissait là de l'une des *tantae difficultates* à laquelle devait faire face son légat. D'une manière générale, le *praesidium* paraît d'abord constituer un élément, quel qu'il soit, destiné à donner à l'acteur d'un conflit les moyens d'être pleinement opérationnel. A titre de comparaison, nous avons ainsi à plusieurs reprises, dans le *Bellum Africum*, des cas de villes qui envoient spontanément une députation à César pour réclamer qu'il place chez elles une garnison : ainsi *Acylla* (33.1), *Thysdra* (36.2), *Vaga* (74.1) ou encore *Thabena* (77.1). Lorsque le texte précise le motif de la demande, c'est pour indiquer que les habitants pourront alors plus librement s'engager auprès de César et lui apporter une aide quelconque (33.1 : *uti sibi praesidium daret quo tutius id et sine periculo facere possent*) ou encore protéger les ressources qu'ils sont prêts à mettre à sa disposition (36.2 : *ut sibi praesidium mittat quo facilius et frumentum et copiae suae conseruentur*).

Logiquement, dans nos sources, le *praesidium* est donc très souvent associé à la protection de certains lieux de passage, afin de garantir toute absence d'entraves à la faculté de troupes d'emprunter l'itinéraire prévu, tout en limitant à l'inverse la mobilité de leur adversaire.[37] Cette recherche de la maîtrise des voies de circulation apparaît très clairement lors de la campagne d'*Ilerda*, durant laquelle chacun des adversaires tenta de priver l'autre de sa liberté de mouvement (Cadiou 2008 : 438-440). Les six cohortes laissées par César à la garde du pont permettant le franchissement du *Sicoris* donnent la mesure de l'importance conférée à cette dimension essentielle des opérations (Caes. *Ciu*. 1.41.2). On trouve dans le *Bellum Gallicum* différents parallèles qui suffisent à montrer la banalité de la pratique consistant à laisser un *firmum praesidium* sécuriser l'accès à un pont pendant la durée des opérations (Caes. *Gal*. 2.5.6 ; 4.18.2 ; 6.9.5). De même, à l'occasion de ses deux traversées de la Manche, César prit soin à chaque

34. Au maximum, on pourrait envisager une période de près de 3 mois, courant entre la prise de *Corfinium* le 21 février, qui constituait à l'évidence un tournant dans la guerre en Italie, et une arrivée de Fabius dans les Pyrénées à la mi-mai. Cependant cette hypothèse me semble moins probable, car, dans le camp sénatorial, l'espoir de voir, d'une manière ou d'une autre, l'affrontement se résoudre en Italie, est resté très vif jusqu'à la débâcle de *Corfinium* au moins, comme en atteste la correspondance de Cicéron, très détaillée pour cette période. Voir par ex. *ad Att*. 7.23, datée du 10 février, qui rapporte la confiance des partisans de Pompée, confiance que Cicéron trouve d'ailleurs pour sa part illusoire ; voir aussi *ad Att*. 8.1, datée du 16 février, qui montre que c'est seulement à cette date que Cicéron comprend que l'intention de Pompée est de quitter l'Italie. D'une manière générale, il ressort des lettres de cette période que Cicéron, comme sans doute beaucoup d'autres avec lui, n'ont commencé à considérer la guerre comme définitivement inévitable qu'à partir du siège de *Corfinium*. cf. *Ad Att*. 7.26, datée du 12 ou 13 février, dans laquelle Cicéron écrit encore : *Sin erit bellum, ut uideo fore, partes meae non desiderabuntur*. […] *Si enim erit bellum, cum Pompeio esse constitui*. En ce qui concerne, les légats pompéiens des *Hispaniae*, il faut en outre tenir compte de la distance, qui suggère un temps de réaction accru.

35. Cadiou 2003 et 2008. Un bon exemple me semble, sur ce point, fourni par le cas de Tarragone où nous savons qu'un *praesidium modicum* avait été placé par Gn. Scipion en 218 (Liv. 21.61.4). Très commentée dans l'historiographie moderne, cette mention isolée a servi à postuler le maintien sur place, par la suite, d'un *praesidium* permanent dont certains vestiges de la muraille actuelle conserveraient la trace archéologique. Bien qu'universellement acceptée, cette hypothèse me paraît toutefois sans fondement dans la documentation existante : Cadiou 2008, 328-344 (avec rappel de la bibliographie existante). Dernièrement, une réinterprétation de la première phase supposée de la muraille de Tarragone est allée dans le même sens : Hourcade 2014.

36. Sur cette question, voir Cadiou 2008 : 435-451.

37. Notons toutefois que la décision de placer des *praesidia* pour tenir certains passages n'était pas systématique et relevait en dernier lieu du choix du général, qui, en fonction des circonstances, pouvait privilégier d'autres options, comme Antoine devant Modène, en 43, qui dédaigna de bloquer la passe par où devait s'engager l'armée sénatoriale, parce qu'il préférait affronter celle-ci en bataille rangée (App. *Ciu*. 3.66).

fois (Caes. *Gal*. 4.33.6 ; 5.8.1) de laisser des troupes en quantité suffisante pour lui conserver la maîtrise des ports (*ut portus tueretur*) et permettre ainsi son retour en toute sécurité. Comme on sait par César lui-même que le *praesidium* établi sur la rive du *Sicoris* resta en place seulement deux jours, on peut en déduire que, la plupart du temps, ces dispositifs n'étaient pas maintenus une fois l'objectif atteint.[38] C'est pourquoi César éprouve le besoin de fournir une explication à son lecteur lorsqu'il a choisi de procéder différemment, comme c'est le cas par exemple à l'été 53, quand, à son retour de son expédition ratée contre les Suèves, il ne retira pas le *praesidium* placé au début de la campagne à proximité du pont qu'il avait fait construire chez les Trévires (Caes. *Gal*. 6.9.5), mais au contraire le renforça, en particulier par la construction d'importantes fortifications (Caes. *Gal*. 6.29.3 : *magnis munitionibus*), dont une tour de quatre étages. Le proconsul justifie cette décision par la dissuasion (montrer que les Romains conservent à tout moment la faculté de repasser le Rhin) et surtout par une nécessité tactique immédiate : retarder (*tardare*) autant que possible l'envoi de renforts germains en Gaule au moment où César s'apprête à se porter désormais contre Ambiorix (Caes. *Gal*. 6.29.2). Notons que ce *praesidium* de douze cohortes, puissamment fortifié, n'empêcha nullement les Germains de franchir le fleuve, à une quarantaine de kilomètres en aval, comme la suite du récit le relève explicitement (Caes. *Gal*. 6.35.6). Nul embarras pour César à l'avouer : car là n'était pas la raison d'être de son dispositif, pas plus que ce n'était celle des *praesidia* afraniens dans les Pyrénées en 49, ainsi que nous l'avons déjà vu.

Au cours de la campagne, l'installation de *praesidia* avait aussi l'avantage, en cas de besoin, de ménager aux armées romaines des bases de repli. Il convenait sur ce point de ne pas laisser le champ entièrement libre à l'adversaire. Au début de la campagne d'Afrique de 107, Marius entreprit de s'emparer des villes *quae uiris aut loco pro hostibus et aduersorum se opportunissumae erant* (Sall. *Iug*. 88.4). L'objectif consistait à priver Jugurtha des bases qui lui servaient d'appui (*praesidia*). De même, rapportant les précautions prises par César au début de la guerre d'Afrique, alors que celui-ci, en état d'infériorité numérique, n'osait pas encore trop s'éloigner du littoral, l'auteur anonyme mentionne les *praesidia* laissés à *Leptis* comme à *Ruspina* et évalue (*existimo,* dit-il) les motivations de son chef pour effectuer un tel choix : *ut maritima oppida post se ne uacua relinqueret praesidioque firmata ad classis receptacula muniret* (*B. Afr*. 9.2). En effet, ces *praesidia* n'étaient pas du tout négligeables : six cohortes à *Leptis* (*B. Afr*. 9.1), une légion entière à *Ruspina* (*B. Afr*. 10.1). Dans la suite du récit, les belligérants, mis tour à tour en difficulté après deux engagements successifs assez violents, conservaient d'ailleurs comme solution de pouvoir chercher l'abri offert par ces bases arrières. Le vocabulaire employé (*B. Afr*. 17.2 : *ad sua praesidia sese recipere* ; 18.5 : *se ad sua praesidia contulerunt*) exprime cette fonction essentielle et banale des *praesidia* pendant les opérations militaires. En 49, les légats pompéiens en Citérieure n'avaient pas procédé autrement, si, comme je le crois, le maintien d'un *praesidium* à *Ilerda*, au moment de leur retraite vers la Celtibérie (Caes. *Ciu*. 1.63.1), avait bien pour but de leur offrir une chance de faire demi-tour en cas d'échec (Cadiou 2008 : 438). De ce point de vue, les camps de marche eux-mêmes pouvaient constituer l'un de ces *praesidia*, puisque la garde, que les chefs romains prenaient soin en principe de laisser dans les *castra* qu'ils quittaient pour se porter au-devant de l'ennemi, est généralement évoquée par le biais de la formule *praesidium relinquere*, fréquente dans le corpus césarien (par exemple *Gal*. 1.51.1 ; 3.23.7 ; 3.26.2 ; 5.8.1 ; 5.11.7 ; 6.33.4 ; 7.40.3 ; 7.49.1 ; 7.60.2 ; *Ciu*. 1.42.2-4 ; 1.70.4 ; 1.80.4 ; 1.81.5). Mais la pratique est bien attestée par ailleurs (Cagniart 1992) et rappelle qu'avant de désigner une infrastructure quelconque, le terme *praesidium*, en tant que tel, s'applique bien d'abord, au sens large, à toute source de protection, que celle-ci soit fournie par une personne ou une chose. La garde des bagages de l'armée, durant la marche, est exprimée par un vocabulaire identique (Caes. *Gal*. 2.19.3 ; 6.7.4 ; 6.8.5 ; 7.68.2 ; 8.2.2), de même que l'appui apporté par les Romains aux alliés (Caes. *Gal*. 7.10.1) ou encore le soutien d'une partie des troupes à une autre (Sall. *Iug*. 93.8 ; Caes. *Gal*. 7.70.3 ; [Hirt.] *Gal*. 8.19.5 et 8.11.2), sans oublier toute fonction d'escorte (Sall. *Iug*. 55.4 ; 65.2 ; 105.2 ; 106.1 ; Caes. *Gal*. 7.38.9). Au fond, de ce point de vue, la notion de *praesidium*, en ce qui concerne l'armée romaine, doit être comprise comme correspondant, de façon tout à fait générale, à tout ce qui pouvait permettre à celle-ci de mener efficacement campagne en minimisant les risques.

Il n'est guère étonnant, par conséquent, que les sources littéraires fassent état d'un lien très étroit entre *praesidia* et logistique. L'importance de cette dernière dans les conceptions romaines de la guerre a été réévaluée, à juste titre, depuis une quinzaine d'années (Erdkamp 1998 ; Roth 1999). Désormais, elle est considérée comme un élément essentiel, susceptible d'assurer la supériorité des armées romaines sur leurs adversaires. Ces études récentes ont montré que l'établissement de lignes de ravitaillement assez sophistiquées était indispensable à la conduite des campagnes militaires et faisait donc partie des éléments auxquels les chefs romains prêtaient la plus grande attention. En effet, celui des protagonistes qui ne disposait pas des moyens d'acheminer du ravitaillement jusqu'à son camp après avoir épuisé les ressources immédiates alentour ne pouvait demeurer longtemps opérationnel.[39] Si l'on en croit Végèce, *praesidia* et *castella* jouaient traditionnellement un rôle majeur de ce point de vue : *nisi per loca idonea qua nostrorum*

38. On sait ainsi qu'à l'été 55, avant de revenir en Gaule, César ne laissa pas de garnison au-delà du Rhin, chez les Ubiens, bien qu'il leur ait promis son aide (*auxilium*) contre les Suèves (Caes. *Gal*. 4.19.1). En effet, lors de sa deuxième expédition, deux ans plus tard, il fut obligé de mener une enquête pour vérifier que les Ubiens ne l'avaient pas trahi (Caes. *Gal*. 6.96.8).

39. Ainsi, d'après Appien, ce fut précisément le sens du discours que, au début de la campagne de Philippes, Cassius tint à ses troupes pour les rassurer quant aux dispositions prises (App. *Ciu*. 4.99-100).

ambulat commeatus, praesidia disponantur, siue illae ciuitates sint siue castella murata (Veget. 3.8). Par conséquent, dans les études actuelles sur l'armée et la guerre romaines, il existe une tendance à relire les données fournies par nos sources sur ces postes à la lumière de la priorité que représentaient pour les chefs romains ces préoccupations logistiques. Comme a pu très justement l'écrire M. C. Bishop, dans une étude stimulante portant sur le Haut-Empire, « one person's frontier can easily be another person's line of communication » (Bishop 1999 : 113). Cette réévaluation par l'historiographie du facteur logistique dans les succès militaires romains a permis, en ce qui concerne les *Hispaniae*, de reprendre dans cette perspective la discussion autour des *praesidia* républicains, en insistant moins sur leur rôle dans un éventuel maillage de contrôle des territoires provinciaux que sur leur place dans le soutien et l'appui logistique des armées en campagne au cours de la conquête (Cadiou 2003 ; Ñaco del Hoyo 2006 ; 2009 ; 2010 ; Erdkamp 2010 ; Salido Domínguez 2014).

De fait, la documentation est sans équivoque et associe nettement les *praesidia* avec la nécessité ressentie par les chefs romains de disposer de bases logistiques où stocker en toute sécurité l'argent, le ravitaillement et le matériel dont ils auront besoin, tout en assurant la sécurité de leurs convois d'approvisionnement. Au printemps 109, au début de la campagne de Numidie, Metellus établit ainsi à *Vaga* une garnison (*praesidium imposuit*) à qui il confia la garde de son blé (*frumentum*) et de tout ce que requiert habituellement la conduite de la guerre (*et alia quae bello usui forent*), parce que la situation de la ville (*opportunitates loci*) et ses ressources lui paraissaient de nature à faciliter l'approvisionnement de son armée (Sall. *Iug*. 47.1). La formule employée par Salluste rappelle très exactement celle par laquelle César justifie la nécessité pour lui de s'emparer de *Vesontio* pour y placer une garnison (*praesidium conlocare*) en vue de l'expédition contre Arioviste à l'été 58 : *namque omnium rerum quae ad bellum usui erant summa erat in eo oppido facultas* (Caes. *Gal*. 1.38.3). Dans le *Bellum Gallicum* ou dans le *Bellum Africum*, les *praesidia* sont d'ailleurs fréquemment liés à l'existence d'un dépôt de vivres et de matériel (Caes. *Gal*. 5.8.1 ; 5.47.2 ; 6.35.6 ; 7.55.1 ; *B. Afr*. 9.1 ; 20.4 ; 36.2 ; 75.2 ; 89.1). Très souvent, un enjeu majeur des opérations militaires est de parvenir à s'emparer de ces dépôts et donc, à l'inverse, de défendre ceux-ci contre de telles attaques. En 87, Marius affaiblit la ville de Rome en s'emparant des garnisons qui, dans les villes alentours, étaient préposées à la garde des magasins (App. *Ciu*. 1.69). En 48, durant toute la campagne de Macédoine, Pompée surveillait avec soin ses réserves de provisions (App. *Ciu*. 2.55) tenues par des garnisons prévues à l'avance et abondamment alimentées par terre et par mer (App. *Ciu*. 2.66). En 45, ses deux fils avaient placé des garnisons dans certaines villes et tiraient leur ravitaillement des stocks qu'ils avaient constitués sur place, tandis que César en menait successivement le siège pour suppléer ses propres lignes de ravitaillement défaillantes (Cadiou 2008 : 445). C'est ce qu'explique bien Cn. Pompée dans la lettre qu'il adresse aux habitants d'*Urso* : *sed exercitum tironem non audent in campum deducere nostrisque adhuc freti praesidiis bellum ducunt* (*B.Hisp*. 26. 4). On trouve encore un parallèle dans la volonté d'Antoine de parvenir à s'emparer le premier d'Amphipolis en septembre 42, dans la perspective de la bataille à livrer contre Brutus et Cassius : il utilisa la ville pour y stocker son matériel sous la garde d'une légion (App. *Ciu*. 4.107).[40]

Ainsi, dans la conduite de leurs campagnes, les chefs romains ne pouvaient faire l'économie d'un nombre suffisant de *praesidia* qui, placés *ubicumque res postulabat* (Sall. *Iug*. 54.6), empêcheraient l'adversaire de porter atteinte à leurs lignes de ravitaillement et garantiraient ainsi leur efficacité maximale sur le plan opérationnel. Pour autant, ces postes, absolument essentiels au bon déroulement d'une expédition militaire, n'étaient pas toujours, ni même principalement, confiés à des détachements légionnaires. Outre la question des infrastructures elles-mêmes, posée par le caractère parfois éphémère de tels postes, ceci nous oblige à nous demander si nous pouvons les identifier, sur le terrain, grâce à un faciès matériel spécifique, où prédomineraient par exemple le matériel importé et des artefacts romains. Rappelons par exemple que, lors de ses préparatifs en Orient durant la deuxième partie de l'année 49, Pompée rassembla des effectifs auxiliaires particulièrement nombreux mais que, d'après Appien, il les réservait pour les tâches de garnison, de terrassement ou d'appui de toute sorte aux légions plutôt que pour le combat lui-même, pour lequel il préférait garder disponibles le plus de troupes italiennes possibles (App. *Ciu*. 2.49). Or ce choix n'avait rien de spécifique à l'Orient ou au contexte de guerre civile. A la fin de l'hiver 52, les Eduens fournirent ainsi, à la demande de César, toute leur cavalerie ainsi que dix mille fantassins, et César précise explicitement qu'il entendait répartir ceux-ci dans des *praesidia* afin de garantir son ravitaillement : *rei frumentariae causa* (Caes. 7.34.1). D'une manière générale, lorsque la composition d'un *praesidium* est spécifiée dans nos sources, il n'est pas rare qu'il s'agisse d'auxiliaires. Outre les *praesidia* allobroges en 52 que nous avons déjà évoqués, on peut citer : les Atrébates en garnison chez les Ménapes au début de l'été 53 (Caes. *Gal*. 6.6.3) ; les deux cohortes auxiliaires laissées en 49 par Afranius à *Ilerda* au moment de sa retraite (Caes. *Ciu*. 1.63.1) ; le *praesidium Numidarum* établi par Scipion dans les villes d'*Uzitta* (*B. Afr*. 42. 1[41]) et de *Sarsura*, où le chef pompéien avait stocké son blé (*B. Afr*. 75.2) ; le *grande praesidium* de Gétules à *Thysdra* sous le commandement de C. Considius (*B. Afr*. 93.1) ; les Lusitaniens à *Ategua* en 45 sous le commandement de Munatius Flaccus (*B. Hisp*. 17.1 ; Val. Max. 9.2.4). Ces cas ne sont sans doute pas isolés, car bien des garnisons, généralement mentionnées par les auteurs anciens sans autre précision, pourraient

40. La formulation employée par Appien à cette occasion ne laisse du reste aucun doute sur le fait que la garnison placée alors dans la ville n'avait de sens que par rapport aux opérations en cours : τὴν Ἀμφίπολιν ἐθέλων ἐς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς μάχης προλαβεῖν.

41. Selon *B. Afr*. 42.1, il s'agissait d'un *praesidium grande Numidarum,* mais en revanche *B. Afr*. 56.3 mentionne aussi des Gétules.

se révéler également composée d'auxiliaires. Ainsi, à un moment de son récit, l'auteur anonyme du *Bellum Africum* se contente de dire que Scipion avait établi un *praesidium* dans une *turris* située sur une colline proche de son camp (*B. Afr*. 37.5). Toutefois, quelques chapitres plus loin, on se rend compte qu'il s'agit d'un *praesidium Numidarum* (*B. Afr*. 38.2) composé essentiellement de cavaliers (*B. Afr*. 39.1). Lorsque de telles précisions font défaut, comme c'est le plus fréquent, on aurait donc tort d'exclure par principe cette possibilité. On sait également que, toujours pendant cette guerre d'Afrique, C. Decimius tenait l'île de *Cercina* avec une garnison destinée à sécuriser l'approvisionnement en blé et que cette garnison était composée de ses propres esclaves (*B. Afr* 34.1 : *familiae suae*). De même, à *Thysdra*, Considius avait renforcé sa garnison gétule avec sa propre troupe de gladiateurs (*B. Afr*. 76.1 et 93.1). Dans ces deux derniers cas, il faut évidemment tenir compte des mesures exceptionnelles que les aléas de la guerre civile devaient assurément imposer. Ils montrent néanmoins la nécessité d'envisager la diversité des situations possibles. De même, les exemples précédents nous avertissent du danger qu'il y aurait à nous représenter les *praesidia* des armées romaines, pour la fin de la République, comme une réalité uniforme et bien clairement définie, que l'on pourrait tenter de saisir matériellement à travers un registre homogène et qui paraîtrait à nos yeux nettement romain.

Praesidia et *castella* : deux réalités différentes ?

Il est impossible de réduire l'emploi de *praesidium* à la désignation d'une infrastructure militaire spécifique. Son sens est toujours plus large dans les sources littéraires latines, ainsi que l'ont d'ailleurs fait valoir nombre de travaux (dernièrement, Schnurbein 2006 : 68). En outre, comme nous venons de le rappeler, il semble que les postes qualifiés ainsi par les auteurs anciens relèvent très souvent de dispositifs de nature variable dont la fonction stratégique et tactique, à court terme, doit être restituée par rapport au temps d'une campagne militaire donnée. Par contraste, le terme *castellum*, dérivé de *castra* (Veget. 3.8.22), pourrait apparaître sur ce point comme plus précis, dans la mesure où il renverrait, de manière moins équivoque, à une petite fortification militaire (Jiménez de Furundarena 1995). C'est d'ailleurs le terme privilégié retenu dernièrement pour caractériser la plupart des petits sites fortifiés mis en relation avec la présence militaire romaine dans la péninsule Ibérique.[42] Si cette terminologie semble effectivement bien adaptée pour rendre compte de vestiges de ce type, il faut cependant remarquer que l'emploi de *castellum* dans les sources littéraires, de même que le lien que celles-ci établissent ordinairement entre *praesidia* et *castella*, ne permettent pas pour autant d'envisager une typologie trop rigide, fondée sur le seul recours à ce vocabulaire antique.

A première vue, les textes donnent l'impression d'une certaine distinction entre *praesidia* et *castella*, à l'image de ce que César écrit lorsque, à propos du dispositif qu'il mit en place au printemps 58 pour protéger la Transalpine contre la migration helvète, il utilise deux verbes différents pour décrire l'établissement des uns et des autres : *disponere* pour les *praesidia* mais *communire* pour les *castella* (Caes. *Gal*. 1.8.2). Ici, on a le sentiment que les premiers correspondent à des détachements de troupes, distribués dans des agglomérations ou dans des camps, tandis que les seconds relèvent de fortifications construites spécialement, comme c'est le cas pour sécuriser une ligne de bataille (Caes. *Gal*. 2.8.4) ou, plus fréquemment, lors de travaux de sièges (*B. Alex*. 65.1 ; *B. Afr*. 26.1). Toutefois, cette impression est en partie trompeuse. D'abord, parce que le contexte dans lequel ces mentions apparaissent montre bien qu'il s'agit, dans les deux cas, de répondre à un même besoin stratégique et tactique immédiat (Cadiou 2008 : 438-440). Ensuite, parce que la différence d'emploi entre les termes *praesidium* et *castellum* est plus apparente que réelle, comme le montre par exemple la célèbre description des travaux de César devant Alésia : en effet, selon les mots même du proconsul, les 23 *castella* édifiés par les Romains abritaient, pendant le jour (*interdiu*), des *stationes* et, pendant la nuit (*noctu*), de *firma praesidia* (Caes. *Gal*. 7.69.7). D'un passage du récit à l'autre, les systèmes de défense de la circonvallation sont ainsi indifféremment qualifiés de *praesidia* ou de *castella* (Caes. *Gal*. 7.74.1 et 7.81.6 ; 7.87.4 et 7.87.5). Quant au *praesidium* laissé à la garde du pont franchissant l'Aisne lors de la campagne contre les Belges à l'été 57 (Caes. *Gal*. 2.5.6), il est appelé *castellum* quelques chapitres plus loin (Caes. *Gal*. 2.9.4). Mieux, l'occupation ou l'installation de *castella* est parfois justifiée dans le corpus césarien par la formule *praesidii causa* (*B. Hisp*. 6.3 ; 6.6) utilisée aussi pour rendre compte de la fonction de l'infanterie stationnée à *Ategua* (*B. Hisp*. 13.5), une place par ailleurs explicitement qualifiée de *firmissimum praesidium* (*B. Hisp*. 6.1). Enfin, devant *Thapsus*, César fait aménager un poste fortifié (*castellum munire*) où il laisse un *praesidium* de trois cohortes (*B. Afr*. 80.2), soit un effectif équivalent théoriquement à 1400 hommes environ, ce qui est assez éloigné de l'image que l'on se fait d'une troupe occupant un petit fortin.

Il n'est donc pas rare que *castella* et *praesidia* soient confondus dans les sources littéraires latines.[43] L'exem-

42. Entre autres : Diosono 2004 et 2005 ; Adroher Auroux *et al.* 2006 ; Adroher Auroux 2014 ; Brotóns Yagüe et Murcia Muñoz 2006, 2008 et 2014 ; Mercado *et al*. 2008 ; Díaz Garcia 2009 ; García *et al*. 2010 ; Salla Sellés, Abad Casal *et al*. 2014 ; Salla Sellés *et al*. 2014 ; Olcina Doménech *et al*. 2014 ; Molist Capella 2014.

43. Voir aussi Caes. *Gal*. 2.32.2 et 2.33.3. Une observation similaire pourrait d'ailleurs être faite dans les sources grecques, comme en témoigne le récit des deux batailles de Philippes par Appien, où, malgré les différences manifestes de contexte, l'ensemble des dispositifs que l'on serait tenté pour cette raison de répartir entre garnisons urbaines et postes fortifiés est le plus souvent désigné uniformément par le terme φρούριον ou ses dérivés (App. *Ciu*. 4.107 ; 109 ; 121 ; 135), sans que l'historien alexandrin ne paraisse effectuer une distinction nette avec ce qu'il choisit par ailleurs de désigner par d'autres termes, comme φυλακτήριον ou φυλακή/φυλάκειον (App. *Ciu*. 4.130). Ce flou sémantique, appliqué ici aux usages romains, est du

ple le plus frappant est peut-être celui d'*Atuatuca*, à l'été 53, lors de la campagne contre les Eburons. La place est explicitement désignée comme un *castellum* (Caes. *Gal*. 6.32.4 : *id castelli nomen est*), où, l'année précédente, Sabinus et Cotta avaient établi leurs *hiberna*. Comme César indique qu'il y laisse ses bagages sous la protection de la quatorzième légion, sous le commandement de Q. Tullius Cicéron et qu'il fait plusieurs fois allusion aux *castra* occupés par celle-ci (Caes. *Gal*. 6.32.6 ; 6.36.1 ; 6.40.6 ; 6.40.8 ; 6.41.1 ; 6.41.2), on pourrait penser à un camp légionnaire édifié à côté d'une agglomération fortifiée indigène. On apprend en effet que des *mercatores* avaient installé leurs tentes *sub uallo* (Caes. *Gal*. 6.37.2). Mais le proconsul précise bien que le choix de cet emplacement résultait du fait que les fortifications construites l'année précédente étaient encore intactes, ce qui permettait d'épargner du temps et de la peine (Caes. *Gal*. 6.32.5) et que Sabinus et Cotta étaient morts *in eodem castello* (Caes. *Gal*. 6.37.8). Comme la place est également qualifiée à plusieurs reprises de *praesidium* (Caes. *Gal*. 6.38.1 ; 6.42.1) et manifestement aussi en tant qu'infrastructure (Caes. *Gal*. 6.37.9 : *nullum esse in praesidium*), il faut en conclure qu'à l'intérieur d'un même récit, César en personne pouvait alternativement faire référence à un seul et même lieu aussi bien comme *castra* que comme *castellum* ou *praesidium*, sans que cela ne semble soulever de difficultés particulières, puisque l'auteur n'éprouve apparemment pas le besoin de s'en expliquer à son lecteur. Cela revient à dire que, lorsque nous réservons l'emploi de ces différents termes à la désignation de sites archéologiques bien différenciés, nous créons, au moins pour la fin de la République, des catégories qui auraient peut-être étonné les Romains de cette époque.

Conclusion

Majoritairement, lorsqu'ils mentionnent des *praesidia* ou des *castella*, les textes se réfèrent à une certaine réalité, celle de dispositifs destinés à assurer, pour un temps donné, la sécurité opérationnelle des armées et de leur approvisionnement. En ce sens, un *praesidium* peut désigner un poste fortifié, mais aussi plus simplement un détachement militaire chargé d'occuper temporairement une position quelconque. Le contexte des récits laisse entendre que c'est plutôt cette deuxième acception qu'il faut comprendre en règle ordinaire. Il faut donc insister sur la valeur très générale du terme *praesidium*, conformément, du reste, à la définition qu'en donne par exemple l'*Oxford Latin Dictionary*. A plusieurs reprises, il est dit ainsi que la cavalerie romaine engage le combat *praesidio legionum* (Caes. *Gal*. 7.70.3 ; [Hirt.] *Gal*. 8.11.2) et la protection offerte par Rome à ses alliés est exprimée par un vocabulaire identique (Caes. *Gal*. 7.10.1 ; 7. 38.9). Lorsque César relate sa campagne contre les Eburons à l'été 53, la formule par laquelle il veut faire saisir à son lecteur la difficulté particulière de celle-ci est éloquente : *locus ipse erat praesidio barbaris* (Caes. *Gal*. 6.34.6). Cette polysémie suggère aussi qu'il convient de ne pas arbitrairement opposer *praesidia* et *castella* dont la nature et la fonction, telles qu'elles apparaissent dans les sources littéraires, peuvent souvent se recouvrir. En somme, il ne faut pas s'empresser de penser que les textes anciens nous offriraient toutes les solutions aux problèmes interprétatifs posés par les découvertes effectuées sur le terrain. Les auteurs antiques peuvent certes nous aider à comprendre ce que les Romains entendaient derrière un tel vocabulaire, mais pas à élaborer, grâce à celui-ci, une typologie très précise de vestiges susceptibles de correspondre à ces postes. Dans ce cas comme dans d'autres, l'archéologie doit parvenir à s'émanciper d'une référence trop exclusive à des textes qui n'ont pas vocation à lui décrire exactement tout ce qu'elle retrouve : au lieu de chercher à toute force à rapporter les découvertes aux mots des auteurs anciens, elle doit plutôt nous permettre de prendre la mesure de ce dont ces textes ne se préoccupent pas, mais qui était aussi une réalité du monde romain.

François Cadiou
Institut Ausonius (UMR 5607 CNRS – Université Bordeaux Montaigne – Labex Sciences Archéologiques de Bordeaux).
Domaine universitaire
33607 Pessac cedex
francois.cadiou@u-bordeaux-montaigne.fr

Rebut: 22-12-2014
Acceptat: 26-02-2015

reste conforme à l'emploi très général de ce vocabulaire, moins technique qu'il n'y paraît, dans les sources grecques d'époque classique et hellénistique : Debord 1994 ; Pimouguet-Pedarros 2000, 111-116 ; Nielsen 2002 ; Labarre 2004 ; Boulay 2014, 50-73.

Bibliographie

Adroher Auroux, A. M., Caballero Cobos, A., Sánchez Moreno, A., Salvador Oyonate, J. A. et Brao González, F. J. (2006). Estructuras defensivas tardorrepublicanas en el ámbito rural de la Bastetania. Á: Morillo Cerdán (éd.). *Arqueología militar romana en Hispania. II: Producción y abastecimiento en el ámbito militar*. León : 625-638.

Adroher Auroux, A. (2014). Fortificaciones republicanas entre la Citerior y la Ulterior : en las tierras de la Bastetania. Sala Sellés, F. et Moratella Javega, J. (eds.). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alicante : 169-181.

Bishop, M. C. (1999). *Praesidium* : social, military, and logistical aspects of the Roman army's provincial distribution during the early principate. Goldsworthy, A. et Haynes, I. (eds.). *The Roman Army as a Community*. Portsmouth : 111-118.

Boulay, Th. (2014). *Arès dans la cité. Les* poleis *et la guerre dans l'Asie mineure hellénistique*. Pise-Rome.

Brotóns Yagüe, F. et Murcia Muñoz, A. J. (2006). El *castellum* tardorrepublicano del Cerro de las Fuentes de Archivel (Caravaca de la Cruz, Murcia). Estudio preliminar. Morillo Cerdán, Á. (éd.). *Arqueología militar romana en Hispania. II: Producción y abastecimiento en el ámbito militar*. León : 639-653.

Brotóns Yagüe, F. et Murcia Muñoz, A. J. (2008). Los *castella* tardorrepublicanos romanos de la cuenca alta de los ríos Argos y Quípar (Caravaca, Murcia). Aproximación arqueológica e histórica. García-Bellido, M. P. Mostalac, A. et Jiménez, A. (eds.). *Del* imperium *de Pompeyo a la* auctoritas *de Augusto. Homenaje a Michael Grant*. Madrid : 49-66.

Brotóns Yagüe, F. et Murcia Muñoz, A. J. (2014). Una guarnición tardorrepublicana romana en la cuenca alta de los ríos Argos y Quípar. El *castellum* de Archivel y la turris de Barranda (Caravaca-región de Murcia). Sala Sellés, F. et Moratella Javega, J. (eds.). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alicante : 183-197.

Brulet, R. (2006). L'architecture militaire romaine en Gaule pendant l'Antiquité tardive. Reddé, M. *et alii* (dir.). *Les fortifications militaires*. Paris-Bordeaux : 155-179.

Cadiou, F. (2003). Garnisons et camps permanents : un réseau défensif des territoires provinciaux dans l'*Hispania* républicaine ? Morillo Cerdán, A., Cadiou, F. et Hourcade, D. (eds.). *Defensa y territorio en* Hispania *de los Escipiones a Augusto* (actes du colloque tenu à la Casa de Velázquez les 19 et 20 mars 2001). León : 81-100.

Cadiou, F. (2008). Hibera in terra miles. *Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*. Madrid.

Cadiou, F. (2013). *Alia ratio*. L'armée romaine, la guérilla et l'historiographie moderne. *Revue des Etudes Anciennes*, 115 : 119-145.

Cadiou, F. et Navarro Caballero, M. (eds.) (2014). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. av. J.-C.)* (Bordeaux, 25-27 novembre 2010). Bordeaux.

Cagniart, P. (1992). *Victori receptaculum, uicto perfugium*. Notes à propos des camps de marche de l'armée romaine. *Les Etudes Classiques*, 60 : 217-234.

Carcopino, J. (1990[6]). *Jules César*. 6e éd. rev. et augm. de l'éd. de 1935. Paris.

Cuvigny, H. (ed.) (2003). *La route de Myos Hormos : l'armée romaine dans le désert oriental d'Egypte*. Praesidia *du désert de Bérénice*. Le Caire.

Debord, P. (1994). Le vocabulaire des ouvrages de défense. Occurrences littéraires et épigraphiques confrontées aux *realia* archéologiques. Debord, P. et Descat, R. (dir.). *Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale (actes de la table ronde du CNRS, Istanbul 20-27 mai 1993)*. *REA* 96, 1-2 : 53-61.

Deniaux, E. (1993). *Clientèles et pouvoir à l'époque de Cicéron*. Rome.

Díaz Ariño, B. (2008). *Epigrafía latina republicana de Hispania*. Barcelone.

Díaz Garcia, M. (2009). *El* castellum *de Puigpelat*. Tarragone.

Diosono, F. (2004). El *castellum* de época republicana del Cerro del Trigo y el impacto militar romano. Adroher Auroux, A. M. et López Marcos, A. (dir.). *El territorio de las altiplanicies granadinas entre la Prehistoria y la Edad Media. Arqueología en Puebla de Don Fadrique (1995-2002)*. Séville : 263-271.

Diosono, F. (2005). El *castellum* romano del Cerro del Trigo (Puebla de Don Fadrique, Granada) y el control del territorio en época republicana. *Archivo Español de Arqueología*, 78 : 119-128.

Erdkamp, P. (1998). *Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in the Roman Republican Wars (264-30 BC)*. Amsterdam.

Erdkamp, P. (2010). Supplying armies in the Iberian Peninsula during the Republic. Carreras, C. et Morais, R. (dir.). *The Western Roman Atlantic Façade. A study of the economy and trade in the Mar Exterior from the Republic to the Principate*. Oxford : 135-142.

García, E., Padrós, C., Pujol, A., Sala, R. et Tamba, R. (2010). Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació al jaciment de Puig Ciutat (Oristà, Osona). *Ausa*, 24, 166 : 685-714.

Harmand, J. (1970). César et l'Espagne durant le second *bellum civile*. *Legio VII Gemina. Acta del coloquio internacional (León, 16-21 de septiembre de 1968)*, León : 183-203.

Hourcade, D. (2014). *Praesidium* ou *urbs* ? Réflexions au sujet de la « première phase » de la muraille de *Tarraco* (Tarragone). Cadiou, F. et Navarro Caballero, M. (eds.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. av. J.-C.)* (Bordeaux, 25-27 novembre 2010). Bordeaux : 319-340.

Jiménez de Furundarena, A. (1995). *Castellum* en la *Hispania* romana. Su significado militar. *Hispania Antiqua*, 19 : 129-150.

Kraner, F. *et al.* (1963) = C. *Iulii Caesaris commentarii de bello civili*. édit. F. Kraner, H. Oppermane H. Meusel. Berlin.

Labarre, G. (2004). Phrourarques et *phrouroi* des cités grecques d'Asie Mineure à l'époque hellénistique. Couvenhes, J.-C. et Fernoux, H.-L. (dir.). *Les Cités grecques et la guerre en Asie Mineure à l'époque hellénistique*. Tours : 221-248.

Mercado, M., Rodrigo, E., Flórez, M., Palet, J. M. et Guitart, J. (2008). El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornés del Vallès, Vallès Oriental) i seu entorn territorial. *Tribuna d'Arqueologia,* 2007 : 195-211.

Molist Capella, N. (2014). La fortificación tardorrepublicana de Olèrdola y el control del acceso norte a *Tarraco*. Sala Sellés, F. et Moratella Javega, J. (eds). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alicante : 229-247.

Morillo Cerdán, Á. (dir.) (2007). *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica*. León.

Morillo Cerdán, Á. (2014). Campamentos y fortificaciones tardorrepublicanas en Hispania. "Calibrando" a Sertorio. Sala Sellés, F. et Moratella Javega, J. (eds.). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alicante : 35-49.

Ñaco del Hoyo, T. (2006). Rearguard Strategies of Roman Republican Warfare in the Far West. Ñaco, T. et Arrayás, I. (éd.). *War and Territory in the Roman World*. Oxford : 149-167.

Ñaco del Hoyo, T. (2009). Le *praefectus praesidii* sous la République. Quelques cas d'étude. *Revue des Etudes Anciennes*, 111 : 179-195.

Ñaco del Hoyo, T. (2010). Garrison, military logistics and civil population in the Late Republic: Africa and Hispania. Carreras, C. et Morais, R. (dir.). *The Western Roman Atlantic Façade. A study of the economy and trade in the Mar Exterior from the Republic to the Principate*. Oxford : 145-149.

Nielsen, Th. H. (2002). *Phrourion*. A Note on the Term in Classical Sources and in Diodorus Siculus. Nielsen, Th. H. (dir.). *Even More Studies in the Ancient Greek Polis*. Stuttgart : 49-64.

Noguera, J., Principal, J. et Ñaco del Hoyo, T. (2014). La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.). Cadiou, F. et Navarro Caballero, M. (eds.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. av. J.-C.)* (Bordeaux, 25-27 novembre 2010). Bordeaux : 31-56.

Olcina Doménech, M., Guilabert Mas, A. et Tendero Porras, E. (2014). Fortificaciones tardorrepublicanas de *Lucentum* (Hispania Citerior). Sala Sellés, F. et Moratella Javega, J. (eds.). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alicante : 127-137.

Pimouguet-Pédarros, I. (2000). *Archéologie de la défense. Histoire des fortifications antiques de Carie (époques classique et hellénistique*). Besançon.

Prag, J. (2007). *Auxilia* and *Gymnasia* : A Sicilian Model of Roman Imperialism. *Journal of Roman Studies*, 97 : 68-100.

Rambaud, M. (1987). Les marches des césariens vers l'Espagne au début de la guerre civile. Bonjour, M. et Fredouille, J.-C. (eds.). *Autour de César*. Lyon : 315-328 (réédition d'un texte initialement publié en 1976).

Rico, C. (1997). *Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière (IIIe siècle av. J.-C. - IVe siècle ap. J.-C).* Madrid.

Roldán Hervás, J. M. (1978). Hispania republicana. Blázquez Martínez, J. M. *et alii*. *Historia de España Antigua.* T. II : *Hispania romana*. Madrid : 15-223.

Roth, J. (1999). *Logistics of the Roman Army at War (264 BC - AD 235)*. Leyde.

Sala Sellés, F., Abad, L., Bayo, S. et Doménech, C. (2014). Las huellas de las guerras sertorianas en el sureste de Hispania : elementos para una revisión historiográfica. Cadiou, F. et Navarro Caballero, M. (eds.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. av. J.-C.)* (Bordeaux, 25-27 novembre 2010). Bordeaux : 181-202.

Sala Sellés, F., Moratella Javega, J. et Abad Casal, L. (2014). Los fortines de la costa septentrional alicantina : una red de vigilancia de la navegación. Sala Sellés, F. et Moratella Javega, J. (eds). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alicante : 79-89.

Salido Domínguez, J. (2014). Aprovisionamiento de grano y estrategia militar durante el periodo republicano en Hispania. Cadiou, F. et Navarro Caballero, M. (eds.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. av. J.-C.)* (Bordeaux, 25-27 novembre 2010). Bordeaux : 473-482.

Schnurbein, S. von (2006). Formes, taille, terminologie, configuration générale. Reddé, M. *et alii* (dir.). *Les fortifications militaires*. Paris-Bordeaux : 68-72.

Josep Casas
Josep M. Nolla
Lluís Palahí
David Vivó
Victòria Soler

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 245-262
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

Mas Gusó: una *statio* romana al *suburbium* d'*Emporiae* (*Prouincia Hispania Citerior*)[1]

Mas Gusó: a Roman *statio* in the *suburbium* of Emporiae

El jaciment arqueològic de Mas Gusó (Bellcaire, Baix Empordà), a uns 5 km d'Empúries, ha posat de manifest una llarga ocupació pràcticament continuada des del Neolític final. La fase més moderna, entre el tercer quart del segle II aC i mitjan segle III de l'era, havia estat interpretat com una *uilla*. Tanmateix, les dificultats que aquella proposta plantejava i un seguit de nous indicis permeten considerar el lloc com un petit establiment militar, amb dos moments importants (baixa república i època severiana).

Paraules clau: *suburbium* d'Empúries, *praesidium*, *statio,* control del territori, control dels camins.

The archaeological site of Mas Gusó (Bellcaire, Baix Empordà), 5 km from Empúries, has revealed a long and almost continuous occupation since the Late Neolithic. The most recent phase, between the third quarter of the 2nd century BC and the middle of the 3rd century AD, had been interpreted as a *uilla*. However, the difficulties posed by that proposal and recent new finds have led us to believe that the site may have been a small military settlement with two important periods (Late Republic and Severian).

Keywords: *suburbium* of Empúries, *praesidium, statio,* territory control, road control.

1. Aquest estudi s'integra dins del projecte ministerial "Del *oppidum* a *la ciuitas* (III). La transformación de la *ciuitas* y la transición hacianeos modelos de estructuración territorial" (HAR 2013-40778-P).

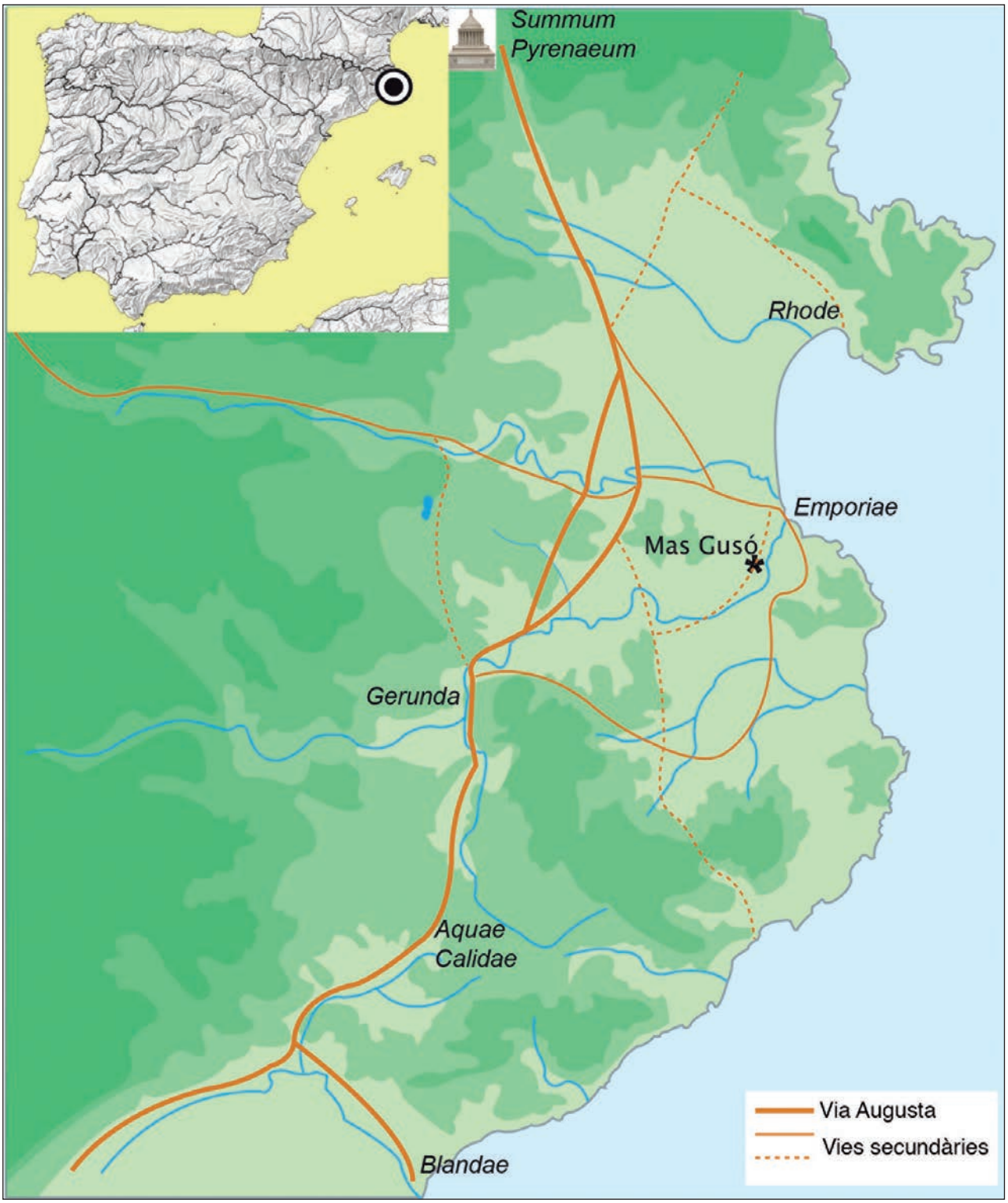

Figura 1. Mas Gusó. Situació geogràfica.

Introducció

Mas Gusó està situat a la plana empordanesa, a quasi 5 km d'Empúries, a l'extrem nord-est de la península Ibèrica, entre les actuals poblacions d'Albons i Bellcaire d'Empordà, damunt una petita elevació rocosa aïllada i envoltada de fèrtils camps de conreu. A l'antiguitat, la zona estava regada pels diferents braços del riu Ter que s'escampaven per tota aquella àrea abans d'abocar les seves aigües al mar, formant zones humides, aiguamolls i petites llacunes (figura 1).

Aquest sector de l'Empordà és una plana al·luvial formada per les aportacions i sediments dels rius Muga, Fluvià i Ter, les aigües dels quals desembocaven a la Mediterrània prop d'Empúries a través d'una infinitat de braços, canals i llacunes, que en el cas del Ter ocupaven una part notable de la zona on està

situat el jaciment, fins que un tram secundari del seu curs va ser desviat i canalitzat durant l'edat mitjana.

Les aportacions dels rius, en primer lloc, van contribuir al farciment i sanejament de la zona, que es va veure completat per les aportacions eòliques i l'activitat marina, que també distribueix sediments i condiciona el mantell vegetal amb influències de salinització en les zones més pròximes a la costa i en les restes dels estanyols interiors. Aquesta evolució en la formació del paisatge, que encara perdura, queda reflectida en el registre arqueològic de Mas Gusó, en el qual apareixen espessos estrats de sorra recobrint els nivells d'abandonament del jaciment a manera de dunes, especialment a les zones externes del conjunt d'època romana. En tota la zona, apareixen sediments marins salobres barrejats amb els aportats pels rius com a conseqüència del colgament de l'antiga badia marítima sobre la qual es va formar l'actual paisatge del *hinterland* emporità. És el testimoni del canvi de la línia costanera durant el període postglacial.

En aquesta plana apareixen escampades una sèrie de petites elevacions, de vegades de roca calcària i en altres ocasions d'aglomerats barrejats amb llims endurits, sobre els quals es detecten els primers indicis d'ocupació humana. Encara que durant el període neolític els assentaments es localitzen especialment sobre les elevacions circumdants, preferentment en els geosistemes prelitoral i litoral, no és estrany detectar-los en les zones elevades sobre la plana costanera. N'és bona prova el nivell més antic de Mas Gusó.

Aquesta sèrie de pujols que sobresurten de la plana al·luvial s'ocuparen de manera generalitzada a partir de l'edat del bronze i, especialment, en la primera edat del ferro, quan l'activitat humana tingué major incidència en la transformació del paisatge. Les elevacions properes al conjunt d'Empúries, el mateix illot de Sant Martí en el qual es va situar la primera colònia focea sobre un assentament indígena del bronze final, les estacions de Puig Mascaró o la Fonollera, Ullastret i l'Illa d'en Reixac o el mateix Mas Gusó i el turó de Bellcaire són bons exemples de l'ocupació del territori per una població estable (Blech, Hoffmann i Marzoli 1994: 73).

Pel que fa al cas concret de Mas Gusó, es tracta d'una interessantíssima i complexa estació arqueològica que ha estat excavada exhaustivament d'ençà 1987, amb resultats extraordinaris atesa la llarguíssima ocupació del lloc que arrenca, pel que sabem fins ara, del Neolític final i es perllongà fins al segle III de l'era de manera més o menys continuada. L'etapa del bronze final i primera edat de ferro, amb cabanes decorades de manera complexa, i la fase colonial arcaica, amb troballes abundoses i notabilíssimes, constitueixen probablement dos dels moments més interessants, amb continuïtat al llarg de l'Ibèric inicial i ple, amb, molt probablement, un *hiatus*, un tall, durant un període situat entre la segona meitat del segle IV fins al darrer terç del segle II aC,[2] amb activitats esporàdiques mal documentades. D'aleshores ençà, en aquella zona lleugerament enlairada immediata al llac de Sobrestany, a redós d'un camí important que conduïa devers Empúries (Casas i Sanmartí 1980: 59-63; Nolla i Casas 1984: 63-64), en un indret de pas i ben afavorit, dins dels límits teòrics (5 / 6 km) del *suburbium* de la *polis* grega, a ben poca distància de l'*oppidum* extens i poc conegut de Puig Moragues i del turó de Bellcaire, fou ocupat per un interessant edifici regular que coneixem insuficientment, amagat, desdibuixat i, en bona part, perdut a causa, precisament, d'unes construccions més modernes que, en alguns llocs, va aprofitar alguns dels fonaments de les estructures anteriors (figura 1 i figura 2).

El conjunt, que tot seguit descriurem, va ser considerat com les ruïnes d'una vil·la baixrepublicana, fundada dins del tercer quart del segle II aC, obrada amb murs de pedra seca que acabaven definint un edifici força regular (figura 2 i figura 3). Aquella primera construcció, menys coneguda del que voldríem, va ser modificada més endavant, cap a la fi de segle, per una altra, que s'hi superposava, tot afectant-la puntualment. L'obra era, també, de pedra lligada amb fang. Més endavant, durant la tercera dècada del segle I aC, l'edifici fou substituït per un altre, perfectament regular i una mica més extens, amb murs d'*opus incertum*, de pedruscall i morter de calç, que resseguien amb algunes modificacions no sempre identificables amb tota seguretat, bona part de la planta de les construccions més antigues (figura 6 i figura 5). Semblaria com si els desnivells pregons del lloc, amb murs fonaments de molta alçada i, per tant, sotmesos a fortes pressions que devien acabar amenaçant ruïna, estiguessin en la base d'aquella reforma, amb murs molt més sòlids i amb presència puntual del que semblarien uns contraforts. Aquest tercer edifici no hauria patit ni canvis ni modificacions substancial fins que, a la fi del segle II de l'era, al costat de l'angle nord-oest, s'hi hauria afegit un petit conjunt termal dotat d'unes latrines que, un xic més tard, hauria estat puntualment modificat. I a la zona exterior, on hi havia el *praefurnium*, s'hauria bastit un gran forn de coure pa i altres construccions menors (figura 2 i figura 6). Ben poca cosa per a una història dilatada d'uns quatre-cents anys. L'abandonament del lloc hauria estat ràpid i general vers el 260/270.

Descripció de les restes

Restituir la planta de la primera construcció no és senzill atès que una part significativa ha desaparegut o s'ha aprofitat com a fonaments, amb la qual cosa queden emmascarats. Malgrat tot, és evident que hi ha canvis puntuals en l'orientació de nou edifici. Els fonaments i sòcols de la construcció inicial eren obrats amb pedra lligada amb fang, l'alçat dels murs degué ser de tova o de tàpia i els sòls de terra piconada. S'observa un xic arreu un intent d'adaptar-se al terreny, tant pel que fa als murs perimetrals com a la distribució anterior.

Quan fou modificat, la tendència devers la regularitat exigí retalls a la roca del subsòl o potents farciments en altres indrets que en ocasions assolien una potència d'un metre i mig per aconseguir paviments planers (figura 2 i figura 6).

2. Casas i Soler (2004), amb la bibliografia anterior. Afegim-hi Burch *et al.* (2010b: núm. 55, 239-245); Casas i De Hoz (2011: 231-248); Casas i Soler (2011:27-50).

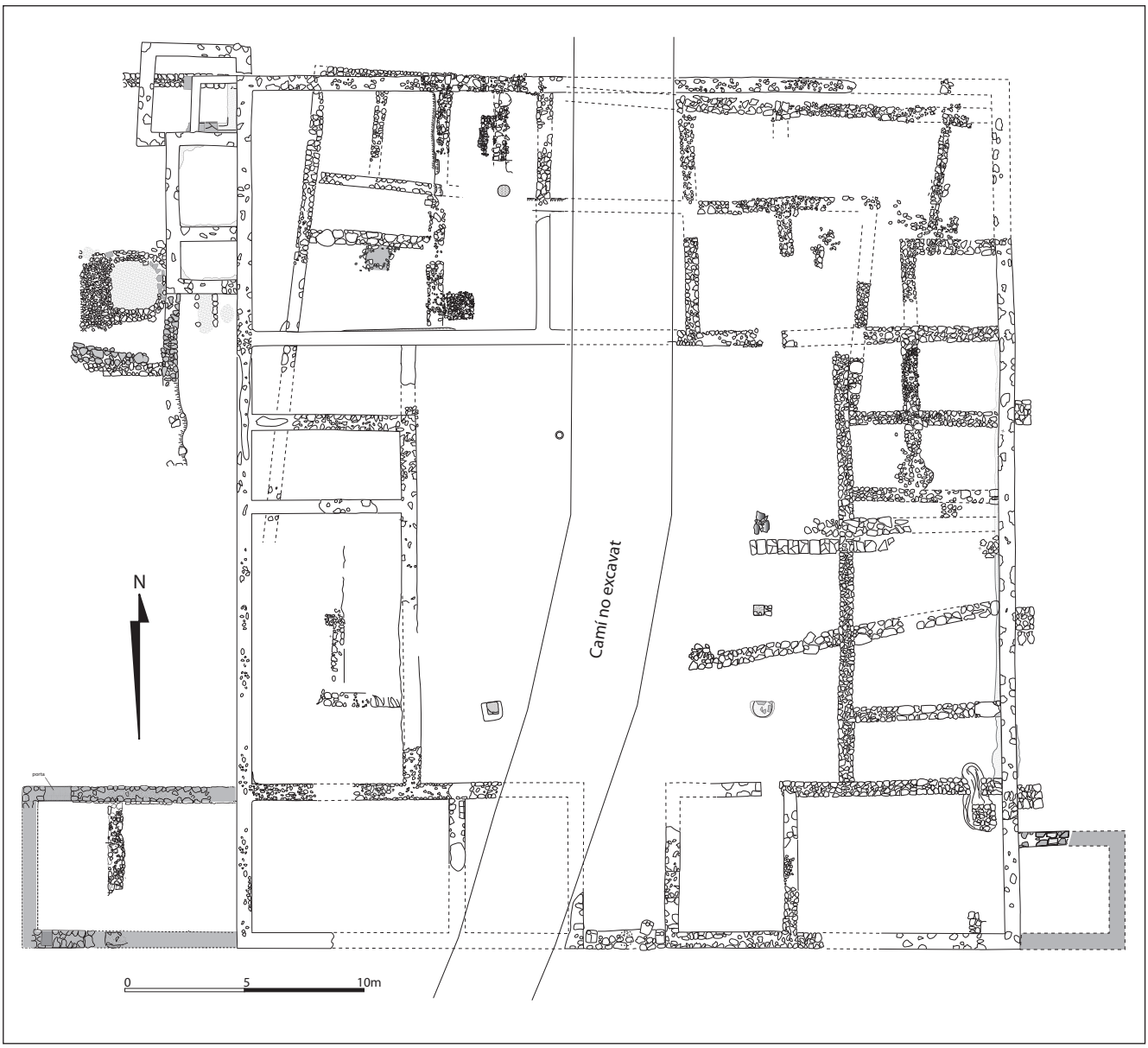

Figura 2. Mas Gusó. Planta general amb totes les estructures d'època romana.

Fos com fos, pocs anys després, l'establiment fou remodelat completament, en crear-se una estructura de planta quadrada, més extensa que la inicial, vertebrada entorn d'un pati, amb cambres en tres dels seus costats (est, nord i oest), amb un eix de simetria ponent-llevant. Els murs continuaven essent de perdra i fang i els sòls de terra piconada (figura 2 i figura 6).

L'aspecte general del conjunt durant aquestes dues primeres fases representa una barreja de tradicions constructives indígenes i itàliques, en un edifici que té tendència a la regularitat especialment pel que fa a l'estructura interna i que si bé en alguns aspectes podria recordar construccions de tradició ibèrica, el fet que una part important de la construcció fos aprofitada com a fonaments, demostraria que la seva funció es mantingué i que, en darrera instància, aquella reforma no hauria significat altra cosa que una millora.

Aquest nou edifici, amb una planta clarament itàlica, fou, encara, modificat unes dècades després, sense canviar-ne el disseny bàsic, creant una nova ala meridional que era on es disposava la façana, amb un porticat entorn del pati interior i una distribució regular i simètrica de les cambres que hi donaven. Una de les causes d'aquesta reforma podríem trobar-la en problemes d'estabilitat que molt probablement l'ús del morter en la construcció de fonaments i sòcols hauria solucionat (figura 2 i figura 6).

Aquest nou edifici de mides reduïdes però que ampliava puntualment el perímetre inicial, era de planta quadrangular, perfectament simètric. Mesurava uns 36 m per 40 m, amb una superfície d'uns 1.440 m². Ara, l'obra era d'*opus incertum* i tot i que aprofitava puntualment fonaments antics, va fer desaparèixer, en canvi, els que no servien.

Un dels fets més peculiars d'aquest conjunt és la seva llarga pervivència sense que hagi estat possible

detectar reformes d'una certa entitat fins molt a la fi del segle II quan, sense afectar el cos central, s'afegiren uns petits banys, un enorme forn domèstic i altres estructures menors.

Els murs, molt uniformes, presenten una amplada de 0,60 m (dos peus). Les poques variacions observades corresponen a sectors de fonaments aprofitats.

La porta d'entrada se situava al bell mig de la façana meridional. Era, almenys en la fase final de la seva història, un accés monumentalitzat del qual conservem la llinda obrada amb blocs irregulars de pedra que acabaven en cada un dels extrems, en uns blocs calcaris que conservaven l'orifici dels golfos d'una porta de doble fulla. Al davant de cada brancal es disposaven dues columnes de les quals es conservava només el basament occidental. La presència d'aquestes dues columnes permet intuir l'existència d'un pòrtic acabat amb un frontó. Des de la porta s'accedia a un passadís (*fauces*) en rampa, d'uns 3,5 m d'amplada i uns 7 m de longitud, que conduïa al pati central d'uns 18 m per 18,60 m que vertebrava el conjunt. A un costat i altre s'alineaven en perfecta simetria un conjunt de cambres regulars. A migdia, a un i altre costat de les *fauces*, es disposaven dues estances (A i A') d'uns 5,8 m per 4,4 m (25,52 m²), i a cada un dels extrems, dues grans cambres més (B i B'), d'uns 8,60 m per 5,80 m (49,88 m²).

A llevant i ponent del pati hi trobem dos grups de quatre habitacions. Tres d'elles tenien idèntica forma, d'uns 6,30 m per 3 m (20 m²), mentre que la quarta, que ocupava l'espai central, era força més gran (6,30 m per 7,50 m, amb una superfície d'uns 47,25 m²).

L'ala nord era el doble d'ample que les altres tres, amb una profunditat d'un xic més de 10 m. Als angles, s'obrien uns espais d'uns 12,20 m d'amplada (123,22 m²) i el sector central era ocupat per una estança d'uns 6 m d'amplada. No queda clar si era un sol àmbit o era compartimentada transversalment per una paret, cosa probable si féssim cas dels vestigis conservats. Nogensmenys, el fet que una part important d'aquest espai romangui sota el camí actual, que no es pot excavar, deixa sense solucionar com seria en realitat l'estança central del conjunt. Un indici a considerar és l'existència d'una rasa de fonamentació d'uns 0,40 m de longitud que sortia perpendicularment del mur oest i es perdia sota el camí.

El pati central era porticat amb indicis ferms a les ales de ponent i de llevant. Es conservaven els basaments d'una sèrie de columnes, tres al costat est, una a l'angle sud-oest i una altra al costat nord. Es van trobar només les bases, obrades amb pedruscall i morter, llevat de la del costat de tramuntana on es recuperà un tambor de columna de gres. Aquells basaments se situaven a uns 3 m del mur de les estances que rodejaven el pati i entre 3 m i 3,5 m, els uns dels altres.

No podem assegurar l'existència de porxada dels costats nord i sud del pati atès que no se n'ha trobat vestigis (el tambor podria haver estat mogut del seu lloc original), tot i que, si calgués, el nivell d'espoli i l'estat de conservació del jaciment explicarien perfectament bé que haguessin desaparegut sense deixar cap rastre.

Amb les dades que posseïm, podríem restituir l'alçat de l'edifici de la següent manera: les ales de llevant, migdia i ponent tindrien una única alçada mentre que la nord, el cos principal, amb una amplada doble, podria haver sostingut un pis. Els sostres serien convencionals, de dos aiguavessos.

Tal com s'ha dit, a la fi del segle II s'hi afegí un petit edifici de banys amb un *caldarium*, una sala polivalent amb hipocaust i unes latrines que ocupaven el costat nord-occidental del conjunt, adossat al mur oest de l'edifici. Poc després d'entrar en funcionament, foren objecte de reformes puntuals que van eliminar les latrines que esdevingueren, potser, un *apodyterium/frigidarium*, i la conversió de la sala polivalent en *tepidarium* (Casas i Soler 2004: 197-228; Vivó *et al*. 2006: 89-92).

Formant part del mateix procés, fou bastit un enorme forn de pa al costat mateix dels banys per aprofitar el combustible i l'escalfor, i, com a mínim, una cambra al costat de migdia que perllongava l'edifici cap a occident. Semblantment, una petita estança s'afegia just a l'angle sud-est del conjunt.

Hi ha altres indicis que semblen assenyalar que l'edifici fou dotat, cap al costat de ponent, d'un tancat a cel obert. Tant cap a nord com cap a migdia, es conserven vestigis d'uns murs que s'adossaven al cos principal. Els del costat sud-occidental podrien correspondre a un afegitó cobert, bastit a la primeria del segle III, mentre que els septentrionals, semblen definir una àrea a cel obert tancada difícil de delimitar (figura 2 i figura 6).

Pel que fa a la integració d'aquests nous àmbits, tot fa pensar que l'accés als banys es faria des de dins de l'edifici preexistent. L'espai situat a ponent es configuraria com una àrea de servei, un pati tancat que feia possible accedir al forn i al *praefurnium*, on podien emmagatzemar-se materials de tota mena i qui sap si també alguns animals.

La interpretació inicial

Des del mateix moment dels primers sondeigs, aquestes restes foren interpretades com les ruïnes d'una vil·la. Era normal que aquella proposta tingués el consens general. I tanmateix, conforme anava avançant l'espai explorat i se'n coneixien més detalls, hi havia aspectes del monument que eren estranys i que no encaixaven gaire bé amb els estàndards dels edificis rurals d'aquest territori. Era, si miràvem en detall, una vil·la molt peculiar, diferent de totes les altres. Vegem-ne quines peces semblaven difícils de fer encaixar. En primer lloc, la cronologia inicial. En efecte, semblava molt ben establert que l'origen de la suposada "vil·la", fundada *ex nouo*, s'havia de datar vers les dècades centrals de la segona meitat del segle II aC (grosso modo 140-120 aC). Coneixem prou bé tot un seguit de vil·les baixrepublicanes en aquest territori, ben datades estratigràficament i ben reconegudes estructuralment,[3] que sempre es posen en

3. Els Ametllers de Tossa (Palahí i Nolla 2010: 87-96; Burch *et al.* 2010g: núm. 226, 366-372), Pla de l'Horta a Sarrià de Ter (Burch *et al.* 2010d: núm. 170, 328-330) o església de Sant Menna a Vilablareix (Burch *et al.* 2010e: núm. 171: 330-331).

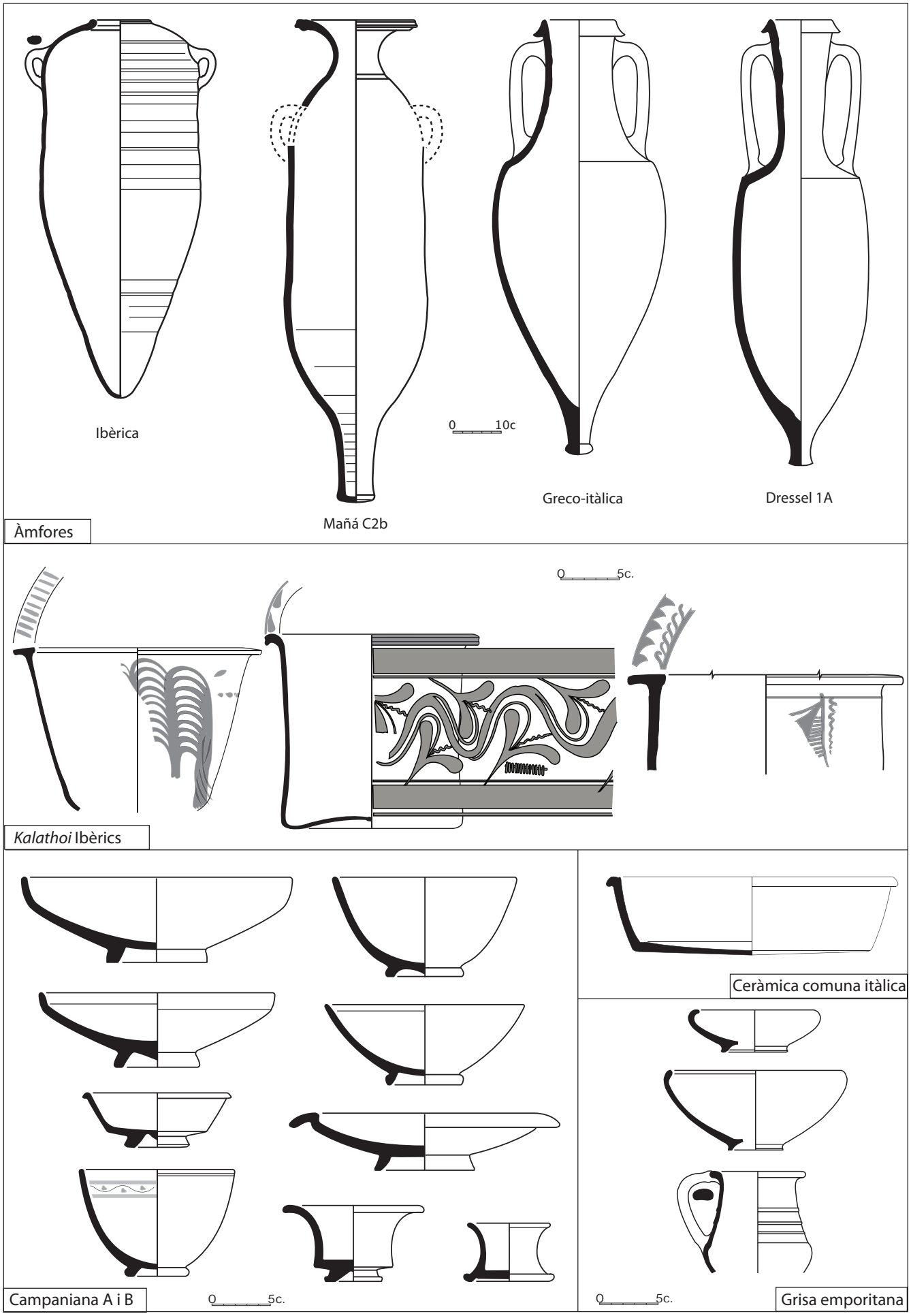

Figura 3. Mas Gusó. Mostra representativa del material ceràmic associat a la fase inicial de l'ocupació romana (fase 1).

relació amb la nova organització de l'antiga Indigècia, governada des d'Empúries com una unitat fins als anys que se situen entorn del 100 aC, quan diverses *ciuitates* de nova creació es repartiren la gestió del territori.[4] A partir d'aquest moment, no era un problema historicoarqueològic documentar l'aparició de *uillae* de tipus itàlic. El que resultava complicat, el que no encaixava, era com explicar l'existència d'un d'aquells edificis una o dues generacions abans. De fet no era possible i per això aquesta qüestió es deixava de banda, passant-hi de puntetes.[5]

En segon lloc, en relació, ara, amb la tercera fase de l'edifici, es plantejava una altra qüestió interessant que tampoc no semblava fàcil d'explicar amb coherència. Recordem que aquell tercer moment significà la construcció de l'edifici amb murs d'*opus incertum*, una variant de l'*opus caementicium* que feia servir blocs de pedra de mides irregulars (d'entre 20 cm i 90 cm), pedruscall i morter de calç, amb excel·lents resultats. Sabem que no va ser fins a la segona meitat avançada del segle I aC, sobretot des d'època augustal, que aquesta manera de bastir se'ns fa avinent arreu, tant en edificis públics com, també, privats. És ben cert que l'*opus caementicium*, que no era simplement un formigó de calç i pedruscall, sinó sòlids murs aixecats amb blocs de pedra lligats amb *mortarium*, es troba ben documentat en contextos baixrepublicans a Empúries i també en altres llocs però sempre en construccions oficials, públiques i/o lligades a l'exèrcit,[6] com seria el cas del monument triomfal que féu bastir Pompeu Magne el 71 aC al coll de Panissars per commemorar les seves victòries en les guerres sertorianes.[7] En canvi, en edificis privats sempre bastiren fonaments i sòcols en paret seca tal com confirmen les nombroses dades aplegades en les excavacions de nivells fundacionals tardorepublicans d'unes quantes vil·les en aquest territori.[8] Com podíem fer encaixar aquesta nova discordança?

Era sorprenent, també, la planta tan regular, tan simètrica d'aquella tercera fase, que semblava reproduir la d'una *domus* itàlica amb atri central sense *impluuium*. No era, però, aquesta estança el problema, atesa la seva presència en cronologies semblants als Ametllers (Tossa)[9] o al Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (Burch *et al.* 2010d: núm. 170, 328-330), sinó la manca d'altres espais associats i, sobretot, la inexistència segura, en l'entorn immediat, de dependències subsidiàries, absolutament necessàries en un establiment rural, zones de transformació i d'emmagatzematge. Quedava clar que no n'hi havia ni a dins de l'edifici ni a fora.

Hauríem d'afegir-hi, encara, un altre fet sorprenent: malgrat la seva llarga durada, d'uns quatrecents anys i escaig, no semblava que hagués estat objecte de reformes i modificacions significatives, si deixem de banda l'afegitó d'algunes estructures entre les quals un *balneum* i d'un gran forn de molt a la fi del segle II (*supra*). No hi havia cap vestigi de modificacions de la composició original que hauri-en deixat senyals tangibles en el subsòl, quan totes les vil·les ben excavades d'aquest territori, fins i tot les de vida més curta, mostren fases diverses amb canvis, de vegades substancials, que semblen lògics en establiments d'aquestes característiques. Algunes modificacions detectades en època augustal són absolutament anecdòtiques.

S'allunyava, també, dels paradigmes coneguts, la notabilíssima porta, monumental dins de la simplicitat, que marcava l'accés principal a l'edifici que no hem pogut datar però que com a mínim existí en la darrera fase d'història d'aquesta construcció. L'entitat i monumentalitat d'aquest accés no deixava de sorprendre. Era impensable en un establiment agrícola on convenia molt més un accés còmode des d'una esplanada immediata o d'un gran pati més o menys ben definit (figura 9 i figura 10).

Si analitzem amb cura el registre arqueològic, gairebé exclusivament ceràmic, podem constatar una gran quantitat de material baixrepublicà amb un extens i ric repertori formal: ceràmica campaniana A, B de Cales, ceràmica de cuina itàlica, entre les d'importació, i ceràmica grisa i oxidada emporitana, *kalathoi* pintats del mateix taller, ceràmica de parets fines, d'importació i local, i àmfores, sobretot itàliques, de vi (Dressel 1), amb alguns recipients indígenes de boca plana i algunes àmfores d'origen púnic, el mateix que trobaríem a Empúries en contextos estratigràfics de la mateixa època (figura 3 i figura 4). Hi havia, també, una certa presència de material augustal i, en canvi, les produccions pròpies del segle I i primera meitat del II, hi eren molt poc representades.

Després, un llarg salt cronològic amb produccions pròpies del segle II avançat i dels dos primers terços del segle III, amb nombroses ceràmiques africanes A, C i de cuina. També eren ben presents les ceràmiques comunes de la fi del segle II i segle III i unes poques àmfores, genèricament altimperials (figura 5). Era casualitat? Semblava difícil de sostenir-ho.

Una nova proposta

Plantejades totes aquestes qüestions, no semblava possible continuar considerant Mas Gusó, sense més ni més, com un establiment rural convencional. Però si no era una vil·la, què podia ser? Com s'havien d'explicar totes aquestes dissonàncies?

Podríem pensar que no fos altra cosa que una *domus* d'atri, de tipus itàlic, no una vil·la, però aquesta possibilitat era inacceptable. Era impensable imaginar un edifici d'aquesta tipologia fora d'un àmbit urbà i amb cronologies tan altes. Era difícil d'imaginar

4. Ciutat regular d'Empúries, *Gerunda, Aquae Calidae i Blandae*. Afegim-hi *Emporion*, ciutat aliada. Sobre aquestes qüestions Burch *et al.* 2010a: 27-93 i 167-188.

5. És interessant observar, per exemple, com s'ho havia de manegar Olesti (1997: 85, nota 29) per fer-la encaixar en el discurs general tan ben lligat.

6. De fet, l'ús de l'*opus caementicium* al nord-est hispà en època republicana es limita, de manera general, a les grans infraestructures o obres públiques executades tot sovint per les legions Melchor (1993: 131).

7. Recordem, a Empúries, les muralles de la ciutat regular de cap al 100 aC (Mar i Ruiz de Arbulo 1993: 212-216; Aquilué *et al.* 2012: 39-41). En relació amb el monument de Panissars, Castellví, Nolla i Rodà 2008: 71-85.

8. Vegeu nota 4 d'aquest treball (*supra*).

9. Palahí i Nolla (2010: 87-96); Burch *et al.* (2010g: núm. 226, 366-372).

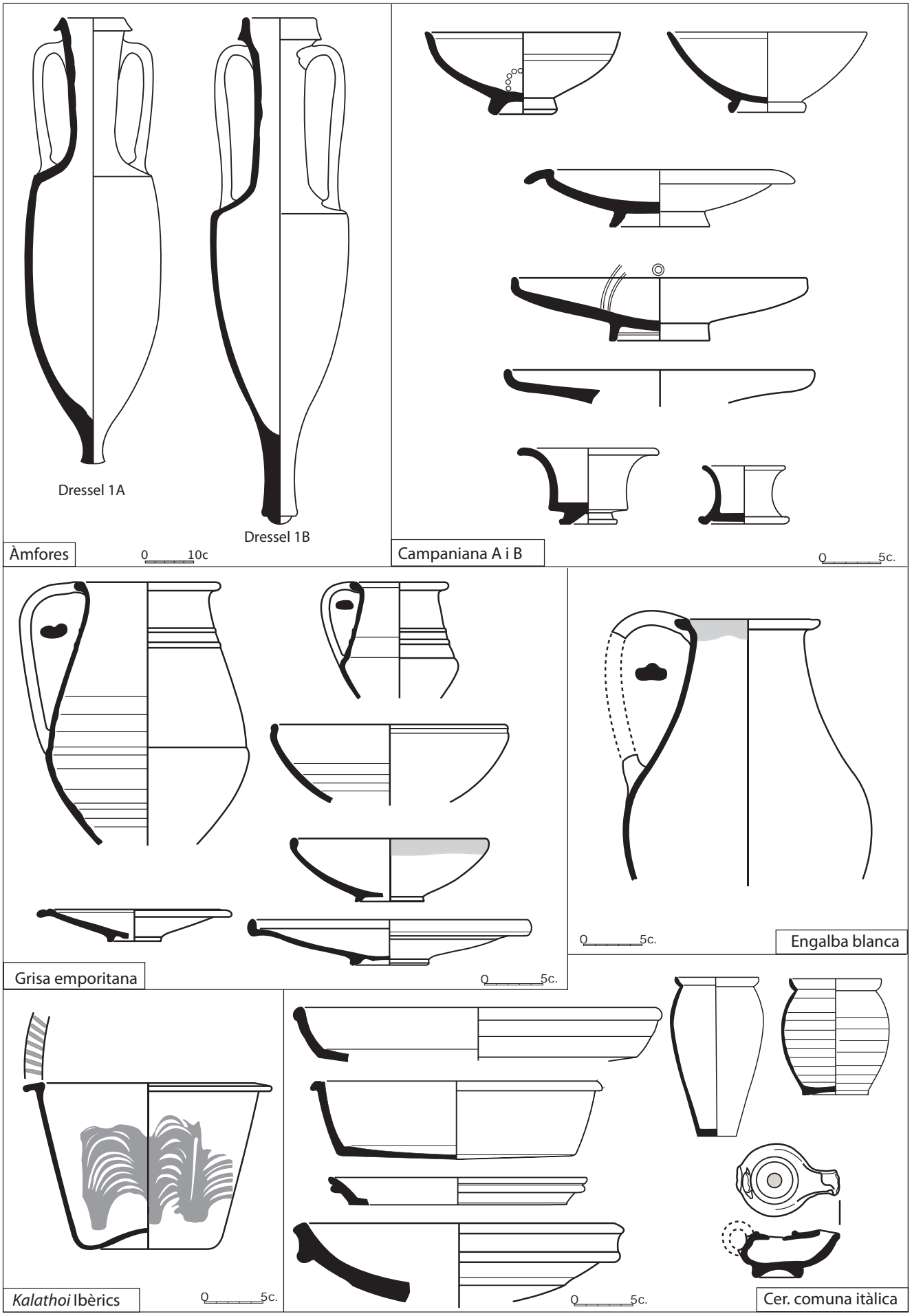

Figura 4. Mas Gusó. Mostra representativa del material ceràmic associat a les grans reformes de la tercera dècada del segle I aC (fase 2b).

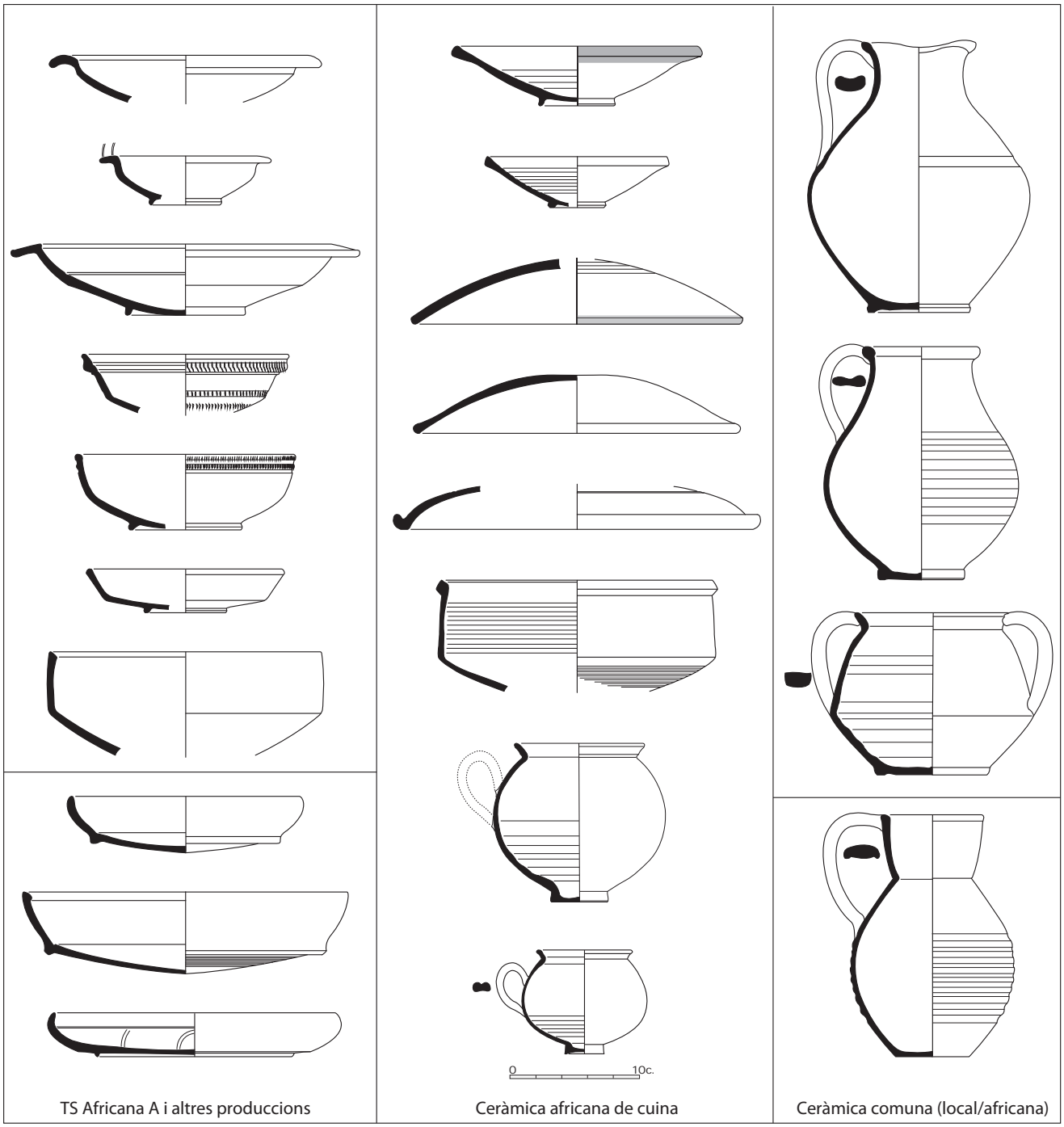

Figura 5. Mas Gusó. Mostra representativa del material associat a les grans reformes de la fi del segle II (fase 3).

l'existència d'una casa exclusivament residencial al camp i no semblava raonable haver de cercar els espais de transformació i treball, com hem fet, quatre o cinc-cents metres més enllà (sense trobar-los). Aquest no era el model.

En segon lloc, no lligava amb aquella realitat, ni la superfície, no excessivament gran de l'establiment, ni la immutabilitat de la construcció al llarg dels segles.

Semblava, doncs, que els dubtes plantejats eren de prou consideració per deixar de catalogar, sense més ni més, l'establiment romà de Mas Gusó com una vil·la o, si més no, com una vil·la convencional. Calia, doncs, fer altres propostes i raonar-les, per presentar una alternativa acceptable que permetés bastir noves hipòtesis que havien de definir, no cal dir-ho, un altre discurs.

Una primera possibilitat era pensar que ens trobàvem davant d'un *atrium publicum*, aquells edificis tan peculiars d'origen monàrquic, que trobem a Roma i en altres colònies i municipis de la mitja república a Itàlia (a *Cosa*, per exemple), als espais forals o al seu entorn immediat (Gros 1996: 235-238). Recordem que aquelles construccions foren substituïdes a partir del segle II aC per les basíliques. No cal dir que aquesta era, només, una possibilitat teòrica i inacceptable, en tractar-se d'edificis exclusivament urbans i ja en desús en els inicis de la conquesta romana d'Hispània.

Així, doncs, mancats d'altres possibilitats enraonades, proposàrem veure-hi un edifici oficial, públic, que ajudaria a explicar la llarga pervivència amb tants pocs canvis i, fins i tot, una ocupació intermitent, de baixa intensitat, al llarg de més de cent cinquanta anys, entre la primeria del segle I i la segona meitat avançada del II.

La possibilitat que més ens seduïa era proposar que Mas Gusó hagués estat un petit edifici militar que no havia de ser necessàriament fortificat, situat sobre els camins i encarregat d'assegurar l'ordre públic i de lluitar contra el bandidatge i, almenys en la darrera fase de la seva història, una *statio* (Le Bohec 1989: 49, 57, 165, sobretot, i 222).

Abans, en la fase inicial podria haver estat un *praesidium*, un estatge de tropes romanes que controlaven el territori des de posicions diverses que podien anar des de petites fortificacions, castells i torres de guaita o, fins i tot, des de l'interior d'*oppida* ibèrics, en funció de les necessitats i d'allò pactat amb els indígenes. Sovint aquests *praesidia* es localitzaven en punts estratègics hàbilment triats.

També podria ser un *praetorium*, un mot polisèmic que, de vegades, cal posar en relació amb establiments militars de protecció d'un camí, com posa de manifest el nom sovintejat d'algunes *mansiones* esmentades en diversos *itineraria* (Roldán 1975: 260). Cal recordar, per proximitat i alta cronologia, *Praetorium*, al Vallès Oriental, en lloc no localitzat, a prop de Granollers, esmentat en els vasos de Vicarello (Roldán 1975: 149-160; Mayer, Nolla i Rodà 1997: 131). Recordem també que algunes altres *mansiones* porten el nom de *praesidium* (Roldán 1975: 260).

Si acceptéssim aquesta possibilitat, la creació *ex nouo* de Mas Gusó s'hauria pogut realitzar molt poc després del 133 aC, un cop destruïda Numància i la fi de l'episodi més dur de les guerres celtibèriques que marcà, tal com s'ha assenyalat, un canvi important en la relació de Roma devers aquesta província. Recordem l'enviament, en aquells anys, d'una comissió senatorial per reorganitzar les coses i, pel que fa al territori de la Indigècia, la fi d'una administració global des del *castra hiberna* d'Empúries que certificaria l'acabament de les encunyacions de la moneda amb llegenda *Untikesken* («dels indigets»), que fou substituïda pel d'unes quantes *ciuitates* amb la qual cosa s'obria una nova etapa, el «gran canvi», que acceleraria el procés de romanització (Burch *et al.* 2010a: 167-188). A part de qüestions d'ordre públic, podríem pensar que aquella guarnició hauria pogut tenir algun paper en la recaptació dels tributs.

També es podria adduir una segona consideració de caire històric per aquesta reforma, el conflicte sertorià. La seva cronologia, perfectament enquadrada dins aquests fets bèl·lics i els treballs posteriors que va endegar Pompeu, ens permet preguntar-nos si no hi hagué una relació directa entre els dos fets, el conflicte militar i la reforma de l'edifici. Altres indrets són bona mostra de com aquest episodi va comportar importants reformes en el teixit defensiu del territori. Podria convertir-se, llavors, el que inicialment seria un punt de contacte i relació amb els poblats ibèrics propers, en un autèntic punt de control militar.

Els resultats i la llarga durada de la construcció confirmarien l'èxit de la reforma i de la bona tria del lloc.

L'ús de l'*opus incertum* era un dels punts que més cridava l'atenció i que trobem en l'origen de la necessitat de replantejar-se la funció de Mas Gusó. Era una manera de fer desconeguda entre els indigets, que van portar els romans ja des del moment inicial de l'arribada però que no s'introduí ni es popularitzà fins al principat d'August, deixant de banda construccions oficials i/o lligades a l'exèrcit d'ocupació. A Empúries, sovintegen murs i edificis ben datats (segles II i I aC), d'*opus incertum* i, directament, d'*opus caementicium*: el mur que clou per llevant el port emporità, les cisternes del *castra hiberna*, alguns murs del fòrum republicà, les muralles de la ciutat regular, de cap al 100 aC, entre altres. Recordem, més enllà d'Empúries, el nucli intern del trofeu de Pompeu, a Panissars, ben datat al 71 aC (Castellví, Nolla i Rodà 2008: 71-85). En canvi, ni aquí ni en cap lloc del nord-est peninsular, es féu servir aquesta tècnica en construccions privades.[10] No passà en les construccions marcadament indígenes però tampoc en les vil·les baixrepublicanes d'aquest territori excavades recentment: fonaments i sòcols eren de paret seca, de vegades amb argila com a element d'unió.[11] Ja s'ha insistit, també, que més enllà de l'ús oficial d'una tècnica que deurien realitzar operaris itàlics,

10. A Itàlia l'ús del *caementicium* es generalitzà en les obres públiques al segle II aC (D'Alessio 2008: 17; Ruiz de Arbulo 2009: 258), però també començà a ser present a les vil·les. Per a Venditti, la introducció del *caementicium* és, juntament amb l'*asiatica luxuria* i l'adopció d'un formulari arquitectònic típicament urbà, la característica definidora de les vil·les del segle II aC a Itàlia, que les distingeixen de les granges anteriors (Venditti 2011: 28-29). Al nord-est hispà aquest procés no es realitzà fins al principat d'August. Dècades després d'haver bastit les muralles emporitanes emprant *opus caementicium*, les primeres reformes de les grans *domus* de la ciutat se seguien fent tot emprant pedra i fang com a materials bàsics. El període augustal, i probablement de la mà dels programes edilicis iniciats durant els seus viatges a la península, comportà un canvi essencial en les tècniques constructives amb l'extensió de l'ús del *caementicium* en àmbits privats. Aquest canvi en els materials suposà una transformació en la mateixa estructura dels habitatges. El morter permetia construccions més sòlides, facilitava la construcció de plantes elevades i proporcionava una ductilitat que té el seu reflex en la incorporació de noves formes arquitectòniques. Certament, no es tractava de formes originals, sinó que simplement el que permetia era l'arribada de formes i estructures que ja feia temps que eren d'ús a la península Itàlica. Aquest canvi en la tècnica constructiva va suposar, tot sovint, l'enderrocament de les velles estructures i la reconstrucció total de l'alçat de les edificacions. Són moltes les vil·les que, tot i conservar essencialment la seva estructuració augustal o altimperial, presenten estrats o estructures disperses que constaten l'existència d'un assentament baixrepublicà. El problema és que aquests assentaments presentaven una estructura mixta en la qual es combinaven elements i materials característics de les construccions indígenes, barrejades amb d'altres d'importació itàlica. Tal fou la transformació succeïda en l'àmbit general, que tot sovint s'ha considerat que de fet la vil·la no apareixia de manera generalitzada en aquest territori fins a època augustal. Les reconstruccions eren tan importants i el canvi en els materials tan complet que s'associava aquesta reconstrucció total de les edificacions amb un canvi de la seva concepció (Palahí 2010: 73-75 i 80-83). Tampoc l'ús de peces de terra cuita no es generalitzà a la Citerior fins l'alt imperi sobretot per la manca d'instal·lacions adequades que permetessin una producció industrial (Belarte, Olmos i Principal 2008: 100).

11. Vegeu en aquest mateix treball la nota 4 (*supra*). També, Burch *et al.* (2010a: 80-92).

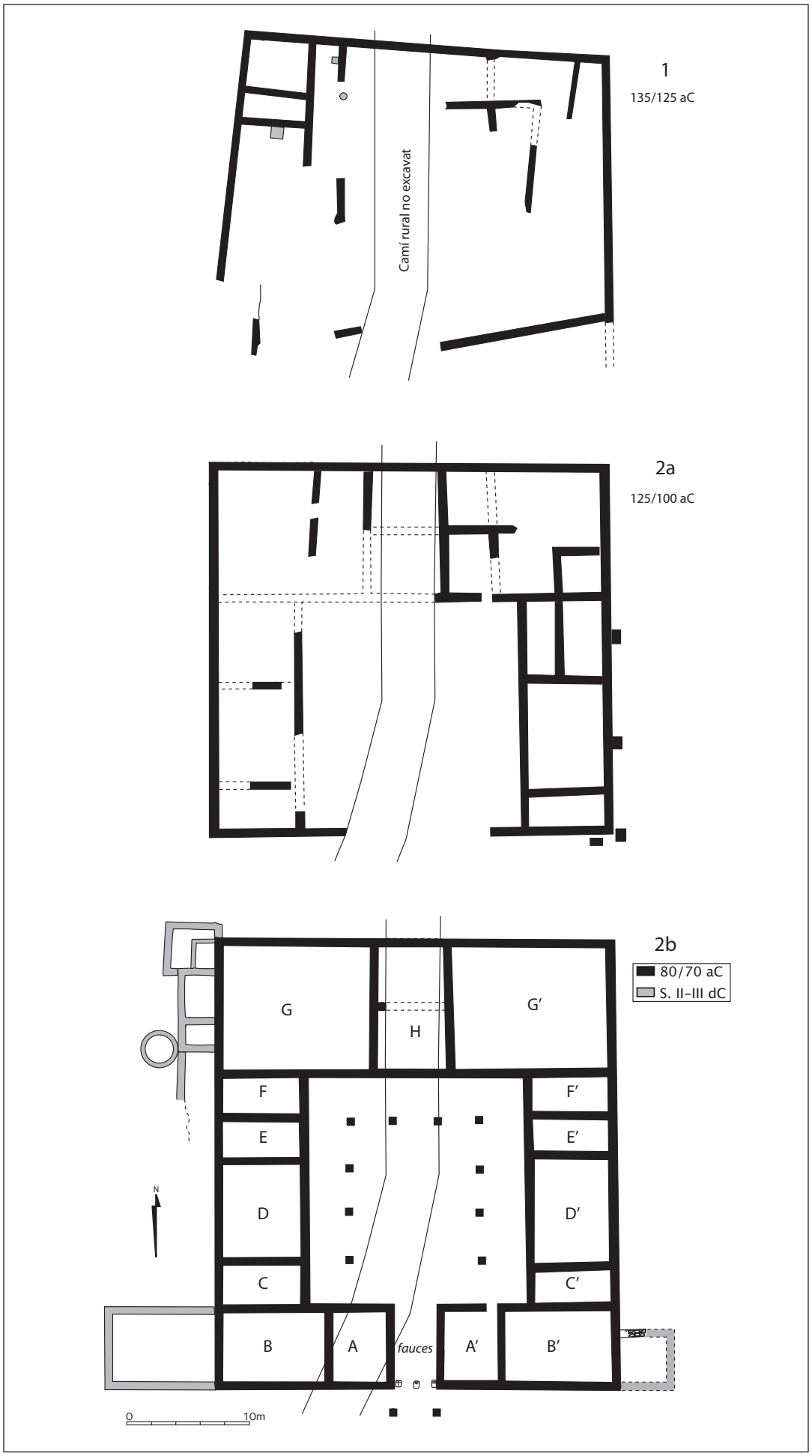

Figura 6. Mas Gusó. Plantes comparatives de les fases 1, 2a, 2b i 3.

la presència en altres àmbits d'aquella manera de fer s'hauria d'explicar per relacions molt profundes amb les autoritats.[12] Fem-ne la lectura que vulguem; era un fet extraordinari que calia explicar.

Contextualització

Troballes arqueològiques d'aquests darrers anys confirmen l'existència de petites fortificacions tardo-republicanes, obrades *ex nouo*, disposades sobre el territori, de vegades en la proximitat d'un *oppidum* i sempre en posició enlairada, dominant,[13] o bé disposant tropes dins de l'hàbitat.[14] Són, quan els coneixem amb certa profunditat, espais ben defensats amb un seguit d'edificis distribuïts aparentment sense especial cura, a l'entorn de patis a cel obert. Quan hi ha hagut sort, es poden documentar construccions de dos pisos, amb ús residencial el superior i absolutament itàlic, com el de Can Tacó (o Turó d'en Roïna), a Montmeló-Montornès (Mercado *et al.* 2008: 195-211; Rodrigo *et al.* 2013: 217-229). L'existència d'una espessa malla de control se'ns confirma amb l'existència de torres de guaita i de comunicacions en llocs d'un extraordinari control visual.[15] Els noms d'algunes *mansiones*, tal com hem vist abans (*supra*), anaven en la mateixa direcció. Constataríem, doncs, construccions diverses, cada una amb la seva pròpia finalitat, que es complementarien les unes amb les altres.

A partir d'August o poc després, quan aquell procés s'havia acomplert, el suposat *praesidium* hauria acabat esdevenint, potser, una *statio* fent funcions similars. Tanmateix, la llarguíssima etapa de *pax romana* hauria significat una davallada de la seva activitat que, potser en moments determinants, podia haver arribat a ser quasi nul·la.

Aquesta llarguíssima continuïtat és una peça clau per entendre tot aquest procés i poder seguir el nostre raonament. Malgrat tot, l'edifici no canvià substancialment fins a la darreria del segle II ni fou objecte d'agressions, destruccions o saquejos, un procés que s'explica perfectament bé i sense dificultats, si suposem que hagués estat propietat fiscal i, per tant, d'alguna manera, mantingut.

A la darreria de la segona centúria de l'era, potser en relació amb la guerra civil que afectà l'imperi després de l'assassinat de Còmode, i que incidí considerablement en aquesta província, el registre arqueològic de Mas Gusó aporta dades noves substancials.

Sense modificar la planta original, s'afegí un petit edifici termal i unes latrines, que ocuparen el costat nord-occidental del conjunt. Foren objecte de canvis puntuals pocs anys després. En un moment indeterminat, potser immediatament després de la construcció del *balneum*, al costat del *praefurnium* es bastí un enorme forn per a coure pa a gran escala. Fou una manera intel·ligent d'aprofitar la infraestructura necessària per fer funcionar els banys i el forn, en un mateix sector. Hem de deduir l'existència d'una porta oberta en el vell mur occidental de l'edifici que feia possible l'accés a la latrina i/o als banys. Podríem imaginar un altre accés devers l'àrea de servei però és dubtós. En efecte, si acceptem la nostra proposta de considerar Mas Gusó com una *statio* militar, un nou accés, en aquest cas directe, no sembla una opció intel·ligent. S'hi podria arribar des de la porta meridional fent només una petita volta. En canvi, l'obertura interior que facilitava l'accés al *balneum*/latrina, no comunicava amb l'exterior sinó amb un eixamplament de l'edifici original.

La construcció d'unes latrines i d'un *balneum* en aquells moments ens sembla interessant i il·lustrativa. Recordem la importància dels edificis d'aquesta mena un xic arreu i, especialment, en els complexos militars. La recuperació de Mas Gusó per a funcions lligades a l'exèrcit, la presència d'un petit contingent durant un període de temps que es degué considerar, aleshores, de llarga durada, explicaria la millora de l'estructura. Tinguem present, si de cas, la política favorable a la tropa que protagonitzaren Septimi Sever o Caracal·la, amb augments importants de sou i reconeixements de drets entre els quals el de casar-se (Le Bohec 1989: 203-207). Podríem pensar, anant una mica més enllà, que aquest petit destacament podria tenir a veure amb la presència ben testimoniada d'una *uexilatio* de la *legio VII Gemina*.[16] I una cosa i l'altra amb les conseqüències de la guerra civil? Potser sí.

Més significativa, encara, és la construcció, a l'àrea de servei del *balneum*, d'un forn enorme per coure pa, innecessari del tot si no cal produir-ne en quantitats considerables, almenys puntualment. Recordem l'existència d'un forn de mides semblants al *castellum* de Sant Julià de Ramis, en un context, certament, més tardà.[17] Podríem pensar en la fabricació puntual per a altres tropes de pas o per als mateixos estadants si havien d'efectuar desplaçaments.[18]

12. Certament a algunes de les ciutats existents al segle I aC, es conserven estructures domèstiques que empren el *caementicium* com a material constructiu. Caldria saber a qui pertanyien aquestes *domus*. Soler, en un estudi dels marbres de *Carthago Nova*, destaca com sembla que els magistrats i grans evergetes que invertien en les obres públiques introduïren paral·lelament aquests materials als seus habitatges aprofitant la seva posició (Soler 2003: 152). Quelcom similar podríem plantejar per l'*opus caementicium*, que es podria acabar emprant en la construcció de la casa d'algun magistrat o alt funcionari que tenia el poder suficient per "desviar" recursos públics o emprar brigades destinades a obres públiques en benefici propi. En tot cas, el *caementicium* no s'utilitzà de manera massiva, fora de les grans obres públiques, fins època d'August.

13. Com seria el cas del *castellum* de Puigpelat, a prop de Valls (Díaz 2009; 2013: 355-365).

14. Aquest seria el cas del Camp de les Lloses (Tona, Osona) (Álvarez *et al.* 2000: 271-281; Duran i Mestres 2008: 197-209; Duran, Mestres i Principal 2008). Per contextualitzar pot ser útil: Gutiérrez i Rodà (2013: 145-147).

15. Esmentem, en aquest territori, Puig d'Alia (Amer) (Burch *et al.* 2010f: núm. 199, 344, làm. XVIII, 2) o Castell Falgars (o el Far), a la Mare de Déu del Mont (Beuda) (Burch *et al.* 2010c: núm. 113, 288-289; Frigola i Pratdesaba 2012: 291-295). En l'àmbit global és interessant Pera 2008: 17-38.

16. Fabre, Mayer i Rodà (1991: núm. 14, 45-46, làm. XII i figura 2, amb la bibliografia anterior aplegada).

17. Burch *et al.* (2006: 52 i 175-176, figura 52); Burch, Nolla i Sagrera (2011: 152-155).

18. Quan consideràvem Mas Gusó una vil·la, la presència d'un *balneum* era totalment raonable. En canvi, sobre el gran forn calia passar-hi de puntetes. No té paral·lels entre els establiments rurals d'aquest territori ni ocupa un espai adient.

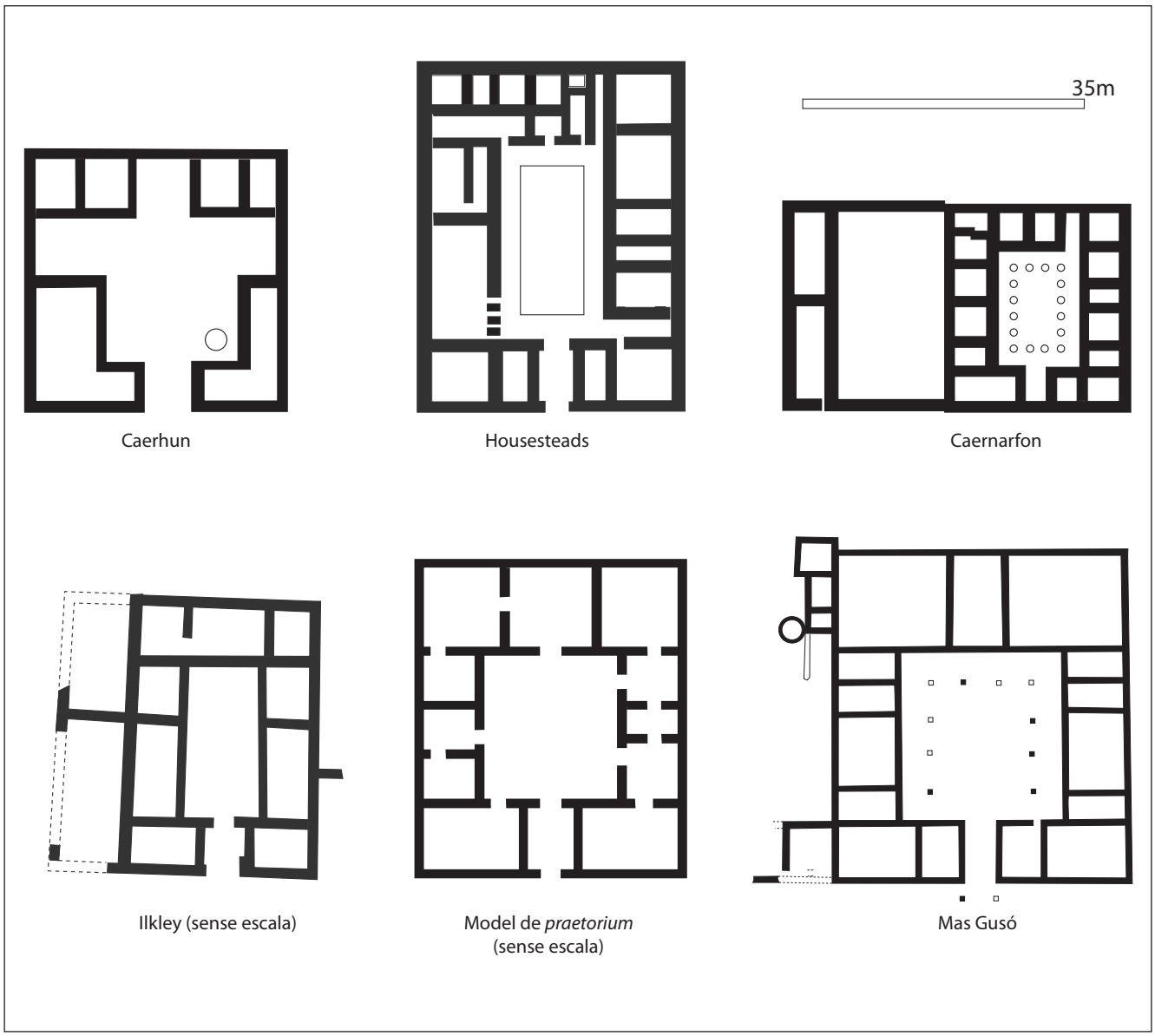

Figura 7. Plantes comparatives amb estructures similars de Caerhun, Housesteads, Caemarfon, Ikley (a partir de Wilson 1980) i Mas Gusó.

La simetria del conjunt i la disposició de les diferents dependències s'aparta del que, per ara, sabem de l'estructura i disseny d'una vil·la agrícola en aquestes terres i recorda, en canvi, una caserna amb totes les variants i peculiaritats que es vulgui (figura 7). A mida considerablement més petita, adaptada a les necessitats del territori, reprodueix l'esquema bàsic que veiem, per exemple, a la caserna dels *uigiles* d'Ostia, amb les dependències regulars posades entorn del pati central i envoltat per un pòrtic i amb un temple incorporat al cos situat a l'altre extrem del pati. Recorda, encara més, per aquesta fase final, més ben documentada, els *principia* dels grans campaments legionaris altmperials.[19] En efecte, l'edifici severià de Mas Gusó reprodueix el model més estandarditzat d'aquelles estances,[20] amb una perfecta simetria, amb accés monumental (*groma*), un pati porticat a un costat i altre, amb cambres que hi obren i, al davant, un espai més ample, l'espai basilical de Lenoir (2011: 327-344, figura 9) i la "capella dels estendards", més gran al fons amb cambres simètricament disposades a un costat i a l'altre (figura 7).

La nostra cambra H era, com la porta, l'única diferent de les altres (figura 6). No té un equivalent ni un reflex a dreta o esquerra, com la resta. Ja hem dit que és probable que no tingués cap porxo al davant i, per tant, la seva façana, neta d'annexos, seria la més visible i centraria l'atenció a l'accés al conjunt

19. Sobre els *principia*, en darrera instància, Lenoir (2011: 33-39 i 327-344).

20. Calca l'esquema bàsic d'un *praetorium* estàndard o d'altres casernes i *principia* més concrets del *limes* britànic, que es poden consultar a Wilson (1980: 16, 48 i 52).

des de la porta situada axialment al cos sud, també monumentalitzada. En definitiva, que existís un *aedes* més o menys gran en un edifici públic, una caserna, una *statio* o un equipament similar, entraria dins la normalitat i els costums de l'època.

El fet que la major part de l'habitació es trobi sota el camí actual, no ajuda a conèixer bé la seva estructura, però, per altra banda, la seva excavació segurament no aportaria dades noves, atès que sempre, a Mas Gusó, s'excava per sota els nivells de paviment i qualsevol vestigi que pogués indicar l'ús concret de cada cambra ha desaparegut.

Finalment, voldríem recordar dues troballes, de valor desigual però que pensem que ajuden a fer costat a aquesta nova proposta d'interpretació. En primer lloc, una medalla commemorativa encunyada a *Pompeiopolis* (Cilícia) el 161. Al revers hi ha el bust, a la dreta, de Luci Ver, i al revers, Luci Ver i Marc Aureli donant-se la mà. És una peça única, més que notable, que celebra la concòrdia entre els dos *principes* justament en l'inici del seu mandat (Tremoleda i Casas 1996-1997: 563-577). No havia circulat, l'estat de conservació és impecable (figura 8, a dalt). No seria més fàcil d'explicar una troballa única en aquest territori des d'una òptica militar?

En segon lloc, la localització, al jaciment, d'una *caliga* militar durant la campanya de 2009, en un indret secundari, un nivell d'abandonament situat fora l'edifici, al costat de la façana nord, barrejada amb altres materials dels segles II i III de la nostra era (Casas i Nolla 2011: 62, figura 33) i una quantitat significativa de claus esparsos, en estrats també tardans, durant les campanyes de 2013 i 2014 (figura 8, a baix).

Figura 8. Mas Gusó. A dalt, medalla de Luci Ver. A baix, claus de *caliga*.

L'abandonament de Mas Gusó coincideix pràcticament del tot amb el del nucli urbà d'Empúries, el punt final d'una llarga crisi que conduí, a través d'un procés extraordinàriament eficaç d'adaptació, cap a un nou tipus de ciutat sense un nucli, amb diversos espais importants, amb un *suburbium* de molt de pes que va permetre-li no perdre l'entitat urbana i continuar essent una *ciuitas* quasi mig mil·lenni més (Nolla 2011: 27-45). Aquests fets s'han de relacionar? Probablement. Podríem suposar que aquell col·lapse hauria significat una reordenació de les *stationes* del territori i el desplaçament dels antics estadants devers altres indrets.

Per què a Mas Gusó?

Cal contestar aquesta pregunta per entendre la lògica de la decisió si la nova proposta és acceptada. Som de l'opinió que aquesta estació s'ha d'explicar com una peça clau del *suburbium* emporità. El seu lligam amb la ciutat regular, que substituí l'antic *Castra Hiberna*, ens sembla, per a la fase baixrepublicana, ben establert tal com la coincidència en l'abandonament del que fou el nucli central del municipi emporità i de Mas Gusó, vers el 270 de l'era. Hi ha, doncs, raons suficients com per considerar-ho.

El lloc on s'establí aquella construcció militar era immillorable des de molts aspectes, tal com confirmaria una ocupació intensa des d'èpoques molt reculades. Quedava enlairat suficientment com per allunyar-se del perill d'inundacions, amb aigua abundant a l'abast i al costat d'un camí important (Casas i Sanmartí 1980: 59-63; Nolla i Casas 1984: 63-64), que posava en contacte tot aquell territori, a ponent de Sobrestany i del Ter, amb Empúries. De fet, podem resseguir-lo a partir de fotografies aèries i veiem com passava a pocs metres a ponent de l'establiment i anava cap a sud-oest pel pla de Tor, en direcció al Ter, on podria enllaçar amb altres camins que el portarien de dret a *Gerunda*. La distància d'uns 5 km del nucli urbà era sens dubte ideal per desenvolupar les tasques assignades (figura 1).

No creiem que, amb la cronologia avançada dins del segle II aC del conjunt, es pugui adduir com a causa principal de la construcció de l'edifici la voluntat de controlar de prop els establiments indigets de puig Moragues i del puig de Bellcaire. Hi degué influir molt més el desballestament del *castra hiberna* per deixar pas a una ciutat de nova planta que cap altra circumstància. No seria improbable l'existència d'estructures semblants en altres indrets, a peu de camí, a tot l'entorn d'Empúries. És també una dada a considerar un fet que a nosaltres ens sembla definitiu: el lloc romangué erm i desert al llarg dels dos primers terços del segle II aC. Podria ser un indici d'haver estat una reserva d'espai per part de l'autoritat romana fins que va caldre. L'escassíssim moviment estructural que no s'adiu amb un edifici rural convencional, aniria també en aquesta direcció. La intensa ocupació des de la fi del segle II, s'explicaria per la continuïtat d'un lloc de propietat pública excel·lentment situat.

Josep Casas
Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria (Institut de Recerca Històrica)
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
josep.casas@udg.edu

Josep M. Nolla
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
josep.nolla@udg.edu

Lluís Palahí
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
lluis.palahi@udg.edu

David Vivó
Facultat de Lletres
Universitat de Girona
Pl. Ferrater Mora, 1
17071 Girona
jordi.vivo@udg.edu

Victòria Soler
C/ l'Escala, 9 1
17137 Viladamat

Rebut: 30-11-2014
Acceptat: 09-02-2015

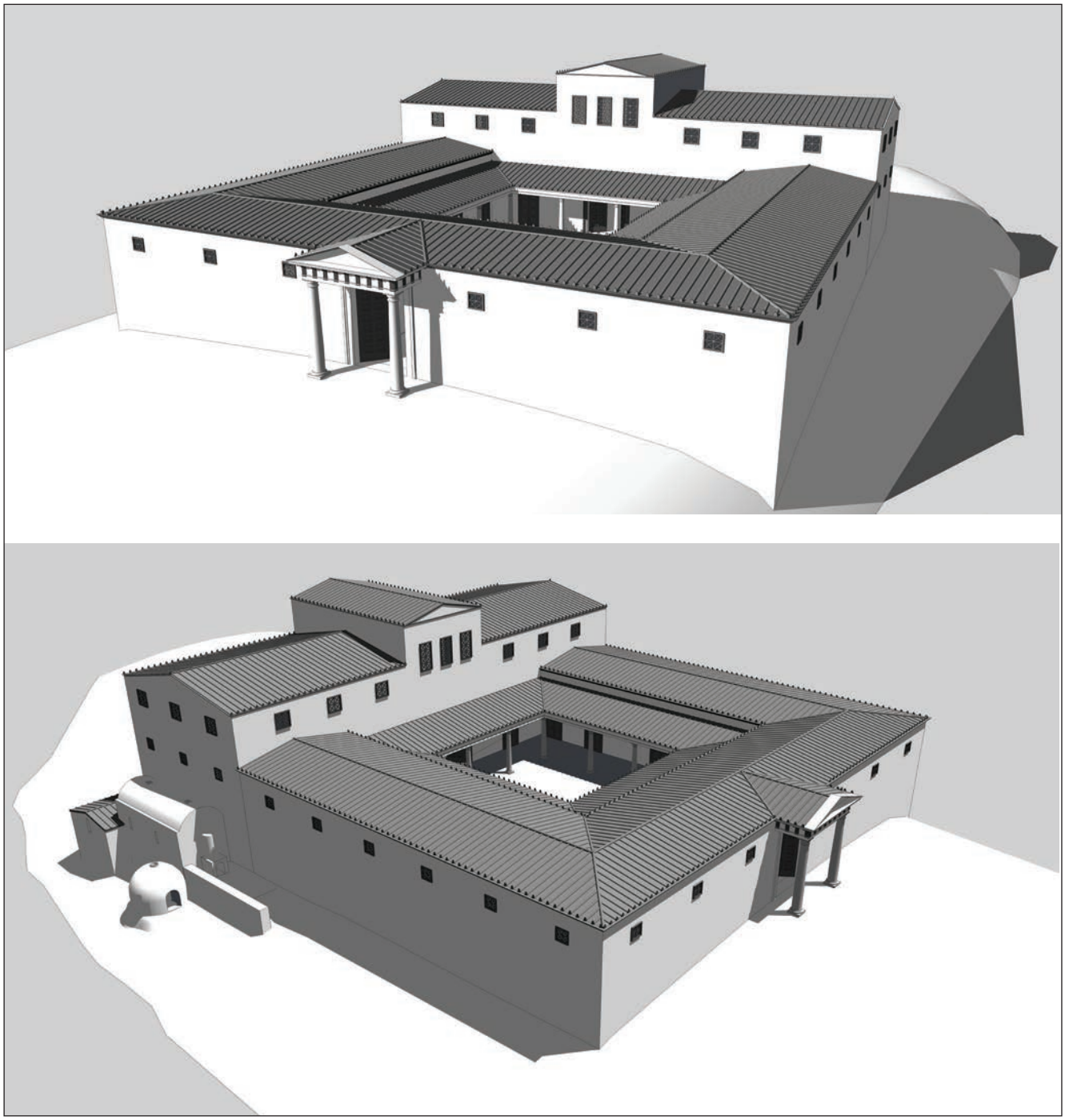

Figura 9. Mas Gusó. Proposta idealitzada de restitució de la *statio* a la fase 3.

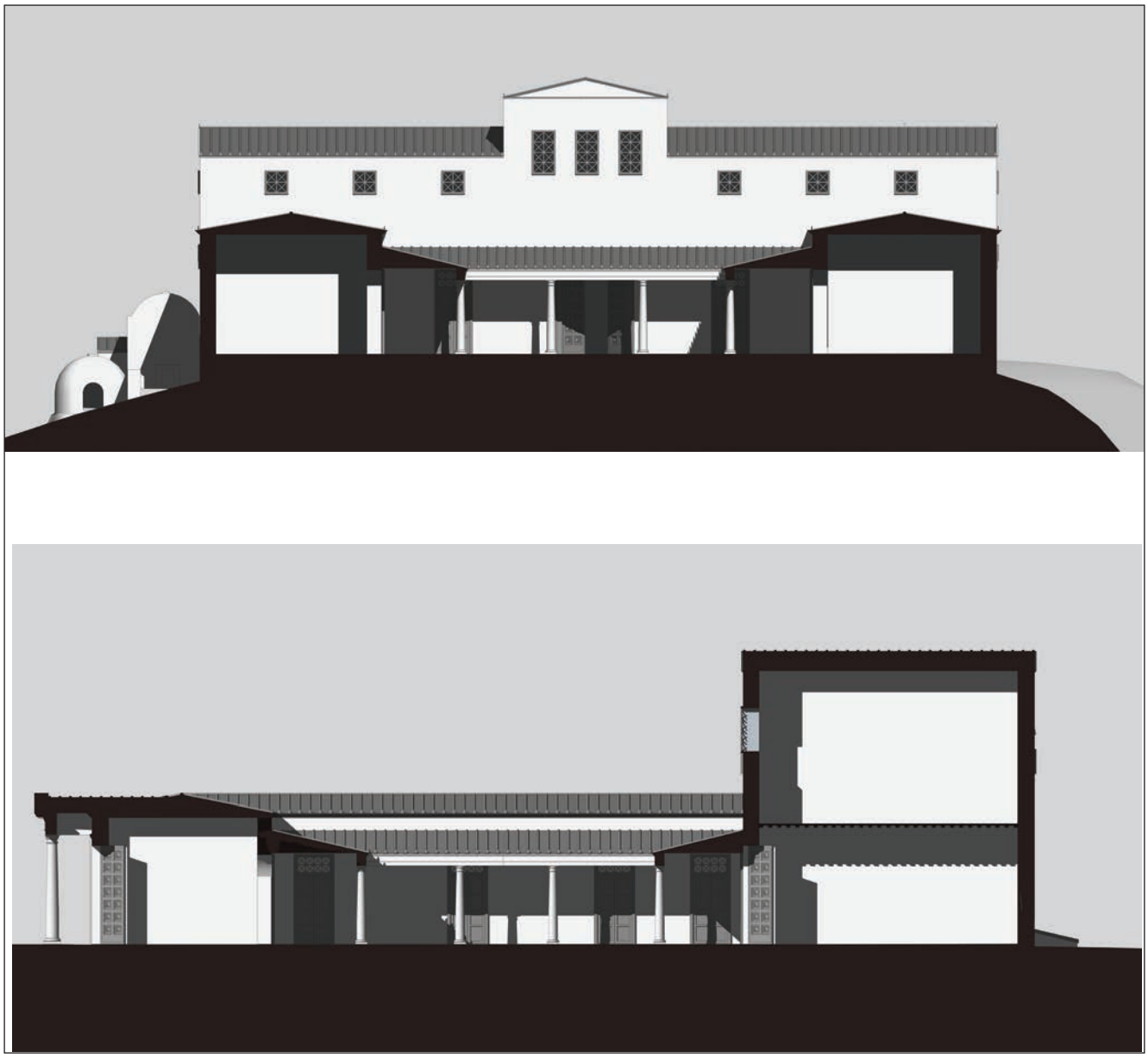

10. Mas Gusó. Proposta idealitzada de restitució de la *statio* a la fase 3. A dalt, secció est-oest. A baix, secció nord-sud.

Bibliografia

Álvarez, R., Duran, M., Mestres, I., Molas, M. D. i Principal, J. (2000). El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona), i el seu taller de metalls. *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric* (Saguntum Extra 3). València: 271-281.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M. i Tremoleda, J. (2012). 4. Arquitectura oficial. A: Aquilué, X. (ed.). *Ciudades romanas de Hispania. 6. Empúries. Municipium Emporiae*. Roma: 39-41.

Belarte, M. C., Olmos, P. i Principal, J. (2008). ¿Los romanos iberizados? Aportaciones romanas y tradiciones indígenas en la *Hispania Citerior* Mediterránea. *Bollettino di Archeologia in line, International Congress of classical archaeology. Meetings between cultures in the ancient Mediterranean*. Roma: 96-111.

Blech, M., Hoffmann, G. i Marzoli, D. (1994). Primera campaña de investigaciones en la costa del Ampurdán. *Iberos y griegos: Lecturas desde la diversidad. Huelva Arqueológica*, XIII, 1: 73-86.

Birley, R. (1977). *Vindolanda. A Roman frontier post on Hadrian's Wall*. Londres.

Burch, J., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2011). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*. Girona-Sant Julià de Ramis.

Burch, J., Garcia, G., Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D. i Miquel, I. (2006). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*. Girona-Sant Julià de Ramis.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010a). La síntesi. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 7-188.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010b). 55. Mas Gusó. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 239-245.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010c). 55. 113. Castell de Falgars o torre del Far. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 288-289.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010d). 170. Pla de l'Horta. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 328-330.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010e). 171. Església de Sant Menna. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 330-331.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010f). 199. Puig d'Alia, Puig Galí o Puig de Li. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 349.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo, J. i Simon, J. (2010g). 226. Els Ametllers o vil·la *Vitalis*. A: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J. (ed.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: 366-372.

Casas, J. i De Hoz, M. P. (2011). Un grafito del siglo vi a.C. en un vaso cerámico de Mas Gusó (Gerona). *Palaeohispanica*, 11: 231-248.

Casas, J. i Nolla, J. M. (2011). *Instrumental de hierro de época romana y de la Antigüedad Tardía en el N. E. de la Península Ibérica*. BAR International Series 2217. Oxford.

Casas, J. i Sanmartí, E. (1980). El "Camí d'Empúries". Aproximació a la xarxa viària del Baix Empordà. *Informació Arqueològica*, 33-34: 59-63.

Casas, J. i Soler, V. (2004). *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*. BAR International Series 1215. Oxford.

Casas, J. i Soler, V. (2011). Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà). Una primera valoració de la campanya d'excavacions de 2010. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII: 27-50.

Castellvi, G., Nolla, J. M. i Rodà, I. (dir.) (2008). *Le trophée de Pompée dans les Pyrénnées (71 avant J.-C.). Col de Panissars. La Perthus, Pyrénnées-Orientales (France): La Jonquera, Haut Empordan (Espagne)* (58e supplément à *Gallia*). París.

D'Alessio, A. (2008). Santuari terrazzati e sostruiti italici de età tardo-repubblicana: spazi, funzioni, paesagi. *Bollettino di Archeologia in line*: 17-33.

Díaz, M. (2009). *El castellum de Puigpelat* (Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 5). Tarragona.

Díaz, M. (2013). El *castellum* de Puigpelat: un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la *Tarraco* republicana. A: Prevosti, M., López, J. i Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis, 5. Pasatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi Internacional* (Documenta 16,5). Tarragona: 355-365.

Duran, M. i Mestres, I. (2008). El Camp de les Lloses (Tona, Osona). *Monografies del Montseny*, 23: 197-209.

Duran, M., Mestres, I. i Principal, J. (ed.) (2008). *Les col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses, Tona*. Tona.

Fabre, G., Mayer, M. i Rodà, I. (1991). *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*. París.

Frigola, J. i Pratdesaba, A. (2012). Les intervencions arqueològiques al Castell de Falgars (Beuda, la Garrotxa). Campanyes de 2010 i 2011. *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: 291-295.

Gros, P. (1996). *L'architecture romaine du début du iiie siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics*. París.

Gutiérrez, A. i Rodà, I. (2013). La inscripció més antiga d'*Auso* (Vic) i el context preaugustal. A: López Vilar, J. (ed.). *Actes del 1er Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània romana. Novetats epigràfiques. Homenatge a Geza Alföldy. Tarragona, 29-30 de novembre de 2012* (Tarraco Biennal). Tarragona: 145-147.

Le Bohec, Y. (1989). *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*. París.

Lenoir, M. (2011). *Le camp romain. Proche-Orient et Afrique du Nord* (Bibliothèque de l'École Française d'Athènes et de Rome, fascicle trois cents quarante-cinquième). Roma.

Mar, R. i Ruiz de Arbulo, J. (1993). *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*. Sabadell.

Mayer, M., Nolla, J. M. i Rodà, I. (1997). 8. Praetorium. A: Castellvi, G., Comps J.-P., Kotarba, J. i Pezin, A. (ed.). *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta* (Documents d'Archéologie Française, 61). París: 131.

Melchor, E. (1993). La construcción pública en Hispania romana: iniciativa imperial, municipal y privada. *Memorias de Historia Antigua,* XIII-XIV: 129-170.

Mercado, M., Rodrigo, E., Flórez, M., Palet, J. M. i Guitart, J. (2008). El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Valles Oriental) i el seu territori. *Tribuna d'Arqueologia*: 195-211.

Nolla, J. M. (2011). La Catalunya Vella: de la caiguda de l'imperi romà a la fi del domini carolingi. Una visió des de l'arqueologia. *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010)*. Tarragona: 27-45.

Nolla, J. M. i Casas, J. (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*. Girona.

Olesti, O. (1997). El origen de las *uilla*e romanas en Cataluña. *Archivo Español de Arqueología*, 70: 71-90.

Palahí, L. (2010). La romanització al nord-est peninsular i els origens de la vil·la. *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the roman period, 5*. Banyoles: 61-87.

Palahí, L. i Nolla, J. M. (2010). *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)* (Documenta 12). Tarragona.

Pera, J. (2008). Les torres romanes a Catalunya. Entre la tradició erudita i l'evidència arqueològica. A: Martí, R. (ed.). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus. Actes del Congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006* (Primeres Jornades Científiques Ocorde). Barcelona: 17-38.

Rodrio, E., Garcia, M. G., Mercado, M. i Guitart, J. (2013). El jaciment de can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana. A: Prevosti, M., López, J. i Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi Internacional* (Documenta 16,5). Tarragona: 217-229.

Roldán, J. M. (1975). *Itineraria hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*. Madrid.

Ruiz de Arbulo, J. (2009). Arquitectura sacra y fundaciones urbanas en las Hispanias tardo-republicanas. Corrientes culturales, modelos edilicios y balance de novedades durante el siglo ii aC. A: Mateos, P., Celestino, S., Rizzo, A. i Tortosa, A. (ed.). *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo occidental* (Anejos del Archivo Español de Arqueologia, XLV). Mérida: 253-297.

Soler, B. (2003). Algunas consideraciones sobre el empleo privado del mármol en *Carthago Nova*. *Mastia*, 2: 149-187.

Tremoleda, J. i Casas, J. (1996-1997). Una moneda commemorativa procedent de la vil·la romana de mas Gusó, Bellcaire d'Empordà. *Annals Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI: 563-577.

Venditti, C. P. (2011). *Le ville del Latium Adiectum. Aspetti residenziali delle proprietà rurali* (Ricerche, Series Maior, 2). Bolonya.

Vivó, D., Plahí, L., Nolla, J. M. i Sureda, M. (ed.) (2006). *Aigua i conjunts termals a les ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae... sed vitam faciunt*. Girona.

Wilson, R. (1980). *Roman Forts. An Illustratd Introduction to the Garrison Post of Roman Britain*. Londres.

Moisés Díaz García
Rubén Ramírez Roldán

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 263-278
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

El asentamiento militar de Puigpelat (Alt Camp, *ager tarraconensis*), un *castellum* tardorrepublicano en tierras tarraconenses

The military settlement of Puigpelat (Alt Camp, ager tarraconensis*), a Late Republican* castellum *in the territory of Tarragona*

El presente artículo está basado en la exposición que hicimos sobre el establecimiento militar de Puigpelat en el "Seminari Internacional ICAC/URV: *Castella et praesidia* a la façana mediterrània de la Hispània tardo-republicana", celebrado en el Institut Català d'Arqueologia Clàssica el 13 de mayo de 2014. Aquí hemos añadido, a los datos ya conocidos y publicados hasta ahora, los derivados de la aplicación de técnicas de reconstrucción 3D, que nos ayudan a matizar la interpretación que del *castellum* teníamos hasta el momento. Así, la que sería puerta de entrada, que inicialmente creíamos flanqueada por dos torres, probablemente estaría conformada por una torre situada en el eje de la fortificación; además, el hecho de aplicar una perspectiva 3D a la planimetría, nos ayuda a entender mejor los sistemas defensivos del *castellum*.

Palabras clave: *castellum*, tardorrepublicano, romanización, ejército, *territorium* de *Tarraco*.

This article is based on the presentation given on the military settlement of Puigpelat at the "International seminary ICAC/URV: *Castella et praesidia* on the Mediterranean façade of Late Republican Hispania" held at the Catalan Institute of Classical Archaeology on May 13, 2014. To the previously known and published data we have added the results derived from the application of 3D reconstruction techniques, which have helped us refine the interpretation of the *castellum*. Thus, at what would have been the entrance gate, which we initially thought had been flanked by two towers, there would probably have been one tower located on the fortification's axis. In addition, the application of a 3D perspective to the planimetry improves our understanding of the defensive system of the *castellum*.

Keywords: *Castellum*, Late Republican, Romanisation, army, *territorium* of *Tarraco*.

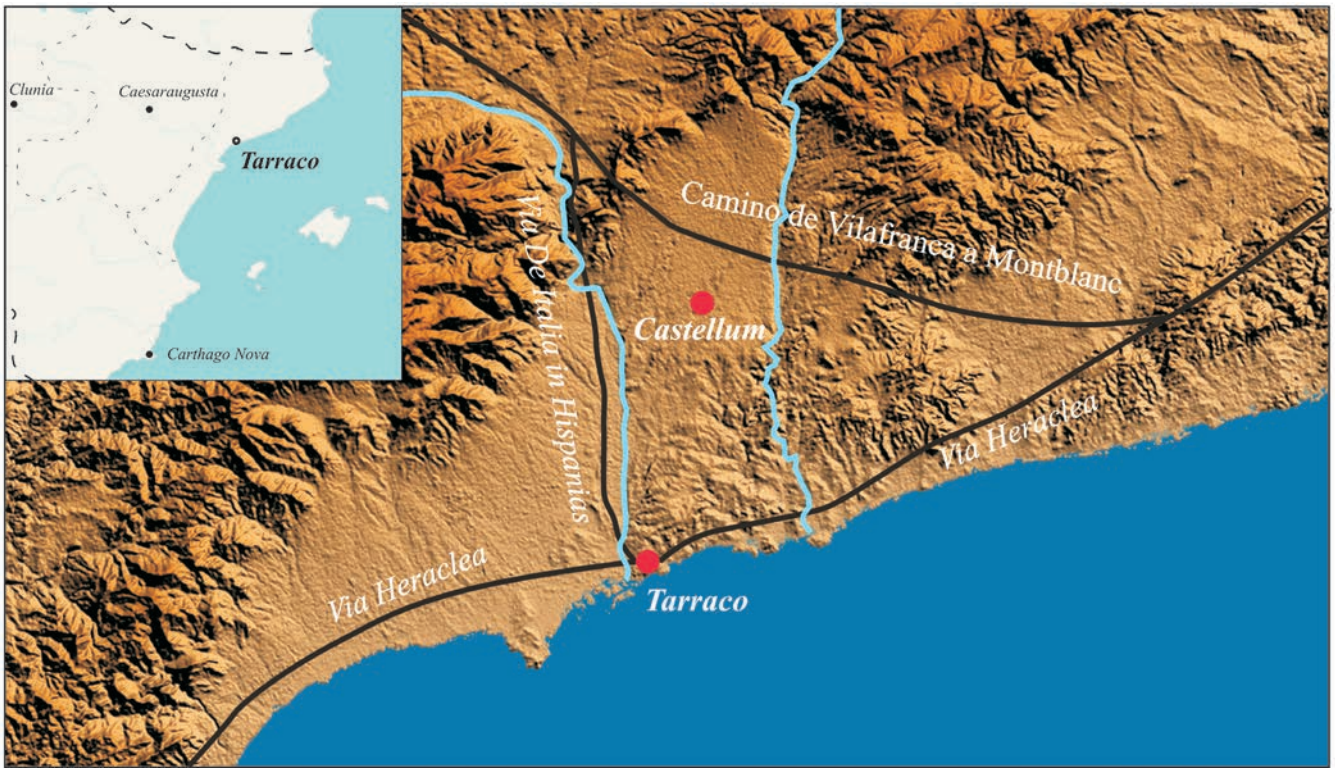

Figura 1. Plano de localización del yacimento, con los principales ejes viarios y la ciudad de *Tarraco*.

Introducción

Como ya explicamos de manera más extensa en la monografía que tuvimos la oportunidad de realizar sobre el *castellum* de Puigpelat, la historia del yacimiento es muy breve. Se inicia en el año 2002, cuando se identifica por primera vez el yacimiento durante una prospección arqueológica y, lamentablemente, se dio por conclusa en el año 2007, con la excavación de los últimos restos y el desmontaje arqueológico de los vestigios conservados del núcleo de la fortificación (su parte más elevada), así como la cubrición de los sectores de acceso y de liza (su parte más baja), bajo el actual colegio Joan Plana (Díaz 2009).

Se trata de un caso más de la llamada arqueología de urgencia, hoy denominada preventiva, en el cual el proyecto inicial de instalar una planta industrial papelera propició los primeros trabajos de prospección superficial dirigidos por Susanna Adell i Xavier Bayarri (Codex-Arqueologia i Patrimoni), a los que siguieron su delimitación arqueológica el año 2004, bajo la dirección de Carlos Sentís (Cota 64). Finalmente, el proyecto industrial no se llevó a cabo, pero sí la urbanización de este sector situado en las afueras del núcleo del pueblo de Puigpelat, con viviendas unifamiliares y la construcción, en el espacio del yacimiento arqueológico, de la citada escuela.

Esto motivó una primera excavación extensiva, en el año 2006, que abarcaba una superficie de 1.750 m^2, y cuya primera acción fue la de retirar toda la acumulación de tierra de cultivo de época moderna-contemporánea, ya que hasta su reestructuración en zona urbanizable, este espacio había estado ocupado por viñedos. Así, una vez extraídos los rellenos de tierra vegetal, quedaba a la vista el nivel de abandono de la fortificación romana, así como la antigua estructura topográfica del terreno, bastante diferente a la actual. De este modo, pudimos comprobar que el núcleo del fortín se encontraba sobre la zona más elevada, situado al final de una altiplanicie que mira, al oeste, a la llanura agrícola del torrente de la Fonollosa,[1] y que lindaba al sur con una pequeña depresión o vaguada situada entre dos promontorios, uno de ellos donde se encuentra el *castellum*, por donde discurriría un antiguo vial o *decumanus*,[2] que sería el punto de acceso al yacimiento.

Pero nuestros trabajos aún se prolongaron tras finalizar la excavación extensiva del *castellum*. Siguiendo las resoluciones municipales y de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat procedimos, en el año 2007, a desmontar los restos conservados del núcleo fortificado, que ocupaban la parte más alta y "molesta" para construir la escuela proyectada.[3] Esto nos permitió, no obstante, poder agotar toda la estratigrafía conservada, y definir la existencia de dos fases constructivas, así como recuperar un buen número de fragmentos cerámicos que nos ayudaron a precisar la fecha en que fue erigido el fortín. Finalmente los sectores de acceso al *castellum*, situados a una cota inferior al núcleo fortificado y

1. Perteneciente al margen izquierdo del río Francolí.
2. Fosilizado en el camino de Bràfim.
3. En este caso los trabajos fueron dirigidos por Moisés Díaz (Codex-Arqueologia i Patrimoni), tanto la campaña del 2006 como la del 2007.

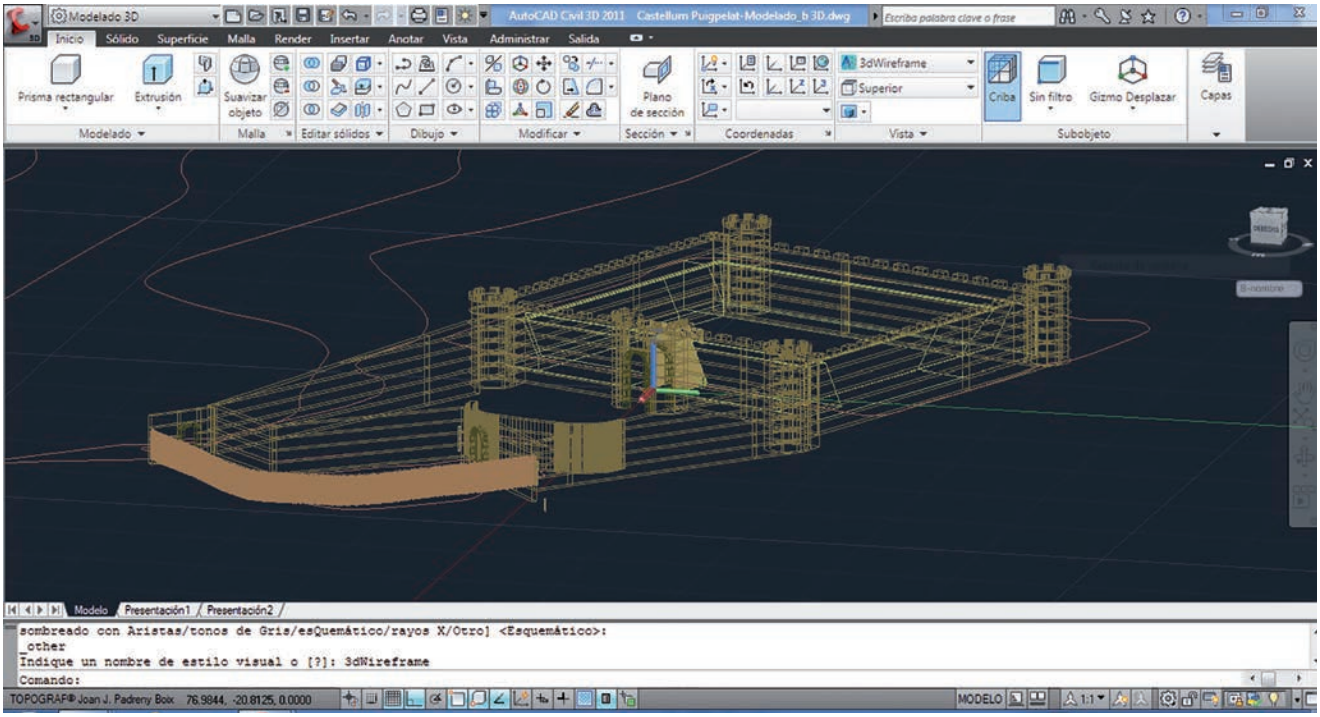

Figura 2. Detalle del proceso de restitución 3D del yacimiento.

que no estaban directamente afectados por las obras del colegio proyectado, fueron enterrados, lo que nos condiciona el conocimiento de los restos.

Como habíamos puesto de manifiesto en el análisis de las estructuras conservadas (Díaz 2009: 50-51 y 123) se detecta una "divergencia" en la orientación de los ejes constructivos de las zonas inferiores respecto a la superior. Este hecho no pudimos llegar a esclarecer si respondía a una adaptación de las estructuras defensivas a la orografía, algo bien documentado para estos establecimientos en el período tardorrepublicano[4] y que también recogen los autores clásicos,[5] o que se habían construido durante una fase o proyecto anterior. De este modo, el no haber podido excavar los niveles constructivos de los recintos inferiores, nos impide descartar de manera definitoria una u otra hipótesis.

Finalmente, en este trabajo hemos incorporado el tratamiento gráfico de reconstrucción virtual 3D, una herramienta que nos aproxima al aspecto que el *castellum* habría tenido. Para llevar a cabo la reconstrucción virtual 3D hemos trabajado a partir de la planimetría de campo, inserida en la topografía del terreno, y tratada con el programa de dibujo Autocad. Así, sobre esta base se ha reconstruido la planta hipotética del *castellum*, y se han trazado las curvas de nivel que nos indicaba el terreno, para poder marcar los diferentes desniveles y pendientes, relacionados con el emplazamiento de la fortificación.

Una vez finalizado este proceso de trabajo con el programa Autocad, se pasó a exportar el archivo al programa de tratamiento en tres dimensiones 3DS Max, desde el que se aplicaron los materiales, las texturas, las luces, etc., para obtener el mayor realismo de la imagen generada. Hemos de remarcar que el tipo de texturas y materiales se basa en los datos extraídos de la excavación, ya expuestos, donde aparecieron los zócalos de mampostería de piedra seca unida con barro, sobre los que se alzaban paramentos de arcilla —tapia o adobe—. A continuación, y a partir de la restitución 3D, se han creado las imágenes que acompañamos a partir del proceso de render, y finalmente estas imágenes renderizadas se han tratado con ayuda de un software de diseño digital, para acabar de perfilar los últimos retoques a las reconstrucciones tridimensionales del *castellum*.

Los restos conservados del *castellum* y su cronología

Los restos documentados del *castellum* de Puigpelat corresponden a una edificación fechada[6] entre los

4. Como nos muestran los ejemplos del Cerro de las Fuentes d'Archivel en Caravaca (Murcia) (Brotóns, Murcia 2008), el Peñón de Arruta en Jerez del Marquesado (Granada) (Adroher *et al.* 2006), les Choes de Almpompé en Santarém (Portugal), el fortín de Alpasenque en Soria, o los del sitio de Numancia (Morillo 2007).

5. "Las propias fuentes clásicas, que mencionan la existencia de recintos irregulares cuando la naturaleza del terreno o las propias necesidades tácticas así lo aconsejaban" (Morillo 2014: 36-37).

6. En base a un numeroso conjunto de materiales cerámicos, donde destaca, junto a vajilla local de tradición ibérica que es, con diferencia, la más numerosa con un 90%, importaciones propias de este momento como la campaniense A tardía, campaniense B. Recuperamos también imitaciones locales en cerámica común tanto oxidada como reducida de vasos del repertorio de la B, presente con la forma Lamb. 1, así como cerámica de cocina itálica de los tipos Celsa 80.8145 y del tipo F3 Luni 1,

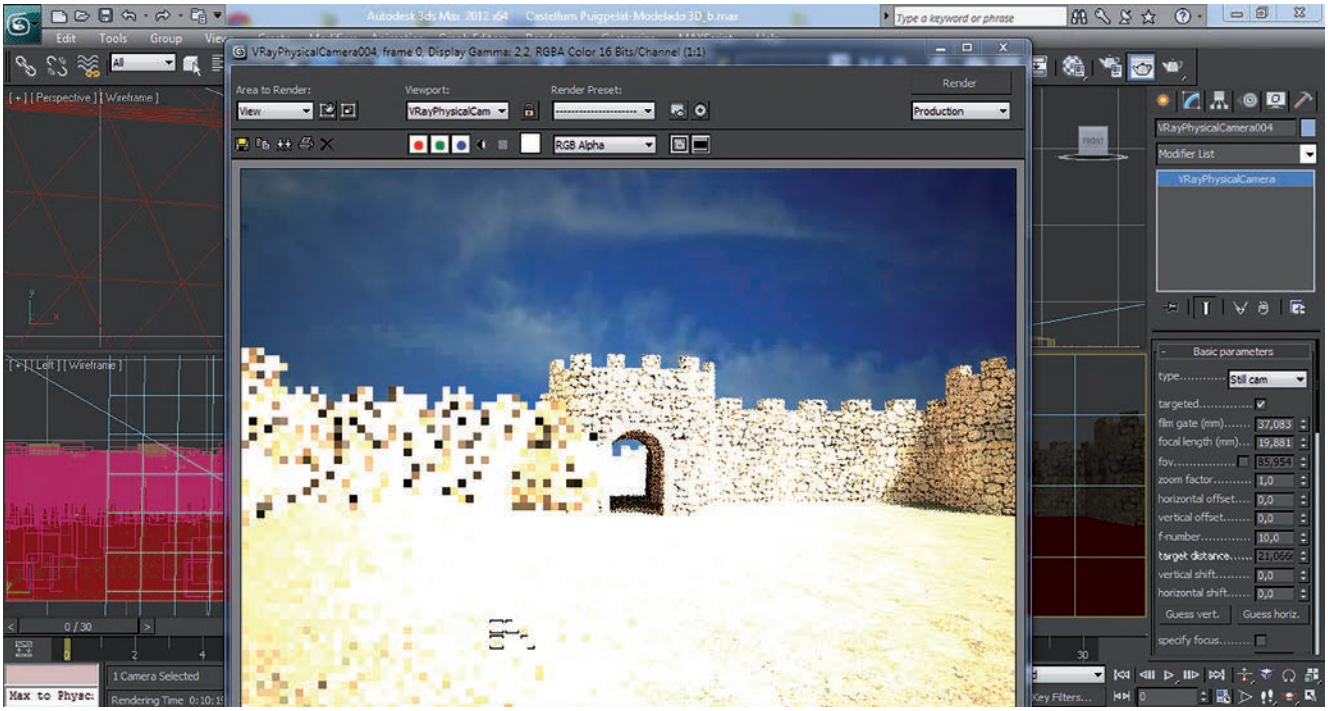

Figura 3. Detalle del proceso de renderización de las restituciones 3D del yacimiento.

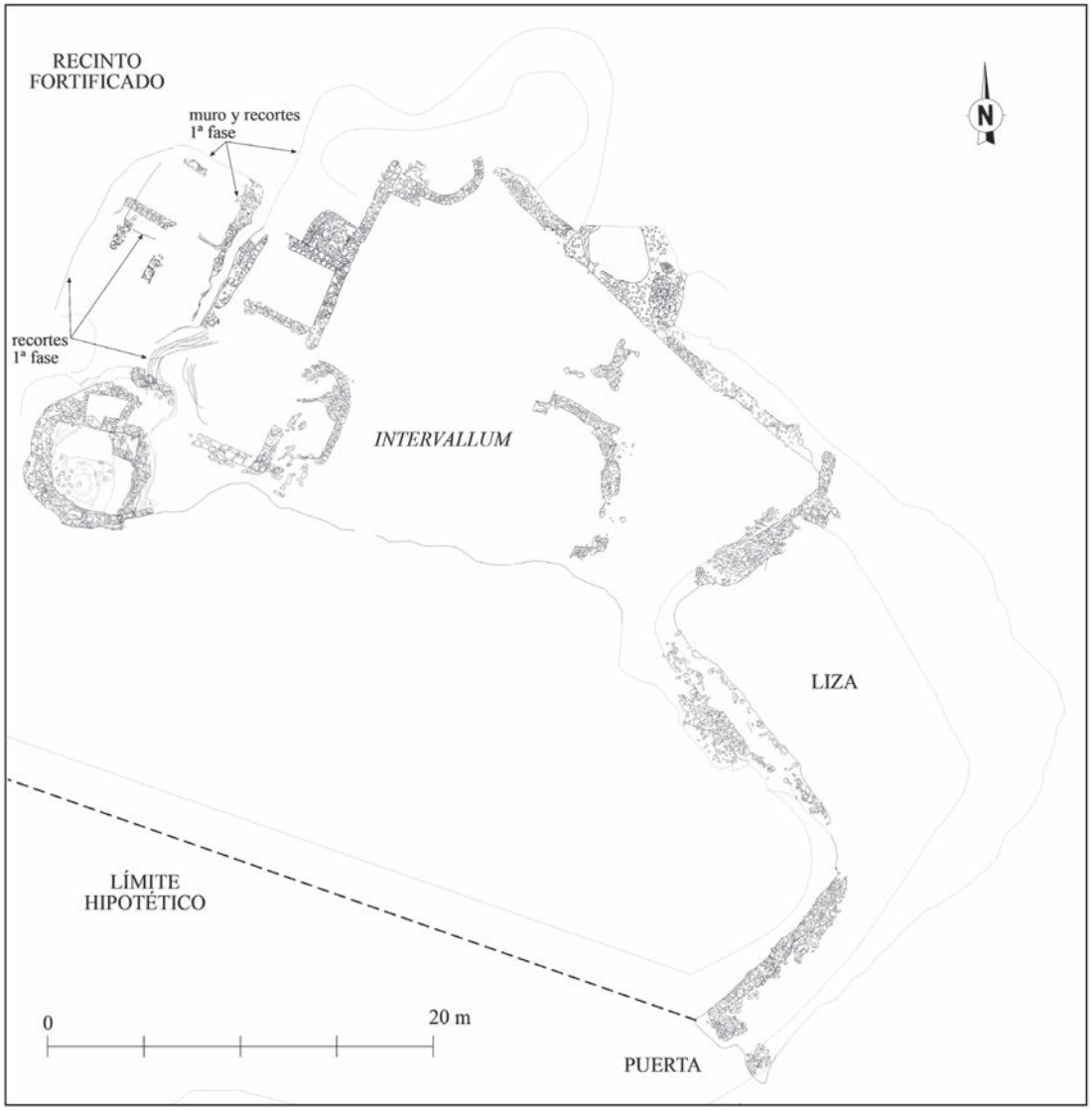

Figura 4. Planta general de los restos conservados del *castellum* (Archivo Codex).

años 80-70 a. C., que ocupaba el final de una altiplanicie que dominaba la llanura fluvial del margen izquierdo del Francolí, y situada a 18 km al norte de la ciudad de *Tarraco*. Aunque, como ya hemos adelantado, el desmontaje que hicimos de los restos de la parte superior de esta fortificación permitió documentar una fase previa, de la cual se identificaron una serie de recortes antrópicos y algún muro de difícil interpretación.

Se trata de unos grandes cortes practicados en el substrato natural, de los que identificamos uno de 12 por 5 metros de lado, con una profundidad máxima de 1 metro, y que en algún caso conservaban el perfil vertical reforzado por un murete de mampostería de piedra y arcilla. De la arcilla que unía las piedras de este murete, recuperamos un pequeño conjunto cerámico, entre el que identificamos un labio de ánfora greco-itálica datada a lo largo de los dos primeros tercios del siglo II a. C., si bien la escasez de piezas no nos permite asignarle una datación de manera concluyente. No obstante, en este punto hemos de hacer una reflexión sobre el material recuperado de los niveles que rellenaban estos recortes y regularizaban la superficie para erigir el núcleo del fortín del siglo I a.C. Del numeroso material recuperado[7] hemos de destacar la presencia, si bien porcentualmente minoritaria, de importaciones de barniz negro propias de final del siglo III a. C. y de los inicios del siglo II a. C.,[8] junto a las que encontramos numerosas ánforas de vino itálicas propias de los dos primeros tercios del siglo II a. C.[9] así como un contenedor púnico T-7.2.1.1/Mañá C1b, también con una datación centrada a lo largo del último tercio del siglo III a. C. y los primeros decenios del siguiente (Ramon 1995: 206). Finalmente queremos destacar la presencia, entre el material vertido como parte de los rellenos de estos recortes, de un proyectil de *ballista* de 750 g de peso y 8,5 cm de diámetro.

Este conjunto de datos, si bien no nos permiten definir de manera clara, ni a nivel cronológico ni tipológico, la primera fase del yacimiento, por su escasez o bien por su falta de contexto bien definido, sí que parecen indicar una ocupación o frecuentación del lugar[10] ya durante todo el siglo II a. C. Y si bien es sugerente la idea de esta primera ocupación con un establecimiento militar,[11] como algunos investigadores señalan (Noguera *et al*. 2014: 46), no tenemos pruebas concluyentes sobre las que sustentar esta hipótesis.

Centrándonos en las evidencias constructivas del *castellum*, los restos que pudimos identificar corresponderían a la implantación y/o uso de éste entre época sertoriana (80-70 a. C.) y el último decenio

Figura 5. Detalle de los fosos-recortes de la primera fase, con los rellenos constructivos del núcleo de la fortificación rellenándolos (Archivo Codex).

Figura 6. Vista general del núcleo fortificado una vez excavados los pavimentos y rellenos constructivos, y visibles los fosos-recortes de la primera fase (Archivo Codex).

este segundo con engobe interno del tipo rojo pompeyano. Hemos de mencionar también la presencia de ánforas itálicas de la variante Dr. 1B, así como sud-hispánicas del T-4.3.3.3, que nos ayudan a fijar esta cronología.

7. En total poco más de 12.800 fragmentos, de los cuales el 90 % era vajilla local de tradición ibérica.

8. Del total del barniz negro recuperado de estos niveles, dos piezas pertenecen a importaciones de este momento; un plato de pescado Lamb. 23 de la campaniense A antigua, y un vaso de producción calena con decoración de relieve en el fondo interno, concretamente del dios Helios. En este segundo caso, si bien la datación de estas piezas en Hispania se documenta en contextos de finales del siglo III a. C. y de inicios del siguiente, "la difusión se debe asociar más con los primeros momentos de la conquista romana (…), ya en los primeros decenios del siglo II a.C., siendo una clara consecuencia del comercio romano-itálico" (Ribera 2005: 263).

9. El volumen de ánforas importadas es mayor al de la vajilla de barniz negro, con un total de 37 individuos. De ellos, el 38 % corresponde a ánforas del tipo greco-itálico, mismo porcentaje que representan las del tipo Dr. 1A, cuya producción hemos de situarla a partir del inicio del último tercio del siglo II a. C. y que llegaría hasta mediados-tercer cuarto del siglo I a.C.

10. Se ha cuestionado la existencia de una fase precedente (Noguera *et al.* 2014: 46, nota 65), pero creemos que los datos de la excavación, no sólo los referidos a la recuperación de la vajilla propia del siglo II a. C., sino la aparición de las estructuras negativas, reforzadas en algún caso por un muro de contención tipo bancal, bajo los pavimentos del núcleo del fortín, son una buena prueba.

11. Dado el contexto histórico de este sector del *territorium* de *Tarraco*, y la presencia, dentro de los rellenos constructivos, del citado proyectil.

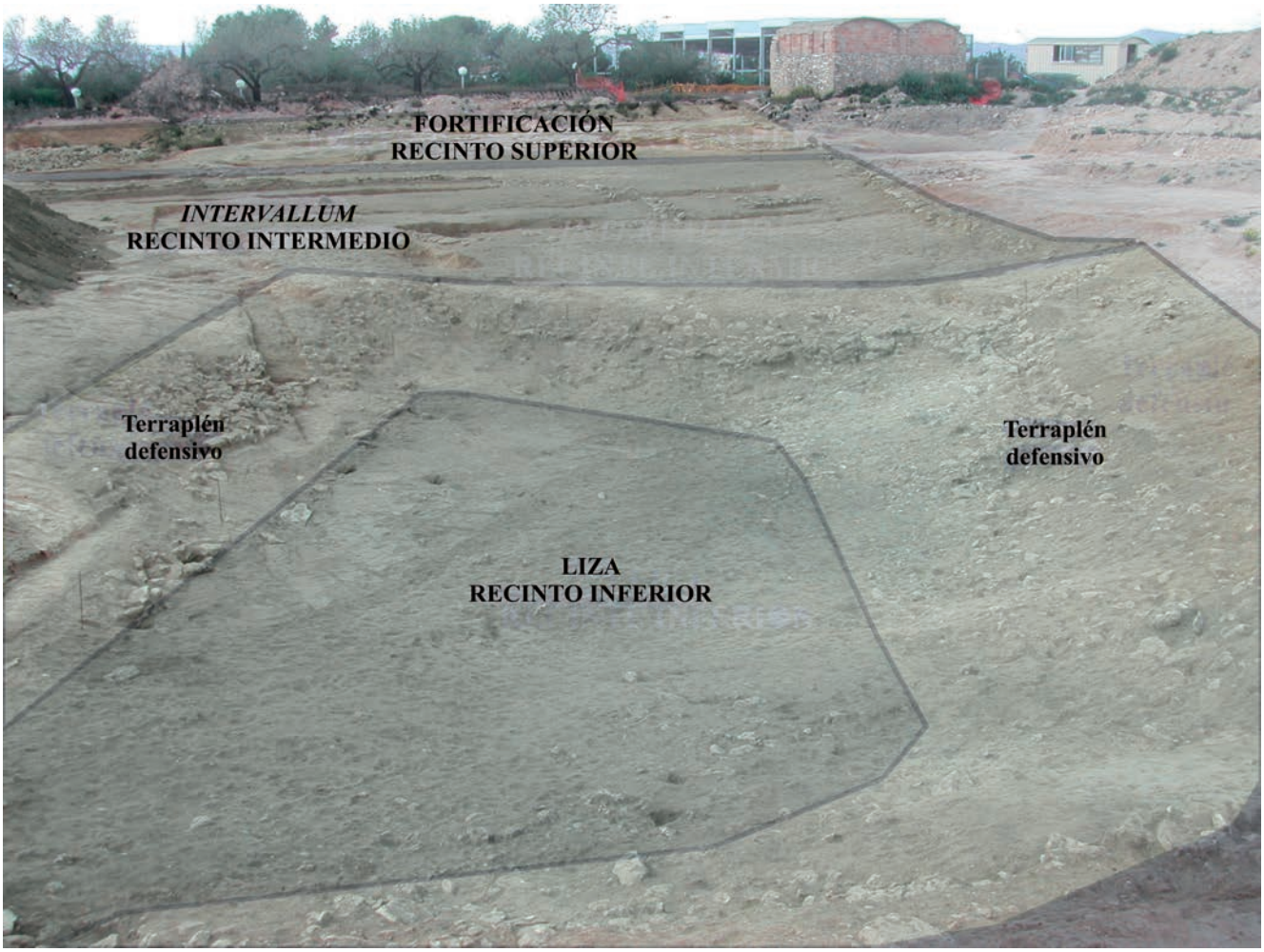

Figura 7. Vista general del *castellum,* con las diferentes partes conservadas en un estado muy precario (Archivo Codex).

del siglo I a. C., cuando será desmantelado y abandonado. Se trata de un fortín construido sobre un pequeño promontorio, dominando la zona de acceso inferior, cuya estrecha puerta (1,25 metros) se abría a un antiguo vial o *decumanus,*[12] y permitía entrar por un pasillo angosto de 2,6 metros de ancho y 12 de longitud. Éste estaba flanqueado por un terraplén defensivo de sección en "V" excavado en el terreno natural,[13] y regularizado con una capa de tierra compactada a modo de pavimento. En este punto el recorrido giraba en 90º a la izquierda, abriéndose a un espacio de liza más amplio, en torno a los 9 metros, con una longitud de 15 metros, también flanqueado por terraplenes defensivos, hasta alcanzar la muralla.

El tramo de muralla documentado, protegiendo el flanco oriental del *intervallum*, es una construcción mal conservada, pero cuya anchura estimada se sitúa en torno a los 1,75 metros, hecha con piedras de tamaño mediano y grande ligadas con barro y relleno interno de *emplecton*. En el extremo izquierdo de esta muralla, que separa el *intervallum* de la liza inferior, encontramos una rampa que nos indicaría la posición de la puerta. Así, se llegaba a un espacio situado sobre una segunda terraza, elevada respecto a la que acabamos de describir en más de 1,4 metros. Este segundo recinto tiene una anchura estimada de 35 metros, y su longitud, el espacio entre la muralla y el núcleo del fortín, es de 19 metros. Se caracteriza por presentar una pendiente constante (1,6 %) en ascenso hacia la tercera terraza, y por contar con un muro defensivo situado frente a la puerta de la muralla. Este muro defensivo está separado de la muralla unos 5 metros, y dibuja un semicírculo que mantiene la zona central del *intervallum* protegida y obliga a desplazarse, para llegar al núcleo fortificado, por los pasillos laterales,[14] que tienen una anchura estimada también de 5 metros. Es decir, el muro que se alzaba frente a la entrada al recinto intermedio

12. Fosilizado en el actual camino de Bràfim.

13. La parte superior de los terraplenes defensivos se encontraba protegida por muros de piedra y barro, de los que únicamente se conservaban las cimentaciones. Respecto a la cota de circulación del acceso y la zona de liza, excavados en el terreno natural, ésta se encuentra a dos metros por debajo de los terraplenes, garantizando así la superioridad táctica de los defensores sobre aquéllos que accedían al *castellum*.

14. El pasillo situado en la parte norte de este muro conservaba, de manera fragmentaria, restos de un enlosado de piedras irregulares, que remataba una capa de tierra compactada. Creemos que se trata del pavimento de este recinto, del que sólo quedaba este ejemplo.

Figura 8. Detalle del núcleo del fortín, con el muro de fachada y las torres defensivas avanzadas (Archivo Codex).

formando una segunda línea defensiva concéntrica que defiende la parte superior del *castellum*, un recurso bien conocido en otros establecimientos militares como por ejemplo en los de la zona central de Cantabria; el castro de la Espina del Gallego o el campamento de Cildá (Peralta 1997: 197).

Finalmente, tras sortear este recinto intermedio, llegamos a la parte superior del conjunto, donde se encontraba el núcleo de la fortificación. Lamentablemente, de este espacio defensivo tan sólo llegó anetros días un pequeño segmento, que corresponde al cuadrante noreste, del que llegamos a identificar la fachada oriental, confrontada al *intervallum* y la liza, y que estaba protegida por torres. La superficie con presencia de restos en este sector abarca un área de 28 por 13 metros, de lo que pensamos que era una fortificación de planta aproximadamente cuadrangular con unas dimensiones estimadas de 35 metros de lado, es decir, algo más de 1.200 m^2. El resto del yacimiento ya se encontraba arrasado en el momento de iniciar nuestros trabajos, debido a la intensa actividad humana desarrollada a lo largo de los últimos siglos, y nos es imposible restituir con plena fiabilidad los límites meridionales del *intervallum* y del recinto superior, ni tampoco el límite occidental del conjunto del *castellum*. No obstante, las dimensiones que hemos planteado como hipotéticas se basan en el análisis de la topografía general de este entorno, donde aún se conservan elementos fósiles poco alterados, como los restos del camino de Bràfim o curvas de nivel que aún no habían sido modificadas por los proyectos de urbanización de esta zona.[15]

Como ya hemos dicho, del núcleo de la fortificación sólo se conservaba el cuadrante nororiental, que se había levantado con muros de mampostería de piedras careadas de tamaño mediano unidas con barro, de entre 60 y 70 centímetros de ancho. Estos muros corresponderían a los zócalos o cimientos de unas paredes construidas con arcilla, no sabemos si tapia o adobe, como indicaría la presencia de una capa de sedimento que cubría todo este sector, formado por una extensión de arcillas disgregadas creada a partir del derribo de las paredes.

Del muro de fachada oriental se conservaba un lienzo de unos 20 metros de longitud, con el ángulo noreste protegido por una torre de planta semicircular, la cual sobresalía 3,7 metros de la línea de fachada. Documentamos además una segunda torre, en este caso de planta aproximadamente rectangular,

15. A medio ejecutar en el momento en que realizamos las excavaciones.

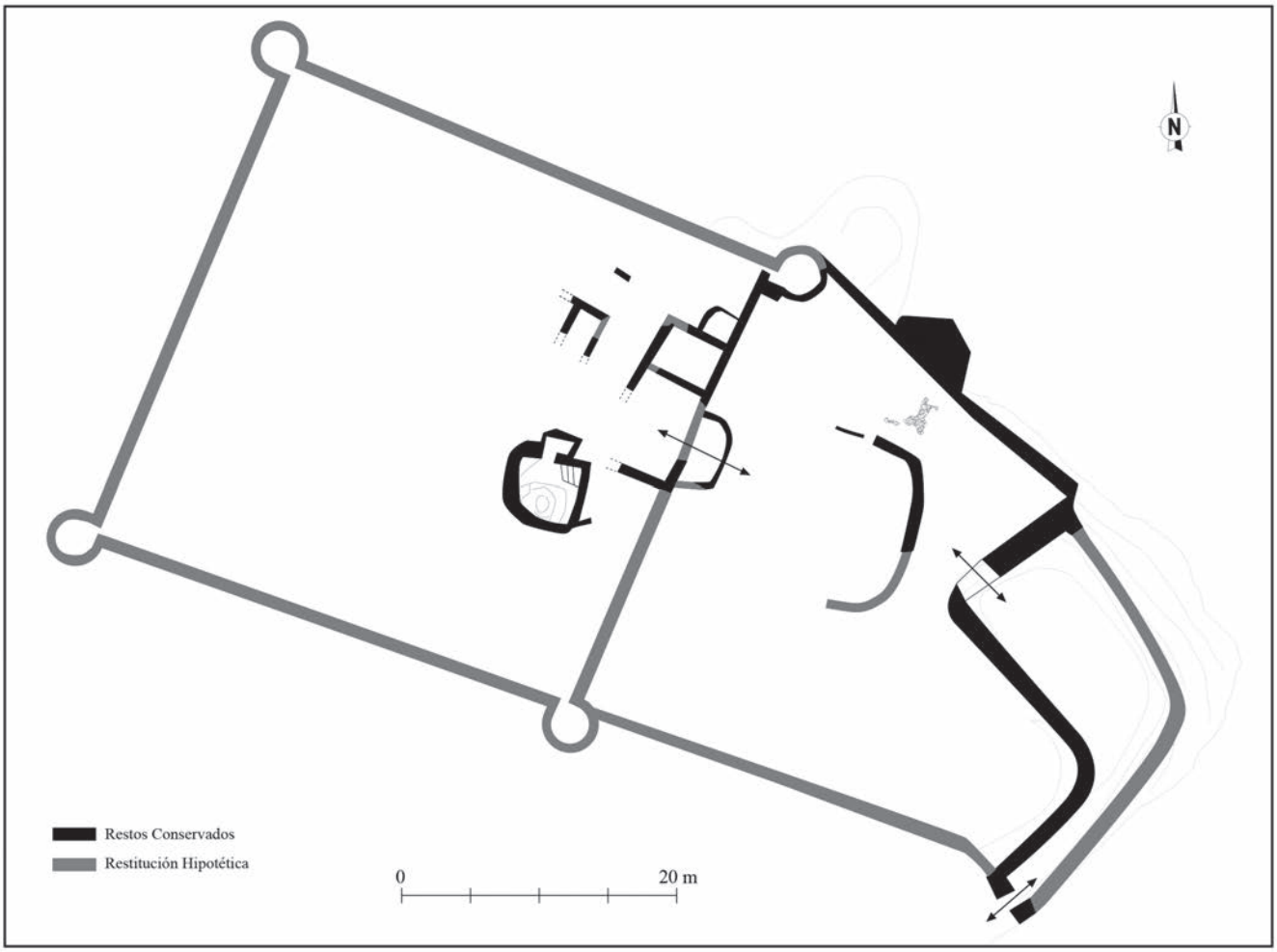

Figura 9. Planta general del *castellum* con los límites hipotéticos.

con una posición presuntamente central respecto a la línea de fachada,[16] de la que sobresale 2,7 metros. Originalmente contaba con un empedrado o refuerzo de su espacio interno, un macizado de piedras y arcilla del que se conservaba un segmento. En nuestra interpretación inicial la habíamos identificado como una de las dos torres que flanquearían la puerta de entrada al recinto superior fortificado. No obstante, la presencia a pocos metros del lugar donde habíamos situado inicialmente la puerta, ya dentro de la fortificación, de un ámbito semisubterráneo rectangular de 4,4 por 4,2 metros, que estaría cortando la vía de entrada, nos hace inclinarnos por la actual propuesta: la entrada al núcleo de la fortificación se realizaba por una puerta que atravesaba una torre defensiva, situada en el eje de la fachada.

Respecto a las habitaciones documentadas en el núcleo fortificado, poco podemos aportar en cuanto a su funcionalidad. Hemos de destacar, no obstante, la presencia del citado espacio en semisótano, parcialmente excavado en el subsuelo, al que se accedía por una escalera construida en uno de sus ángulos, cuya función no podemos precisar.[17] También hemos de destacar un pequeño ámbito de dimensiones reducidas, 2,05 por 2,1 metros de lado, adosado a la cara interna del muro de fachada, cuyo suelo difería del resto de espacios documentados, al estar macizado con una potente capa de piedras irregulares y tierra. Este suelo estaba cubierto por una fina capa de cenizas extendidas como fruto de un nivel de trabajo con fuego. El resto de ámbitos, lamentablemente muy mal conservados, corresponden a habitaciones de planta rectangular con pavimentos de tierra compactada, que siguen el eje marcado por la fachada fortificada con torres.

Como ya hemos dicho, el recinto superior guarda una orientación urbanística ligeramente diferente a la de los dos recintos inferiores. Así, una de las características de este asentamiento parece ser su adaptación a la orografía del terreno para un mejor aprovechamiento a nivel estratégico y defensivo, algo común como ya hemos señalado.[18]

16. Está separada de la torre esquinera 14,7 metros.

17. Si bien tenemos algún ejemplo similar, como el del *castellum* del Cerro de la Cabezuela de Barranda de Caravaca (Murcia), donde un espacio parcialmente excavado en el subsuelo se destinó al almacenaje de alimentos (Brotóns, Murcia 2008: 57), si bien en nuestro caso no tenemos indicios como para plantear un uso análogo.

18. Aunque no podemos descartar, como ya hemos explicado al inicio de este apartado, que se trate de fases ejecutadas en diferentes momentos, ya que no tuvimos la oportunidad de excavar los niveles de circulación y constructivos de los recintos inferiores ni, por tanto, datarlos estratigráficamente.

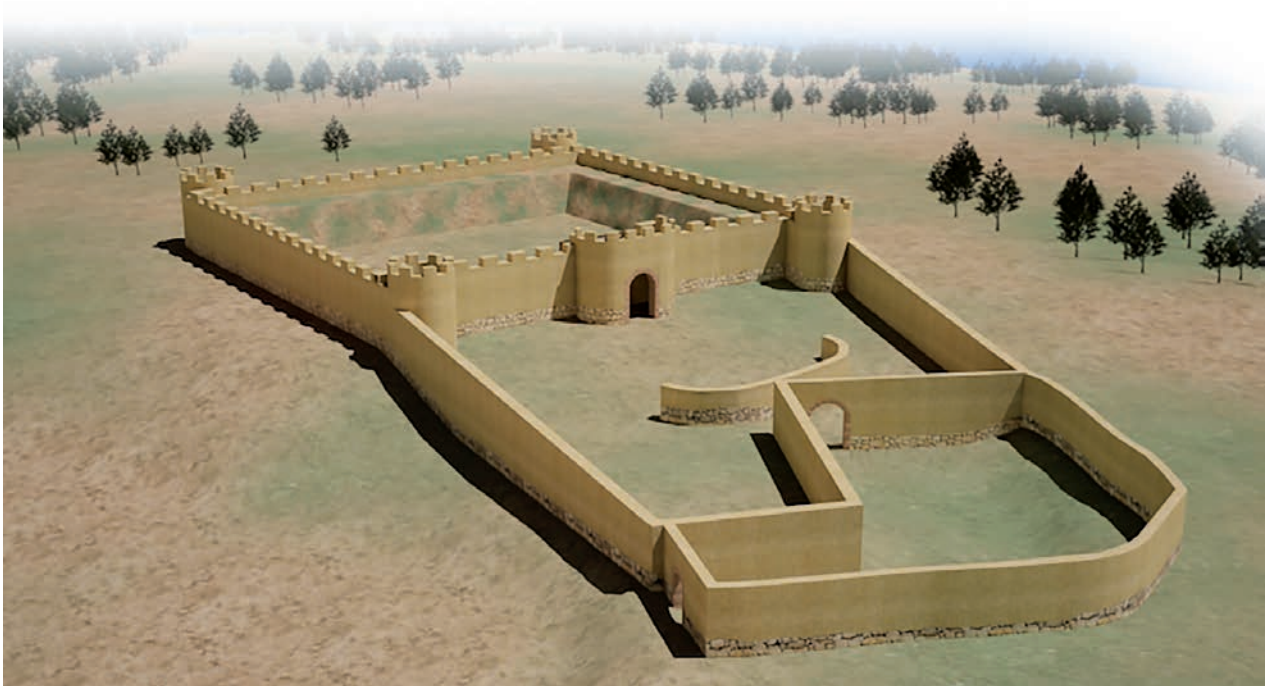

Figura 10. Restitución 3D del *castellum* de Puigpelat.

Figura 11. Detalle de la restitución 3D de la puerta de acceso al recinto superior del *castellum*.

Ya en los últimos años del siglo I a. C., todas estas estructuras fueron desmanteladas de forma intencionada,[19] quedando arrasadas a nivel de cimentación,[20] y el *castellum* fue abandonado, sin que detectemos ninguna reocupación del lugar a lo largo de la antigüedad. En última instancia, hemos de referirnos a la fecha del desmantelamiento y abandono del *castellum*, un hecho bien datado en base al registro cerámico recuperado[21] de los estratos de cubrición de las estructuras, que se produjo en el último decenio del siglo I a. C.

19. Una parte de las piedras procedentes del desmantelamiento del recinto superior del *castellum* fueron tiradas en el interior de la habitación semisubterránea, como pudimos comprobar durante su excavación, que fue utilizada como escombrera.

20. Una práctica habitual del ejército romano que servía para prevenir la ocupación de fortificaciones en desuso por parte del enemigo (García Alonso 2006).

21. Del que hemos de destacar la presencia de terra sigillata itálica formas Consp. 1.1, 8, 14, 16 y R-3, además de ánforas béticas Dr. 28 y Dr. 12, y tarraconenses Pascual 1.

El *castellum* en el contexto de su territorio

La implantación del *castellum* de Puigpelat en este lugar está relacionada con su condición de punto estratégico de control territorial y de las vías de comunicación,[22] que llevan de *Tarraco* al interior de la depresión central catalana. Geográficamente nos encontramos en un sector de la *regio Cessetania* que había estado dominado, hasta su destrucción a finales del siglo III-inicios del II a. C., por el *oppidum* ibérico del Vilar, situado en la actual ciudad de Valls, a sólo 4 kilómetros de distancia donde se construyó el *castellum*.

Hemos de destacar que este enclave ibérico es el eje vertebrador de este sector de la *Cessetania* en época ibérica, y que junto al de la ciudad de Tarragona (Tarrakon/Kese), y posiblemente el de la Punta de la Cella en el Cap Salou (Tarragonès), serían los centros dominantes de este territorio antes de la romanización,[23] de los que dependerían otros asentamientos de menores dimensiones[24] (Sanmartí 2008: 160), y de los cuales el de Tarragona tendría un papel dominante, facilitado por su ubicación costera, que le permitiría el dominio de las importaciones mediterráneas (Prevosti 2010: 31-33).

La destrucción del *oppidum* del Vilar, bien durante las campañas de represión de las revueltas indígenas de inicios del siglo II a. C., o bien durante los enfrentamientos que tuvieron lugar durante la Segunda Guerra Púnica (Fabra, Vilalta 2008: 183), fue seguida de un cambio en la forma de ocupar este territorio. Así, los numerosos yacimientos documentados en las cercanías del *castellum* de Puigpelat, dispersos por la fértil llanura del torrente de la Fonollosa, ponen de manifiesto a nivel local un hecho estudiado en el conjunto del *Ager Tarraconensis*[25] en el primero de sus volúmenes, como es la aparición de numerosas granjas a partir de los primeros años del siglo II a. C., ejemplos de un nuevo patrón de poblamiento y de explotación agrícola del territorio (Prevosti 2010: 61-62). En nuestro caso tenemos los yacimientos conocidos como el Torrent de les Voltes, els Horts, la Bomba I, la Bomba II, la Bomba III, Esquadres I, Esquadres II, Esquadres III, els Calders i la Bassa,[26] que muestran una importante ocupación de este sector del *territorium* de *Tarraco* durante los primeros decenios de la dominación romana.

Así, la primera fase documentada en el yacimiento de Puigpelat hemos de situarla en este contexto histórico, marcado por los primeros momentos de conquista y consolidación romana en el territorio, si bien ni la datación inicial ni la tipología del asentamiento son incógnitas que podamos resolver con claridad.

Al final de este período, que coincide con los últimos años del siglo II a. C. y los inicios del siglo I a. C., es también cuando se ha fechado la organización territorial de esta área del *ager tarraconensis*, procediéndose a su estructuración viaria y su parcelación dentro de la trama centuriada Tarraco III, definida a raíz de los trabajos de J. M. Palet (Palet 2003; 2008).

Es a partir de este momento, de los primeros decenios del siglo I a. C., cuando debemos situar de manera segura la presencia de esta pequeña guarnición militar en el actual municipio de Puigpelat, en época de la Guerra Sertoriana. Se trata de un ejemplo escasamente conocido hasta hace relativamente poco en nuestro territorio: la presencia durante los primeros años de la conquista romana de pequeñas guarniciones militares que ejercen labores de control policial en "zonas recientemente anexionadas, potencialmente hostiles y propensas a la sedición" (Jiménez de Furundarena 1995: 135), y con funciones de control de los ejes de comunicación.

El período de actividad del *castellum* se prolongó más allá de este conflicto, y también estuvo ocupado durante los acontecimientos bélicos posteriores, las guerras civiles entre cesarianos y pompeyanos. Pero a finales del siglo I a. C., tras la llegada al poder de Augusto, dando por concluidos los enfrentamientos civiles, el escenario bélico se desplaza hacia la cornisa cantábrica, y se realiza unanea reordenación territorial. De esta manera, para este sector del *territorium* de *Tarraco*, encontramos que poco antes del cambio de Era el *castellum* de Puigpelat es desmantelado y abandonado, y que los numerosos centros de explotación agrícola de pequeñas dimensiones tipo granjas, que desde el siglo II a. C. se diseminaban por este territorio, son absorbidos por núcleos de mayor tamaño, evidenciando la aparición de *fundi* de mayores dimensiones que siguen los modelos itálicos (Ciurana 2008: 402; López Vilar 2008: 335-336; Prevosti 2009: 65-69), y que darán paso a las grandes *villae* conocidas de época imperial.

22. A poca distancia encontramos el ramal interno de la vía *Heraclea*, que sigue el trazado del actual camino de Vilafranca a Montblanc. Y al oeste del *castellum* tenemos otra de las vías que conectaban *Tarraco* con las tierras interiores, la vía *De Italia in Hispanias* (Roig 2005).

23. El *oppidum* de Tarragona, que actuaría como centro principal, tendría una extensión aproximada de 10 ha (Asensio *et al.* 1998), y se ha planteado incluso que llegara a compartir una relación de igualdad jerárquica con el del Vilar (Canela 2013: 99), cuya extensión se ha estimado entre 6 ha (Prevosti 2010: 32) o incluso llegar a las 8 ha, estando protegido por una muralla con foso defensivo que, según las prospecciones más recientes, en su lado norte tiene una anchura de 14 m, una profundidad de 5 m y más de 400 m de longitud (UB 2015). Para el yacimiento de la Punta de la Cella también se ha estimado una extensión de 6 ha. Finalmente, habría que mencionar el asentamiento de Puig Ferrer (Nulles), que únicamente se ha identificado a partir de material disperso en superficie, y que tendría un papel como centro de primer orden según algunos investigadores (Prevosti 2010: 32), o bien sería uno de los pequeños asentamientos cuya superficie rondaría 1 ha (Canela 2013: 96).

24. Estos otros *oppida*, situados en un segundo orden jerárquico, tienen una superficie algo más reducida, y en el territorio de la *Cessetania* contamos con los ejemplos de Masies de Sant Miquel en Banyeres del Penedès (Baix Penedès), Olèrdola (Alt Penedès) y Adarró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), cuya superficie se situaría entre 2 y 4 ha (Sanmartí 2008: 160).

25. Coordinado por J. Guitart y M. Prevosti.

26. Estos yacimientos, a excepción del Torrent de les Voltes (Sentís 2008), fueron identificados a partir de prospecciones superficiales, y los conocemos gracias a la carta arqueológica elaborada por la Generalitat de Catalunya con varias actualizaciones, que los recogió en las correspondientes fichas del IPAC: *Inventari del Patrimoni Arqueològic* (http://invarque.cultura.gencat.cat/). También se han estudiado en su contexto histórico y territorial en el volumen número 2 de la *Història de Valls*: Ciurana 2008: 400-412.

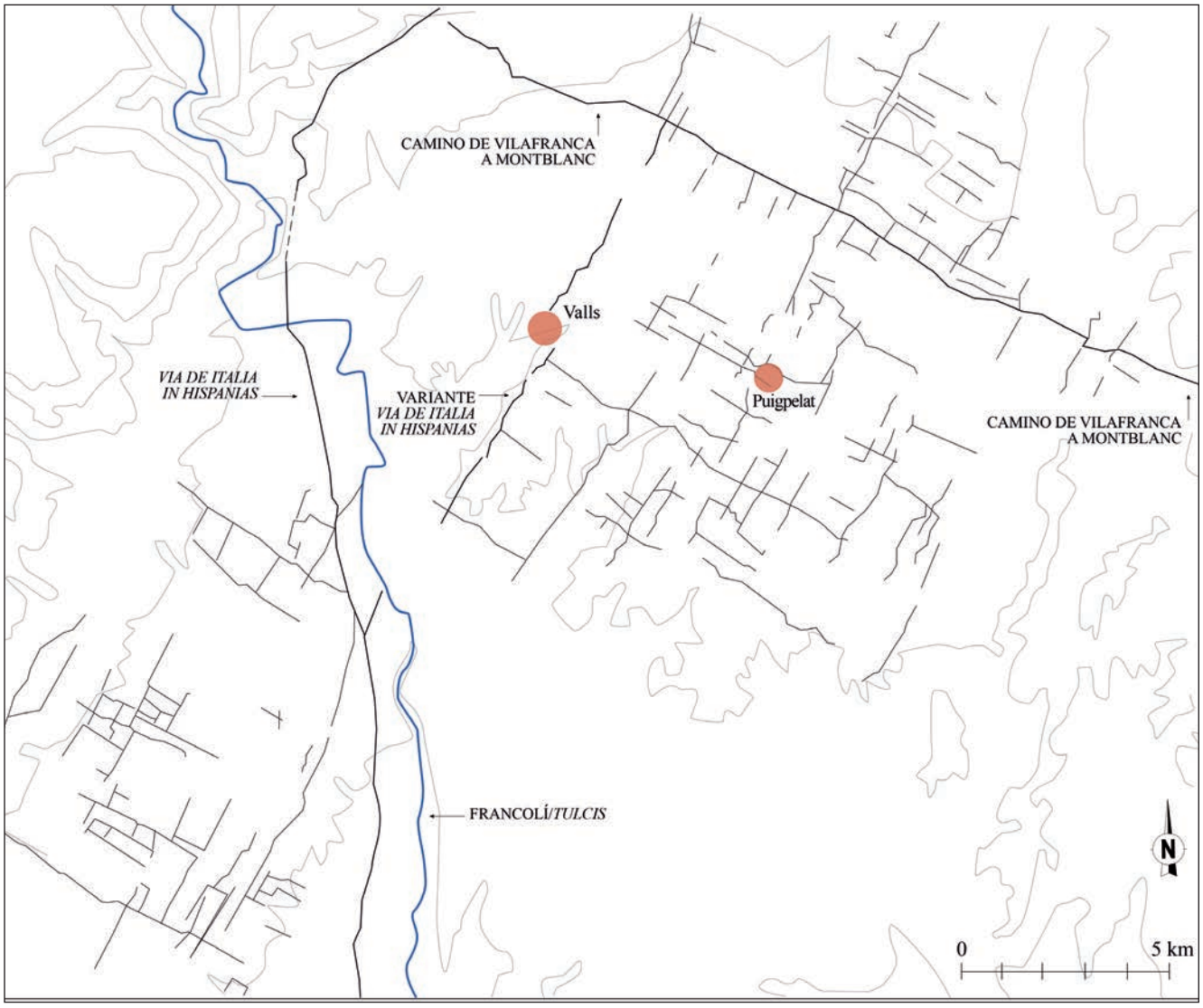

Figura 12. El *castellum* de Puigpelat en trama centuriada Tarraco III (en base a Palet 2008: fig. 221).

Consideraciones finales

Cuando en el año 2006 tuvimos la oportunidad de llevar a cabo la excavación extensiva del yacimiento, fue para nosotros una sorpresa darnos cuenta de que lo habíamos hallado. Inicialmente parecía, a partir de las prospecciones superficiales y de la delimitación mecánica, que nuestra actuación se iba a centrar en uno de los asentamientos ibéricos como los que se habían documentado en la carta arqueológica en este mismo término municipal.[27]

De esta manera, prácticamente al final de las excavaciones[28] pudimos comprender que nos encontrábamos con el primer recinto militar romano del Camp de Tarragona,[29] y que junto al *castellum* de Olèrdola (Alt Penedès), son los únicos ejemplos de este tipo de fortines tardorrepublicanos en el *territorium* de *Tarraco*. De hecho hasta ese momento, para el territorio del Noreste de la Citerior los únicos establecimientos militares bien identificados eran los campamentos de campaña de la Segunda Guerra Púnica de los Escipiones junto al Ebro (Noguera 2008); el *castellum* ya mencionado de Olèrdola (Bosch *et al.* 2003); el *castellum* bajoimperial de Sant Julià de Ramis (Burch

27. De hecho, debido a que este tipo de yacimientos se conocen mayoritariamente gracias a estas prospecciones superficiales, se ha tendido a una simplificación en su catalogación, que casi automáticamente convertía una zona con presencia de vajilla ibérica en un poblado de mayor o menor envergadura, y cuando aparecían materiales que podíamos asociar a la cultura romana, automáticamente nos situaba ante una *villa*. Pero los trabajos más intensivos, en forma de sondeos o prospecciones más profundas, o si hay suerte con excavaciones extensivas, están ayudando a cambiar esa primera imagen que nos ofrecían las cartas arqueológicas.

28. Una vez completada la planimetría del yacimiento, visualizadas las estructuras en conjunto y gracias también, cómo no, a la ayuda del registro mueble documentado, del que destacaban algunos proyectiles o bolaños de *ballista*.

29. Si exceptuamos a la propia capital provincial, *Tarraco*, fundada a partir de la unión de la parte baja donde se encontraba el antiguo *oppidum* con el *praesidium* romano de su acrópolis.

et al. 2005), y el establecimiento de Can Tacó[30] en el Vallès Oriental (Mercado *et al.* 2007).

Pero los trabajos desarrollados los últimos años, como muestra el seminario que ha propiciado esta publicación, han servido para sacar a la luz un mayor número de yacimientos de tipo militar de este período, recogidos de manera conjunta en el reciente estudio de J. Noguera, J. Principal y T. Ñaco del Hoyo, en el que se evidencia que "la presencia romana en la Hispania republicana es, en realidad, la presencia de su ejército" (Noguera *et al.* 2014: 31). Así, el progreso en la ocupación romana del Noreste de la Citerior que definen estos autores comenzaría en el último cuarto del siglo III a. C. con la Segunda Guerra Púnica, y acabaría con el fin de los conflictos civiles y el inicio del principado de Augusto.

En este período de tiempo se definen tres grandes momentos de "estrés bélico" (Noguera *et al.* 2014: 34-39); el primero tendría su inicio en la Segunda Guerra Púnica y abarca hasta 175 a. C., y para nuestra área de estudio el ejemplo mejor conocido es el de *Tarraco*, base militar permanente desde los primeros momentos del conflicto junto a *Emporion*, así como el campamento de campaña documentado en la Palma (l'Aldea, Baix Ebre). No obstante, los recientes trabajos de prospección en los alrededores de Valls, es decir, en las cercanías del *oppidum* del Vilar, han servido para documentar los restos de un posible estacionamiento militar cartaginés relacionado con la Segunda Guerra Púnica, y se plantea la posible destrucción de este *oppidum* ibérico durante los enfrentamientos entre púnicos y romanos (ICAC 2014; UB 2015).

Aunque este clima de enfrentamientos no finaliza con la victoria romana sobre Cartago, sino que se prolonga por los primeros decenios del siglo II a. C., durante los cuales se producen diversas revueltas indígenas, a las que se responde desde el nuevo poder con campañas "pacificadoras" de represión, y que se repetirán durante "prácticamente 25 años (...) en un período de inestabilidad y adecuación a lanea situación" (Noguera *et al.* 2014: 39), cuyo ejemplo más conocido por las fuentes es la campaña de Catón del 195 a. C., pero que tienen ahora su prueba arqueológica en el Noreste de la Citerior. Se trata del campamento de campaña que se instaló frente al poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), y que "quizás acabó destruyendo el poblado ibérico" (Noguera 2008: 41-47; Noguera *et al.* 2014: 38).

Es en este contexto bélico, que se da durante los primeros decenios del siglo II a. C., que habíamos planteado la fase inicial del yacimiento de Puigpelat (Díaz 2009: 118), viendo que tal vez podía responder a las necesidades de control de este territorio y las vías de comunicación, una vez destruido el *oppidum* del Vilar. No obstante, ésta es una hipótesis, como ya hemos indicado, que no podemos verificar en función de los resultados de la excavación, y los datos más concluyentes nos sitúan, a nivel temporal, dentro del denominado "segundo momento de estrés bélico", fechado entre los años 125-70 a. C.[31] Concretamente la construcción del *castellum*, al menos de la parte superior que constituye el núcleo del fortín, se produjo en el período de la Guerra de Sertorio, en un momento indefinido entre el 80-70 a. C. Su situación accesible desde uno de los ejes que definieron la centuriación de este territorio a finales del siglo II o inicios del I a. C. (trama Tarraco III), el antiguo camino de Bràfim, y su posición sobre un pequeño cerro junto a las vías de penetración hacia el interior del país atravesando la Cordillera Prelitoral,[32] lo convierten en un enclave estratégico en este momento de "estrés bélico".

De hecho, estos *castella* actuaban como establecimientos policiales y también como puntos de reorganización y de aprovisionamiento de las tropas en caso de conflicto, funciones que debería haber cumplido el de Puigpelat. El *castellum* está situado en una zona avanzada de la gran base militar que fue *Tarraco* en este período, controlando estos pasos hacia el interior que ya hemos descrito, y que conectaban con la capital provincial siguiendo el curso del *Tulcis* (río Francolí), o bien con la costa central catalana. A la vez, esta posición lo convertía en un punto de apoyo de retaguardia cuando el ejército se encontraba en campaña en las zonas interiores.

Este fenómeno ya había sido documentado y estudiado unos años antes en otras partes del territorio hispano, como la zona de la alta Andalucía oriental y su conexión con el levante por la zona de Murcia,[33] y vemos que ahora se hace también visible en el Noreste de la Citerior gracias a los hallazgos más recientes. Así, tenemos una serie de establecimientos militares con funciones logísticas de los que el *castellum* de Puigpelat formaría parte, que más allá de satisfacer "las necesidades inmediatas de la tropa estacionada en la zona, garantizan la obtención, organización y circulación de los recursos, y tienen el poder de proceder a su envío o distribución allá donde fuesen requeridos" (Noguera *et al*. 2014: 49).

De hecho, durante el transcurso de la Guerra de Sertorio, sabemos que el procónsul de la Galia Lucio Manlio intervino tras la derrota del procónsul de la Citerior ante el ejército sertoriano en el 78 a. C., pero que se vio obligado a retirarse a *Ilerda* antes de regresar hacia la Galia (Imago Pyrenaei 2011, cap. 13). También las fuentes nos hablan de operaciones militares en los años finales del conflicto en el valle del

30. Cuya identificación como un *castellum* parece no ser del todo clara (Noguera *et al*. 2014: 47).

31. Es decir, entre la creación de la provincia de la Galia transalpina y el final de la Guerra de Sertorio (Noguera *et al.* 2014: 40).

32. La del norte (ramal interno de la vía *Heraclea*/camino de Vilafranca a Montblanc) a través del paso del Coll de Lilla, y la del oeste (vía *De Italia in Hispanias*) por el paso del estrecho de la Riba. Ambas vías confluirían en el entorno de la ciudad de Montblanc, para dirigirse hacia *Ilerda*, el interior del valle del Ebro y la zona pirenaica.

33. Donde se han localizado pequeños puestos fortificados romanos situados en puntos estratégicos, que formaban parte de una red de control del territorio, protegían las rutas de acceso a importantes recursos como los centros mineros, o bien servían como puntos de apoyo para el avituallamiento y el movimiento de tropas (Adroher *et al.* 2004 y 2006; Brotóns, Murcia 2006 y 2008; Cadiou 2001; Dionisio 2005; Moret, Chapa 2004; Murcia *et al.* 2008).

Ebro, citando Estrabón las ciudades de *Ilerda*, *Osca* y *Calagurris*, así como las ciudades costeras de *Tarraco* y *Hemeoscopeion* (Denia) (Mar, Ruiz de Arbulo 2011: 283). En este contexto, enclaves logísticos como el de Puigpelat tendrían un papel activo, en nuestro caso para las actividades bélicas desarrolladas en la zona de *Tarraco* o *Ilerda*, dado que este fortín controlaba las vías que conectaban la costa tarraconense con el interior de la depresión catalana.

Tras la Guerra de Sertorio llega un período de estabilidad pacífica en la Hispania Citerior, que en nuestro ámbito geográfico se refleja en una reorganización territorial llevada a cabo por Pompeyo, fruto de la cual se fundan diversas ciudades. Pero de nuevo la paz se ve truncada por la guerra civil entre César y Pompeyo, dando paso a lo que se ha denominado "último o tercer momento de estrés bélico" en el Noreste de la Citerior (Noguera *et al*. 2014: 50).

Este período, que ocupa el tercer cuarto del siglo I a. C., se caracteriza por el abandono de los asentamientos militares erigidos en el momento bélico precedente (125-70 a. C.), con dos excepciones: el yacimiento de Puig Ciutat, en Oristà[34] (Osona), y el *castellum* de Puigpelat, que mantendría su función logística y de control estratégico ya descrita, en esta zona de "avanzadilla" geográfica de la propia *Tarraco*[35] hacia las comarcas interiores y la propia ciudad de *Ilerda*, donde César puso sitio a las tropas pompeyanas durante tres meses hasta que éstas capitularon el 2 de agosto del 49 a. C., consiguiendo así su victoria en el conflicto (Mar, Ruiz de Arbulo 2011: 291).

Así, esta desaparición de los enclaves militares al final de la república romana, con las citadas excepciones, tendría su explicación en un nuevo hecho; la fundación de ciudades a lo largo de la primera mitad del siglo I a. C., las cuales acapararían las funciones de organización y estructuración territorial, y pasarían a ser los centros de logística y suministro de los ejércitos en campaña antes ejercidos por los *castella* (Noguera *et al.* 2014: 49).

Finalmente, una vez concluidas las guerras civiles, con la pacificación de esa parte del territorio y el desplazamiento de los focos bélicos al norte de la Península durante la última fase de conquista, el *castellum* de Puigpelat será desmontado. Así, en este sector del *ager tarraconensis* empezarán a proliferar nuevos asentamientos, relacionados con grandes explotaciones agrarias, de las que la vecina *villa* del Torrent de les Voltes será el ejemplo más cercano.

Moisés Díaz García
CODEX-Arqueologia i Patrimoni, ICAC
C/ Camí Vell de la Pobla, 16-20, 3r 2n
43830 Torredembarra
moisesu@msn.com

Rubén Ramírez Roldán
CODEX-Arqueologia i Patrimoni
C/ Miquel Servet, 2, 5è 3r
43007 Sant Pere i Sant Pau, Tarragona
rubenspisp@hotmail.com

Rebut: 01-12-2014
Acceptat: 26-02-2015

34. Situado en un punto estratégico entre la llanura ausetana y el valle del Llobregat, y que fue violentamente destruido en el segundo tercio del siglo I a. C., posiblemente en el curso de los enfrentamientos civiles (Noguera *et al.* 2014: 49).

35 Motivo por el que, probablemente, se mantuvo en funcionamiento hasta el final del siglo I a. C.

Bibliografía

Adroher, A., Brao, F. J., Bravo, A. D., Caballero, A., Godoy, R., Guerrero, A., López, A., López, M. P., Morales, E., Salvador, J. A., Sánchez, F. J., Sánchez, A. (2004). La fortificación romana del Cerro del Trigo. Perspectivas arqueológicas. En: *El territorio de las altiplanicies granadinas entre la Prehistoria y la Edad Media. Arqueología en Puebla de Don Fadrique (1995-2002)*, cap. 11. Sevilla.

Adroher, A., Caballero, A., Sánchez, A., Salvador, J. A.; Brao, F. J. (2006). Estructuras defensivas tardorrepublicanas en el ámbito rural de la bastetania. En: *Arqueología militar romana en Hispania II: producción y abastecimiento en el ámbito militar*. León: 625-638.

Aquilué, X., Dupré, X., Massó, J., Ruiz de Arbulo, J. (1991). La cronologia de les muralles de Tàrraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent,* 1: 271-304.

Arrayás, I. (2005). *Morfologia històrica del territorio de* Tarraco *(ss. III-I a.C.*), Instrumenta 19. Barcelona.

Bernal, D., Raissouni, B., Verdugo, J., Zouak, M. (eds.) (2013). Tamuda. *Cronosecuencia de la ciudad mauritana y del* castellum *romano*. Colección de Monografías del Museo Arqueológico de Tetuán (IV). Cádiz.

Brotóns, F., Murcia, A. J. (2006). El *castellum* tardorrepublicano del Cerro de las Fuentes de Archivel (Caravaca de la Cruz, Murcia). Estudio preliminar. En: *Arqueología militar romana en Hispania II: producción y abastecimiento en el ámbito militar*. León: 640-653.

Brotóns, F., Murcia, A. J. (2008). Los *castella* tardorrepublicanos romanos de la cuenca alta de los ríos Argos y Quípar (Caravaca, Murcia). Aproximación arqueológica e histórica. En: *Del Imperium de Pompeyo a la Auctoritas de Augusto.* Madrid*:* 49-66.

Burillo, F. (2002). *Oppida*, ciudades estado y *populi* en la transición del Ibérico Pleno al Tardío en el nordeste de la Península Ibérica. *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i intepretació. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001*, *Ilercavònia* 3. Ribera d'Ebre: 205-220.

Cadiou, F. (2001). Garnisons et camps pérmanents: un réseau défensif des territoires provinciaux dans l'Hispanie Républicaine?. En: *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto (Espacios urbanos rurales, municipales y provinciales).* León, 81-100.

Canela, J. (2013). El poblament preromà en el marc de l'*ager Tarraconensis*: el cas de les valls fluvials del Francolí i del Gaià. *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història, Documenta*, 16. Tarragona: 91-103.

Ciurana, J. (2008). El poblament romà a l'oest de l'Alt Camp (segles II aC.- V dC.). En: *Història de Valls. De la prehistòria al món antic*, vol. 2. Valls: 398-99.

Díaz García, M. (2009). *El* castellum *de Puigpelat*. Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia núm. 5 Fundació Privada Liber.

Díaz García, M. (2009). *Memòria de les intervencions arqueològiques al solar del CEIP Joan Plana de Puigpelat (Alt Cam), 16 d'agost-31 d'octubre de 2006. 23 de juliol-24 d'agost de 2007.* Memoria de intervención arqueológica inédita depositada en la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.

Díaz García, M. (2013). El *castellum* de Puigpelat: un punt estratègic de control territorial de la Tàrraco republicana. *Ager Tarraconensis* 5, *Actes del Simposi internacional*, *Documenta* 16. Tarragona: 357-367.

Díaz García, M., Puche, J. M. (2003). El proceso de urbanización de la *Tarraco* republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad. *Revista d'Arqueologia de Ponent,* 11: 291-319.

Dioniso, F. (2005). El "castellum" romano del Cerro del Trigo (Puebla de Don Fadrique, Granada) y el control del territorio en la época republicana. *Archivo Español de Arqueología,* 78: 119-128.

Dobson, M. (2008). *The army of the roman republic. The second century BC, Polybius and the camps at Numantia, Spain.* Oxford.

Fabiao, C. (2002). Os chamados *castella* do Sudoeste. *Archivo Español de Arqueología*, vol. 75, 185-186: 177-194.

Fabiao, C. (2007). El ejército romano en Portugal. En: *El ejército romano en Hispania. Guía Arqueológica.* León: 113-134.

Fabra, E., Vilalta, E. (2008). El poblat ibèric del Vilar. En: *Valls i la seva història. Volum II, Prehistòria i Història Antiga.* Valls: 163-185.

García Alonso, M. (2003). El campamento romano de "El Cincho" (La Población de Yuso): resultados arqueológicos de la campaña del año 2002. *Sautuola: Revista del Instituto de Prehistoria y Arqueología*: 109-140.

ICAC (2014a). El poblat ibèric del Villar de Valls podria ser Cissa. Entrevista para el Institut Català d'Arqueologia Clàssica, febrero de 2014. Consultable en Internet <http://icac.cat/portada/9-arxiu-de-noticies/868-el-poblat-iberic-del-vilar-de-valls-podria-ser-cissa>.

ICAC (2014b). Descobert un gran fossat al poblat ibèric del Vilar (Valls). Nota de prensa publicada por el Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Consultable en Internet <http://icac.cat/portada/4-tauler-anuncis/1039-descobert-un-gran-fossat-al-poblat-iberic-del-vilar-valls>.

Imago Pyrenaei (2011). La guerra sertoriana, cap. 13, Imago Pyrenaei, Atlas histórico de los Pirineos en la Antigüedad. Entrada del 14 de junio de 2011. Consultable en Internet <http://www.imagopyrenaei.eu/13-la-guerra-sertoriana/>.

IPAC. Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Generalitat de Catalunya. Consultable en Internet <http://invarque.cultura.gencat.cat/>.

Jiménez de Furundarena, A. (1995). *Castellum* en la *Hispania* romana: su significado militar. *Hispania Antiqua*, 19: 129-150.

Le Bohec, Y. (2004). *El ejército romano: instrumento para la conquista*. Barcelona.

Macias, J. M. (2000). L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat. En: *Tarraco 99, Arqueologia d'una capital provincial romana,* Documents d'Arqueologia Clàssica 3. Tarragona: 83-106.

Mar, R., Ruiz de Arbulo, J. (2011). Tarragona Romana. República i alt imperi. En: *Tàrraco clàssica i prehistòrica, Història de Tarragona volum I*. Pagès editors: Lleida: 205-538.

Mercado, M., Palet, J. M., Rodrigo, E., Guitart, J. (2006). El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roina (Montmeló-Montornès) i la romanització de la Laietània Interior. Cap a un estudi arqueològic del jaciment i del territori. En: *Notes 2006, vol. 21. El Patrimoni Arqueològic del Baix Vallès*. Mollet del Vallès: 241-266.

Meneses, G. (2010). *Las técnicas y las construcciones en la ingeniería romana, Congreso de las Obras Públicas Romanas*. Córdoba, 463-477.

Mercado, M., Rodrigo, E., Flórez, M., Palet, J. M., Guitart, J. (2008). El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental), i el seu entorn territorial. *Tribuna d'Arqueologia,* 2007: 95-211.

Moret, P., Chapa, M. T. (eds.) (2004). *Torres, atalayas y casas fortificadas: explotación y control del territorio en* Hispania *(s. iii a. de C.- s. i d. de C.).* Jaén.

Morillo, A. (ed.) (2007). *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica.* León.

Morillo, A. (2010). Sistemas defensivos en los campamentos romanos de León. En: *Las técnicas y las construcciones en la ingeniería romana, Congreso de las Obras Públicas Romanas*. Córdoba: 463-477.

Morillo, A. (2014). Campamentos y fortificaciones tardorrepublicanas en Hispania. "Calibrando" a Sertorio. En: *Las Guerras Civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Constestania*. Alicante: 35-49.

Murcia, A. J., Brotóns, F., García Sandoval, J. (2008). Contextos cerámicos de época republicana procedentes de enclaves militares ubicados en la cuenca del Argos-Quípar en el noroeste de la Región de Murcia (España). En: *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial, Tabularium* 2008. Murcia: 545-560.

Noguera, J. (2008). Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos de campaña del curso inferior del río Ebro. *Archivo Español de Arqueología,* 81: 31-48.

Noguera, J., Principal, J., Ñaco del Hoyo, T. (2014). La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.). En: *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (iiie-ier s. a.C.), Mémoires 37.* Burdeos: 31-56.

Otiña, P., Ruiz de Arbulo, J. (2000). De *Cese* a *Tarraco*. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización, *Empúries,* 52: 107-136.

Palet, J. M. (2003). L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic. En: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: 211-229.

Palet, J. M. (2008). Formes del paisatge i estructuració del territori a l'Alt Camp. En: *Valls i la seva història. Volum II, Prehistòria i Història Antiga.* Valls: 352-364.

Peralta, E. (1999). El asedio del castro de la Espina del Gallego (Cantabria) y el problema de *Aracelium*. *Complutum*, 10: 195-212.

Peralta, E. (2002). Los campamentos romanos de campaña (*castra aestiva*): evidencias científicas y carencias académicas. *Nivel Cero,* 10: 49-87.

Prevosti, M. (2009). La ciutat de *Tarraco*, entre nucli urbà i territori. En: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural, Documenta* 16. Tarragona: 25-111.

Roig, J. F. (2005). *El tram de via romana* De Italia in Hispanias / Ab Asturica Terracone *entre* Tarraco *i* Ilerda. *Noves aportacions per al seu coneixement i aproximació al traçat*. Tarragona.

Ruiz de Arbulo, J. (1991). Los inicios de la romanización en occidente: los casos de Emporion y *Tarraco, Athenaeum,* 79.2: 470-495.

Ruiz de Arbulo, J. (1992). *Tarraco* y *Carthago* y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior. En: *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*. Tarragona: 115-130.

Sanmartí, J. (2001). La formació i desenvolupament de les societats ibèriques a Catalunya. *Butlletí Arqueològic RSAT,* 23: 101-132.

Sanmartí, J. (2008). La Cessetània. En: *Valls i la seva història. Volum II, Prehistòria i Història Antiga.* Valls: 154-162.

Sentís, C. (2008). La vil·la del Torrent de les Voltes de Puigpelat. En: *Valls i la seva història. Volum II, Prehistòria i Història Antiga*. Valls: 377-379.

Vergès, J. M., López Vilar, J. (eds.) (2008). *Valls i la seva història. Volum II, Prehistòria i Història Antiga*. Valls.

UB (2015). Alumnes en pràctiques de la UB descobreixen un gran fossat ibèric de més de 2.200 anys d'antiguitat a Valls. Nota de prensa publicada por la Universitat de Barcelona, 27 de enero de 2015. Consultable en Internet <http://www.ub.edu/web/ub/ca/menu_eines/noticies/2015/01/031.html>.

Carles Padrós
Àngels Pujol
Roger Sala

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 279-292
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

Puig Ciutat (Oristà, Barcelona): un *praesidium* pompeià als peus dels Pirineus?

Puig Ciutat (Oristà, Barcelona): a Pompeian praesidium not far from the Pyrenees?

Els treballs arqueològics desenvolupats els últims anys al jaciment de Puig Ciutat han evidenciat la destrucció violenta durant el final de la república romana d'aquest assentament de 5 hectàrees de la zona central de Catalunya. A partir del registre arqueològic i la cronologia definida per la cultura material, així com de les fonts i les dades històriques disponibles, aquest treball exposa i avalua la informació obtinguda per establir la possible atribució militar i la cronologia final de l'assentament, així com el seus vincles potencials amb la guerra civil entre cesarians i pompeians, en la qual sembla emmarcar-se.

Paraules clau: *praesidium*, destacament, guarnició, guerra civil, Cèsar, pompeians, nord-est peninsular.

The archaeological investigation carried in recent years at the archaeological site of Puig Ciutat revealed the violent destruction of this 5-hectare settlement at the end of the Roman Republic. Using the archaeological evidence and a time-lapse defined by the material culture, as well as the available historical data and sources, the authors aim to define the kind of military settlement it was and its potential links with the civil war between Caesar and Pompey, which appears to be the context of the site.

Keywords: *praesidium*, detachment, garrison, civil war, Caesar, Pompeian, northeastern Iberian Peninsula.

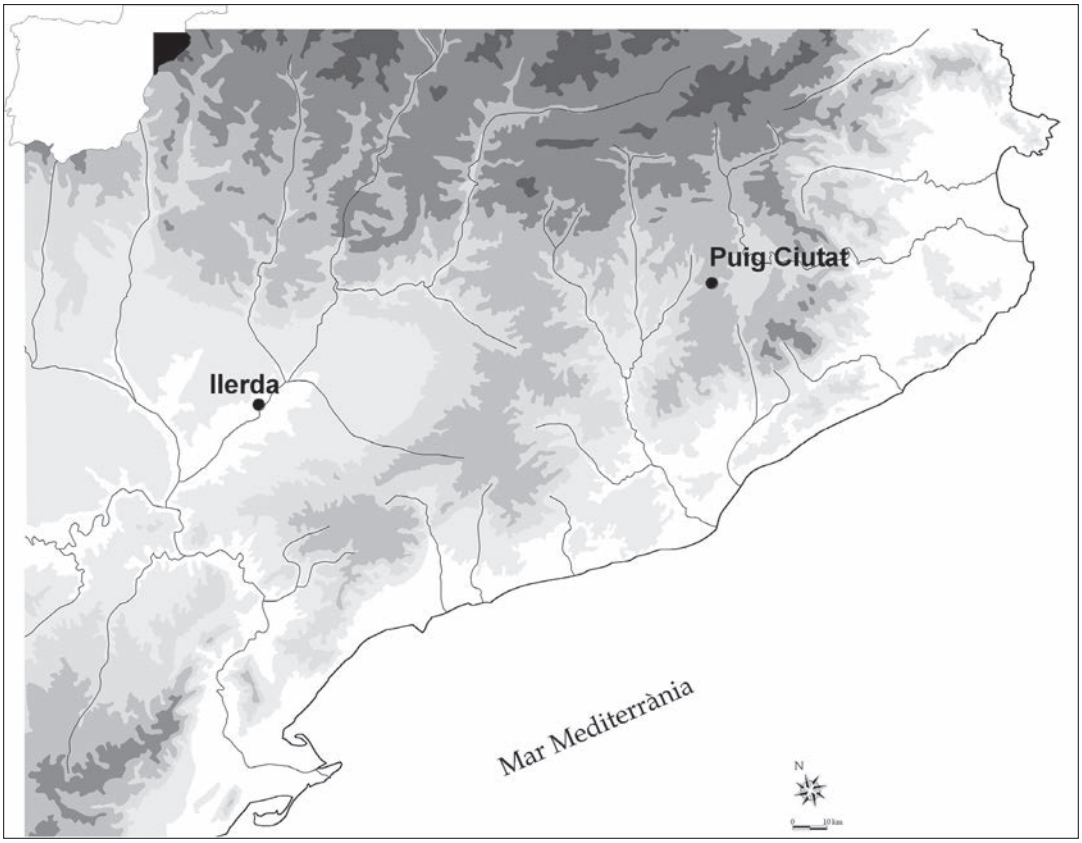

Figura 1. Mapa de situació de Puig Ciutat en el context del nord-est peninsular.

Situació geogràfica

El jaciment arqueològic de Puig Ciutat (Oristà, Barcelona) es troba ubicat a l'interior de Catalunya, en la comarca natural del Lluçanès, en un altiplà de 5 hectàrees de superfície, en un punt intermedi entre els nuclis de la Torre d'Oristà i Oristà (figura 1), municipi al qual pertany. El turó és voltat per un dels meandres que fa la riera Gavarresa poc abans de rebre les aigües del Torrent d'Olost, la unió dels quals configura un espai d'alt valor estratègic a l'entrada sud de l'altiplà del Lluçanès. Els dos cursos fluvials dibuixen una península aïllada i de fàcil defensa amb un camí natural cap al nord, en direcció a l'actual poble d'Olost.

A l'altra banda de la Gavarresa, i configurant un doble aturonament amb Puig Ciutat, s'ubica el castell de Tornamira, d'origen medieval.

Antecedents de la recerca i el projecte actual

A la primeria de la dècada dels vuitanta del segle passat, uns treballs de remoció de terres per extracció de graves van posar al descobert una important quantitat de material arqueològic i diverses estructures. La notícia de la descoberta d'aquest material va suposar una crida per a diversos excavadors clandestins, especialment de la zona, que iniciaren l'espoli sistemàtic de l'assentament. Segons es recull a la fitxa de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, redactada l'any 1984 per W. Cruells i modificada l'any 1990 pel mateix autor, al començament de la dècada dels noranta diversos aficionats locals tenien en el seu poder una gran quantitat de material arqueològic d'època ibèrica i romana procedent del jaciment.

L'any 2005, l'equip de l'empresa SOT SCP, dirigida per l'arqueòleg Roger Sala, va portar a terme una primera prospecció geofísica (prospecció magnètica i georadar) al camp central del cim del turó (zona 1). Aquests primers treballs arqueològics van mostrar l'existència d'una organització urbana força complexa, amb la presència de dos carrers perpendiculars que separen diferents grups d'estructures i un edifici central de grans dimensions (edifici 1 o edifici central), que trenca amb l'orientació presentada per la resta d'edificacions. L'any 2007, el mateix equip de prospecció geofísica va realitzar unes noves prospeccions amb georadar en una de les àrees boscoses de l'assentament en un test en col·laboració amb el doctor Dean Goodman, sense obtenir resultats concloents (Sala i Lafuente 2005; 2007).

L'any 2010 es van reprendre les intervencions al jaciment amb un projecte multidisciplinari que combina àmplies prospeccions geofísiques amb l'excavació selectiva de diversos elements (Sala 2010). Les prospeccions magnètiques de les zones 1 i 2 van

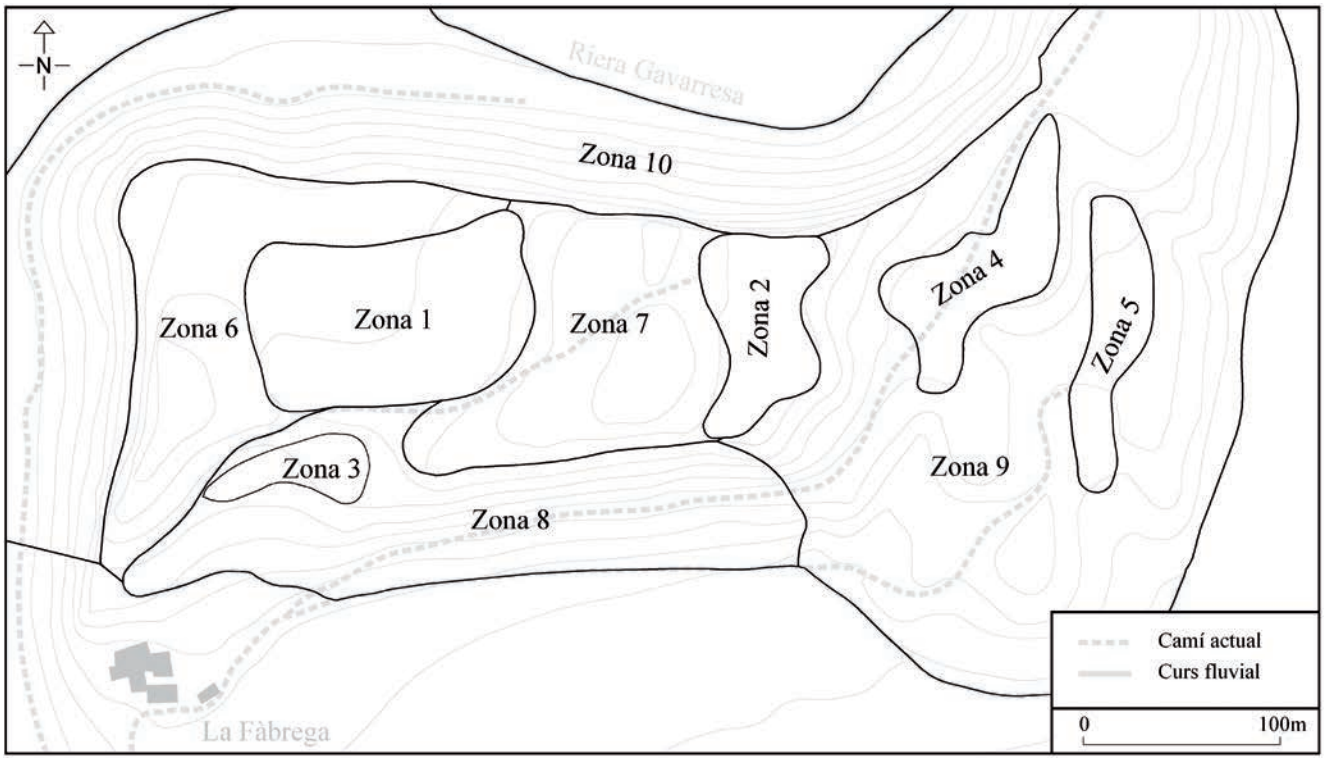

Figura 2. Zonificació del jaciment de Puig Ciutat.

revelar la presència de múltiples àrees termoalterades associades a les estructures constructives, fet que es va interpretar com l'indici d'àmplies àrees incendiades de l'assentament.

Així doncs, dins el projecte de Puig Ciutat la geofísica i els estudis no destructius han estat un punt fonamental dels treballs, i de fet el jaciment es considera com un camp de proves en aquest sentit i durant aquests quatre anys s'han portat a terme prospeccions innovadores per part de SOT, però també d'investigadors de la UPC, la Universitat Complutense de Madrid, la Universitat de Burgos, la Universitat de Gant, etc. (Padrós *et al*. 2012a: 26-27).

Pel que fa a l'estudi de l'entorn, s'han realitzat algunes prospeccions en superfície, amb detectors de metalls i dispositius GPS. S'ha aconseguit dades interessants en referència a la presència de soldats romans a l'àrea, s'ha documentat gran quantitat de tatxes de *caligae*, a més d'alguns projectils de fona i altres elements relacionables amb l'exèrcit romà (Padrós *et al*. 2012a: 22-23).

En el decurs de les campanyes més recents s'ha implementat progressivament el sistema SIG del projecte, que ha permès una millor sistematització de la informació recollida de múltiples fonts d'informació i la interpretació contextualitzada de les dades arqueològiques.

Estructures i urbanisme

Puig Ciutat es divideix en camps de cultiu i àrees boscoses que hem distribuït en zones (figura 2). A data d'avui les dues extensions més estudiades són els dos camps més grans (zona 1 i zona 2), de més fàcil excavació però a la vegada també els que poden haver estat més malmesos per l'activitat agrícola.

La zona 1, el camp més gran, es va excavar durant els anys 2010-2011 (figures 2 i 3). En aquesta àrea es va intervenir a l'edifici central (sectors 1 i 5), detectat ja en les primeres prospeccions; en el sector 6, identificat amb claredat també pels treballs de geofísica al nord de la zona, i el sondeig 4, situat en el punt on els treballs agrícoles havien fet aflorar a superfície una gran quantitat de material arqueològic (Garcia *et al.* 2010: 690-700; Padrós *et al.* 2013b: 18 i 21-22). Els indicis aportats per les prospeccions geofísiques de moment han mostrat l'absència d'un urbanisme planificat i un estat de conservació desigual.

La zona 2, corresponent al camp situat a l'est del cim del turó, ha estat excavada en totes les campa-

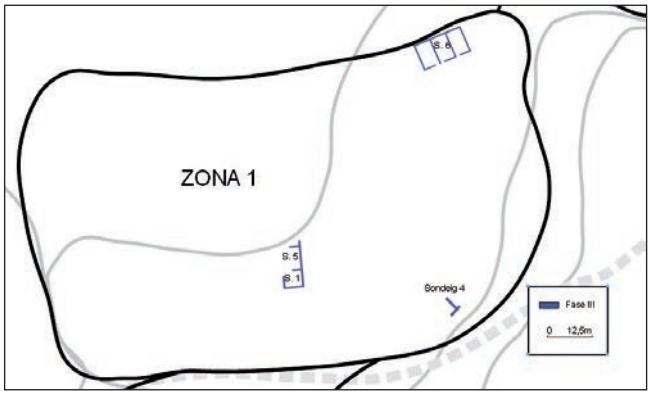

Figura 3. Zona 1 del jaciment amb les àrees excavades.

Figura 4. Zona 2. Vista del Sector 7 amb diverses peces in situ.

nyes dutes a terme fins avui, i és el punt on s'ha localitzat la muralla de tancament de l'última fase de l'assentament. S'han localitzat i excavat fins a quatre sectors adossats a l'estructura defensiva: sector 2, 3, 7 (figura 4) i 8, a més de localitzar un carrer entre els àmbits 7 i 8, que sembla que donaria accés a la muralla. Adossat a ponent dels sectors 2, 3 i 7 es va localitzar el sector 10, encara en curs d'excavació (figures 2 i 5), que ens indica que ens trobem davant d'un edifici d'estructura complexa, format com a mínim pels àmbits 10, 3 i 7 (Padrós, Pujol i Sala en premsa).

Finalment, al centre de la zona 2 es va intervenir en un altre sector (sector 4) que va aportar informació rellevant sobre la destrucció violenta de l'assentament (figures 2 i 5). Tot indica que a ponent d'aquest sector discorre un altre carrer en sentit nord-sud que podria comunicar amb un possible accés a l'extrem sud-est de l'assentament, que resta per definir, però d'ubicació força versemblant, atès que un camí que discorre pel vessant est hi desemboca.

Així doncs, tenint en compte els coneixements actuals observem un urbanisme organitzat per diversos carrers disposats de manera força irregular, que evidencien una clara adaptació a l'orografia del terreny, que possiblement es trobaria organitzat en terrasses.

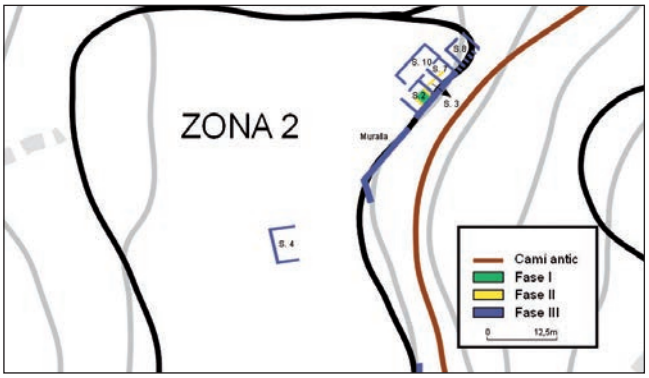

Figura 5. Zona 2 del jaciment amb les àrees excavades.

Cal destacar que a l'interior del sector 2 es va realitzar un sondeig en profunditat (sondeig 15), on es van poder documentar dos murs d'una fase anterior (MR 2019 i 2069), situats ja per sota de la muralla (MR 11000) del moment final. Aquesta estructura fou identificada com a sector 9 (Fase intermèdia) i en l'excavació es localitzà un potent nivell d'amortització, però sense cap nivell de circulació associat, i per tant de difícil atribució cronològica (figura 5). La

progressió de l'excavació per sota d'aquests nivells va portar a la identificació d'una fase de la primera edat del ferro i ibèric antic (VII-VI aC) sense estructures relacionades, i que fins al moment actual és la fase més antiga de l'assentament (Padrós *et al*. 2012b: 13, 20-24 i 40).

Cultura material

Ceràmica

El conjunt ceràmic que pot aparèixer durant una excavació de cronologia antiga és molt ampli, però per assolir una hipòtesi cronològica les restes més destacades són les importacions quan ens centrem en cronologies amb un corpus de materials datables tan ampli com el de la cultura romana.

En el cas de Puig Ciutat, les importacions més destacables associades a l'última fase de l'assentament, tant en nombre com per qualitat, són els vernissos negres de Cales, en la seva variant tardana, i la Campaniana C (figura 6). Aquestes produccions ceràmiques ens permeten aproximar un període final d'ocupació, que sembla ser global per tot el pla de Puig Ciutat, durant el segle I aC.

Mentre que la Campaniana A tardana és pràcticament inexistent en el conjunt, on s'han recuperat només dues pàteres de la forma Lamb. 5, la B Calena és àmpliament majoritària en aquesta fase, amb un repertori formal força complet (Principal i Ribera 2013: 98-103): Lamb. 1, 2, 3, 4, 5/7, 8b i 10. Pel que fa a la Campaniana C, possiblement de Morgantina, es recupera en relativa abundància, de la qual s'ha documentat fins ara una Lamb. 1 i sobretot els grans plats Lamb. 5 i Lamb 7.

Del conjunt de vaixella importada cal assenyalar també la descoberta durant l'última campanya efectuada al jaciment (desembre de 2014) d'una fitxa feta amb un fragment de *terra sigillata oriental.*[1] Malgrat que la difusió d'aquest tipus de producció a les costes mediterrànies de la península Ibèrica es remunta a una cronologia més antiga, així és present en nivells de 80/70 aC a l'amfiteatre de Cartago Nova (Pérez Ballester 2000: 133-134) o de 75/50 aC a la zona de la costa Laietana (García *et al.* 2000: 66), en el cas d'Empúries és sempre força minoritària i generalment en contextos posteriors a mitjan segle I aC (Aquilué 2002: 29).

La resta d'importacions responen sobretot a ceràmiques de Cuina Itàliques i Parets Fines. De la primera producció la forma identificable més repetida és la Com-it 6c/Vegas 14 (*c*. 100 aC/50 dC), a més de la tapadora tipus 7a/Vegas 16.2 (*c*. 200 aC/50 dC). Pel que fa a les Parets Fines, es localitzen majoritàriament formes Mayet II, amb una cronologia de 150/20 aC, si bé en la campanya del 2012 es va localitzar en el sector 7, adossat a la muralla, una peça de la forma Mayet IIIA encara amb difícil atribució, però amb una tipologia originada a la península Itàlica a mitjan segle I aC (López Mullor 2013: 173).

El conjunt amfòric és força limitat tot i que s'han pogut identificar diverses procedències. Així, tenim produccions itàliques, tant de fabricació tirrènica com adriàtica, àmfores africanes, del cercle de l'estret o gaditanes i tarraconenses.

Pel que fa a la producció del cercle de l'estret, durant la campanya del 2010 es va localitzar en superfície un fragment d'àmfora (PC10-101.24), concretament l'arrencament superior de la nansa, on es va localitzar el segell o marca S.C.G. (*Socii Cetarii Gaditani*) procedent d'Algesires, concretament de la terrisseria dita del Rinconcillo (figura 6). La peça és una forma Dressel 1C que comença a circular a la primeria del segle I aC, i deixa d'exportar-se cap a mitjan o la fi de la mateixa centúria (García Vargas i Bernal Casasola 2008: 668). Tot i que recentment se li ha donat una cronologia més específica de 70/25 aC (García Vargas *et al.* 2011: 261). Dins d'aquest marc gadità s'ha localitzat recentment, en els últims treballs del novembre i desembre del 2014[2] encara en estudi, una vora d'àmfora gaditana del tipus Ovoide 4 que s'hauria de situar en una forquilla exportadora de *c*. 50/25 aC, tot i que té l'origen cap al 70 aC[3] (García Vargas *et al.* 2011: 224). També en aquest context del Cercle de l'Estret s'han recuperat dos possibles exemplars de Maña C2b, poc habituals a la façana llevantina, tot i que presents, que com en el cas anterior tindrien un inici de producció a la fi del segle II, que perdura fins a la fi del segle I aC, però la seva exportació se centra cap a mitjan aquesta última centúria, i en molts casos en contextos militars, per aquest últim cas (García Vargas *et al.* 2011: 198-200) o en el *castellum* de Puigpelat (Díaz 2009: 82) en què se situen cronològicament en els tres primers quarts del segle I aC. Cal tenir present que aquestes últimes peces encara estan en procés d'estudi.

També han aparegut produccions tarraconenses, tot i que molt escasses, i només identificades per la seva pasta. Aquesta, llargament estudiada, és d'un color vermell, porosa i relativament tova, amb abundant desgreixant de roca granítica local descomposta[4] (Comas *et al.* 1998: 156). En aquest punt cal dir que el material amfòric produït a la costa estaria dividit en dos tipus de pastes: una "ibèrica" dura, ben cuita, amb desgreixant escàs, bicolor o del tipus *Sandwich*; i l'altra la "tarraconense", que ja hem descrit. Aquest fet és destacat des del moment que durant els anys vuitanta i noranta diversos investigadors determinen que les àmfores de pasta "ibèrica" tindrien una cronologia aproximada 80-70 aC, mentre que les altres "de tradició romana" s'haurien de situar entre el 65 i el 40 aC o fins al 50 aC segons altres autors (Comas *et al.* 1998: 156; Miró 1988: 60-63, 110; Miró *et al.* 1988: 32, 69 i 100-103; García i Gurri 1996-1997: 393, 397; Comas 1998a: 221-222; 1998b: 225-226). Per altra banda, en treballs més recents es considera que aquesta divisió cronològica entre les pastes no seria tan incontestable com s'havia considerat fins ara, ja que s'han localitzat àmfores antigues Dr. 1A

1. El seu número de referència és PC14-2163.1.

2. 1% cultural de les obres de desdoblament de l'Eix Transversal, finançat per Cedinsa.

3. Agraïm aquí les valuoses aportacions realitzades pel doctor Horacio González Cesteros.

4. Descripció realitzada a partir dels materials de Montpalau (Pineda de Mar, el Maresme).

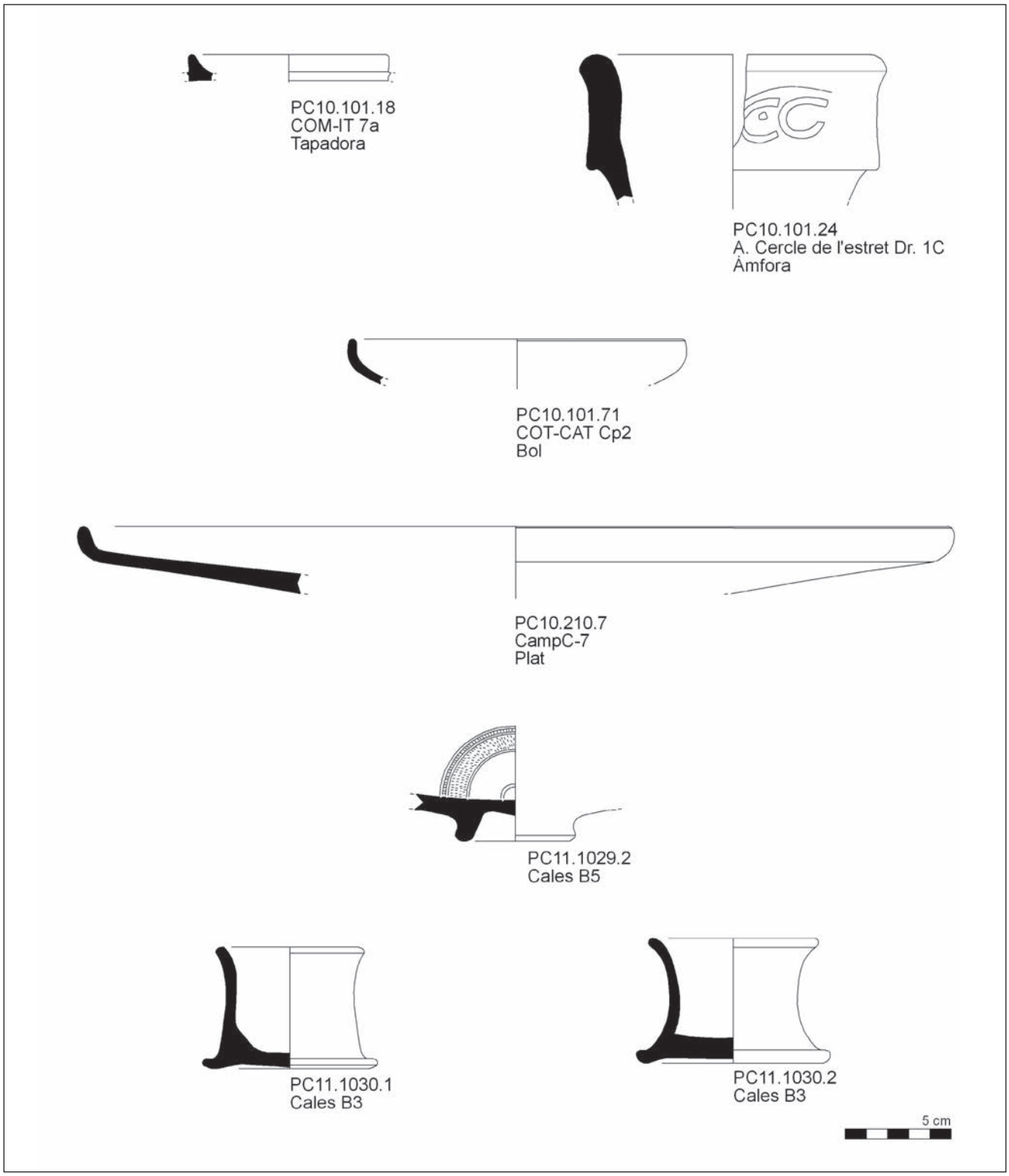

Figura 6. Materials ceràmics representatius de la fase tardorepublicana del jaciment.

i Dr. 1 citeriors amb pasta dita "ibèrica", però també en formes tardanes com Tar. 1 (López Mullor i Martín Menéndez 2008: 690). Tot i així, considerem prou interessant el fet que la pasta "Tarraconense" es consideri tardana, amb una cronologia a partir del 65 aC.

També de la fase final i durant la campanya de 2010, s'ha identificat un conjunt de dues àmfores senceres (Sondeig 11) (PC11-2019.1/2) a la part exterior del sector 2, posteriorment identificat com a sector 10. Aquestes corresponen possiblement a dues àmfores de la forma Dr. 1B i de produccions del cercle de l'estret i de la Tarraconense respectivament, amb una cronologia de 100 aC al canvi de centúria (Py 1993). Aquests materials podrien amb molta certesa concretar més la cronologia, però de moment es resta a l'espera de l'estudi de pastes. Tot i això, marquen una cronologia contemporània al moment d'ús del

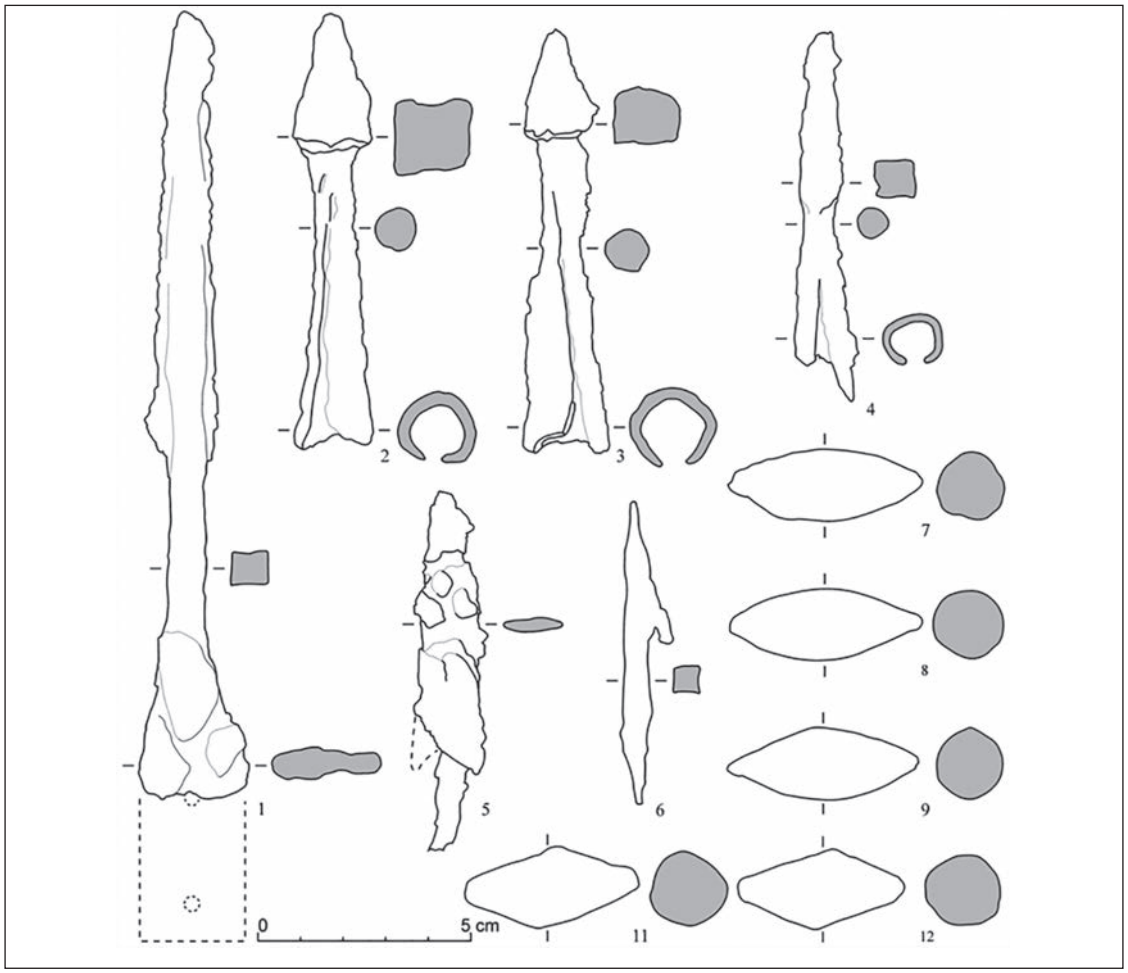

Figura 7. Conjunt representatiu d'armament llancívol localitzat a Puig Ciutat (dibuixos: Eduard Ble).

sector 2. Ara per ara no s'han realitzat estudis sobre el contingut de cap dels recipients, amb la qual cosa no podem aproximar quin tipus de producte contenien.

Per la seva banda, les àmfores de boca plana ibèriques es limiten a les formes bd2d i bd4b del Dicocer, que no ens aporten informació cronològica, ja que presenten un marc temporal molt ampli, que va del 550 aC al canvi d'era.

Armament

Durant les campanyes d'excavació de Puig Ciutat s'han localitzat un gran nombre de restes d'armament i equipament militar romà. Aquestes restes es concentren sobretot a la zona 2, a l'àrea adossada a la muralla, i en bona part no al nivell de circulació sinó en els nivells d'enderroc de les cobertes, la qual cosa fa suposar que els projectils haurien estat disparats des de l'exterior (Padrós, Pujol i Ble en premsa). Es tracta sobretot de projectils de diversos tipus (figura 7), entre els quals trobem, per exemple, puntes de fletxa similars a les aparegudes als jaciments contemporanis d'Osuna (Sievers 1997; Quesada 2008) i Alesia (Sievers 2001: 169-172) (figures 7.5-7.6), projectils de cap piramidal amb emmanegament de tub de petites dimensions, a més de projectils del tipus Numància (Luik 2010: 69-70, figura 3), que apareixen també a Alesia (Deyber 2008).

Per altra banda, també s'han documentat puntes de *pilum* i *pilum catapultarium*, amb cap piramidal i emmanegament de tub, en aquests últims (figures 7.1-7.4), amb mesures molt homogènies similars a altres projectils apareguts en contextos semblants com en els diferents jaciment vinculats als setges de la Guerra de les Gàl·lies (Poux 2008: 354-358).

Pel que fa als projectils de fona de plom, presenten una gran homogeneïtat en els tipus trobats (figures 7.7-7.12). Tots ells responen a dos tipus molt clars: forma ovoide (Völling Ic) i bicònica (Völling II) (Völling 1990).

Pel que fa a la zona 1, com hem vist situada al centre de l'assentament, només s'ha trobat un projectil de fona en el nivell superficial. En canvi, ha estat aquí on s'ha documentat una empunyadura de punyal bidiscoïdal, la daga romana (*pugio*), pròpia dels exèrcits tardorepublicans i altimperials (Kavanagh 2008; Garcia *et al.* 2010: 695-697). Aquesta divergència en el registre arqueològic de les dues zones podria indicar dues fases diferents en el procés de la destrucció de l'assentament: una d'inicial amb assalt de la muralla oriental, i caracteritzada per les restes dels projectils procedents del foc de cobertura;

i una altra de posterior amb el saqueig de la resta del poblat, amb menys evidències d'armament, però pròpies del combat cos a cos (Pujol 2012; Padrós, Pujol i Ble en premsa).

Numismàtica

El conjunt numismàtic de Puig Ciutat avui en dia és força reduït, tot i que coneixem l'espoli que ha sofert el jaciment al llarg de les dècades, especialment en aquest tipus de material. Així doncs, el conjunt està format per una dracma emporitana, un denari romà i vuit unitats ibèriques.

La dracma emporitana[5] és una peça localitzada en nivells superficials de la zona 1 (UE100), es correspon amb el tipus Amorós VII número 25 o 26, i presenta una A o delta sota la llegenda. Aquesta moneda també era present en l'anomenat tresor d'Oristà, i segons els seus estudiosos caldria situar-la en una cronologia del començament del segle II aC (Villaronga, Benages 1988, 46).

El denari romà[6] respon a una peça de plata encunyada a Roma l'any 119 aC per *Marcus Furius L.f. Philus* i es va localitzar a la zona 2, en el sediment que cobria la llinda de la porta d'accés al sector 8.

A l'anvers s'observa un cap llorejat de Janus bifront, rodejat per la llegenda: *Marci. FOVRIi. Lucii. Filii.* Al revers es pot veure una al·legoria de Roma estant, a la dreta, corona un trofeu amb la seva mà dreta i sosté un ceptre amb l'esquerra. A la part baixa hi ha dos escuts i dos *carnix*. Llegenda *ROMA* a la dreta del camp. Les diverses armes gal·les, *carnix* i escuts que apareixen en el revers de la moneda, recorden les victòries obtingudes el 121 aC, sobre els gals ligurs, per Cn. Domici Ahenobarb i Q. Fabi Màxim, en les quals va participar un ascendent d'aquest emissor, el cònsol Publius Furius Filus (Sydenham 1952: 529; Crawford 1974: 281/1).

Cal destacar que el denari recuperat a Puig Ciutat respon a un denari folrat amb una capa de plata, amb un important desgast. Durant molts anys s'ha considerat que aquests tipus de moneda podien respondre a falsos, però en els últims anys es comença a treballar en la possibilitat que es tracti de moneda fiduciària del mateix exèrcit romà com ens planteja el doctor Fernando López Sánchez, a qui agraïm la seva aportació.

Pel que fa a les peces de tradició ibèrica, s'han recuperat fins a vuit monedes de bronze. En primer lloc una unitat d'ILTIRKESKEN trobada al sector 10 (zona 2),[7] que encaixa amb el tipus 4 de Villaronga (1994: 201) i també una meitat d'ILTIRKESKEN apareguda al mateix sector,[8] que respondria a la tipus 2 de Villaronga (1994: 200). Aquestes dues peces tindrien una cronologia, segons Villaronga, de mitjan o segona meitat de segle II aC. La següent peça és una unitat de BAITOLO apareguda en el sector 8 (zona 2),[9] i que es troba en molt bones condicions. En aquest cas, la unitat correspon al tipus 4 de Villaronga (1994: 198) i una cronologia tradicional també de la fi del segle II aC. També s'han recuperat dues unitats d'ILTURO, procedents del sector 10 i totes dues tallades intencionadament.[10] Sembla que la primera respondria al tipus 14 i la segona al tipus 14 o 15 de Villaronga per a aquesta ceca (Villaronga 1994: 194), amb una cronologia marcada entre el pas del segle II a l'I aC. La següent moneda respon a una unitat de KESE procedent també del sector 10 i en molt mal estat, la qual cosa ens impedeix poder aproximar cap dada més.[11] També en el mateix sector s'ha localitzat una unitat de BOLSKAN,[12] comparable al tipus 8 que defineix Villaronga (1994: 211) i una cronologia coincident amb les peces anteriors de segona meitat del segle II aC. A l'últim, la vuitena moneda[13] ha estat impossible d'identificar. Per tant, en conjunt i tenint en compte la cronologia que utilitza L. Villaronga, el conjunt de moneda de bronze és de mitjan o segona meitat del segle II aC, força antiga amb relació al context ceràmic i la cronologia atribuïble a l'última fase del jaciment.

Cal destacar que el conjunt numismàtic, i especialment les peces de plata, que tenim fins ara, ens fan reflexionar sobre la procedència del conegut com a tresor d'Oristà i la seva possible relació amb Puig Ciutat, en un context de segle I aC. Cal tenir present que el tresor fou estudiat per Villaronga i Benages, que el relacionaren amb les Guerres Sertorianes (83-72 aC), ja que la moneda més moderna data del 74 aC (C. POSTUMI AT) (Villaronga i Benages 1988: 57). Amb tot, cal destacar que els autors van poder estudiar 103 peces, tot i que apunten la possibilitat que la troballa fos de fins a 400 (Villaronga i Benages 1988: 41), amb la qual cosa el percentatge és sens dubte significatiu però esbiaixat. Això ens fa ser cauts a l'hora de considerar la cronologia.

Fauna

Fins avui s'han localitzat al jaciment dos cànids en connexió anatòmica. El primer, de grans dimensions i trobat acompanyat d'una cadena de ferro acabada amb una anella de bronze, es va trobar molt proper a l'edifici 1 (zona 1), en el seu extrem est. Aquest cànid està molt fragmentat per l'activitat agrícola, ja que les restes arqueològiques es trobaven a molt poca profunditat (Padrós *et al.* 2012a: 46-47). El segon cànid conservat en la seva part superior, va ser localitzat a l'interior del sector 4 (zona 2), en aquest cas clarament en el nivell de circulació de l'estança i relacionat amb la destrucció final de l'assentament, ja

5. El seu número de referència és PC11.100-130.
6. El seu número de referència és PC11.204-8.
7. El seu número de referència és PC13.2130 C-086, diàmetre 25-27 mm i pes 10 grams.
8. El seu número de referència és PC13.2130 C-086, diàmetre 25 mm i pes 7 grams.
9. El seu número de referència és PC13.2115 C-079, diàmetre 27-25 mm i pes 13 grams.
10. El seu número de referència és PC13.2110 C-021, diàmetre 29 mm i pes 9 grams i PC13.2130 NC-67, diàmetre 29 mm i Pes 6 grams.
11. El seu número de referència és PC13.2130 C-078, diàmetre 25 mm i pes 9 grams.
12. El seu número de referència és PC13.2130 C-068, diàmetre 22 mm i pes 6 grams.
13. El seu número de referència és PC13.2130 C-071.

Figura 8. Sector 8 (Zona 2), espai amb gran concentració de fauna amb connexió anatòmica.

que sembla que hauria quedat atrapat per l'enderroc de l'edifici (Padrós, Pujol i Ble en premsa).

Per altra banda, al sector 8 (zona 2), adossat a la muralla, es va localitzar una gran quantitat de fauna en connexió anatòmica (figura 8), de bòvids i suids, material que encara es troba en procés d'estudi, sense poder aportar cap referència a la mort d'aquests animals ni a la funció del sector (Padrós *et al.* 2013a: 38-49).

Final violent i destrucció

Des dels anys vuitanta del segle passat s'ha desenvolupat un important debat metodològic a l'entorn dels indicis arqueològics que poden mostrar la destrucció violenta d'assentaments per un agent antròpic (Pesez i Piponnier 1988; Hourcade 2008). En aquest sentit es plantegen una sèrie d'aspectes a complir per considerar que un indret ha estat destruït de manera violenta. Aquests són l'evidència arqueològica de foc amb diversos orígens i sense continuïtat en tot l'assentament, grans quantitats de ceràmica conservada in situ (figura 4), concentració d'armament de petites dimensions o inutilitzat, el qual passava inadvertit o era descartat en el pillatge posterior a l'enfrontament (figura 7), restes de fauna en connexió anatòmica i/o amb signes de violència (figura 8). A aquest últim punt s'hauria de sumar la localització de restes humanes en les mateixes condicions que la fauna (Noguera *et al.* 2013).

Per posar alguns exemples, aquestes evidències són l'element fonamental per documentar destruccions com les de *Valentia* (Ribera i Calvo 1995) o el Cerro de la Cruz (Quesada *et al.* 2010). Però també de Puig Ciutat, que compleix totes les premisses, excepte, fins ara, la documentació de restes humanes en nivells de circulació i en connexió anatòmica.[14] Aquest fet ens fa pensar clarament en aquest moment final d'assalt i destrucció de l'assentament.

Cronologia

Així, el final de l'assentament s'ha de situar cronològicament en un context ceràmic dominat, pel que fa a les importacions, pels vernissos de Cales tardans (90/80-40/20 aC) (Principal i Ribera 2013: 98-104), amb presència de Campanianes C (100-40/30 aC) (Principal i Ribera 2013: 119-122), per tant se'ns acota aquesta última fase d'ocupació a Puig Ciutat des de les primeres dècades del segle I aC fins al tercer quart del segle I aC (figura 6). Considerem que resulta clau per acotar la cronologia la presència d'un exemplar de Parets Fines Mayet IIIA que ens hauria de situar a mitjan centúria, ja que malgrat que resta per definir la seva producció, segons López Mullor l'origen d'aquesta forma cal buscar-lo en prototipus itàlics

14. Una primera valoració al respecte es va presentar a les VI Jornades de Joves Investigadors en Arqueologia, celebrades a Barcelona l'any 2013 (Padrós, Pujol i Ble en premsa).

de mitjan segle I aC (López Mullor 2013: 173), així com un fragment de *terra sigillata* oriental, produïda ja en el segle II aC, però poc present al nord-est peninsular abans de mitjan segle I aC. En aquesta mateixa direcció resulta també rellevant la presència de l'àmfora gaditana Ovoide 4, que com hem vist té els orígens cap al 70 aC, amb un moment d'expansió entre el 50 i el 25 aC (García Vargas *et al.* 2011: 224), així com de Dressel 1C del Rinconcillo, si seguim la cronologia més precisa (70-25 aC) per a aquesta producció (García Vargas *et al.* 2011: 261). Un altre aspecte a ressaltar és l'abundant presència de *dolia* en l'assentament, fet que si bé no és concloent es considera que també apunta cap a una cronologia més avançada, ja que en contextos com Tàrraco aquest és molt poc freqüent a la primera meitat del segle I aC (Díaz 2012: 458).

Per tant, totes aquestes dades; el conjunt amfòric, vaixella de taula i servei, etc., permeten obtenir una datació, que, amb gran cautela, acota una cronologia de *c.* 60-40 aC, i podem establir un terme post quem *c.* 60 aC.

Com ja s'ha vist, el material numismàtic aporta una cronologia àmplia, recula en el cas de la dracma emporitana fins a la fi del segle III aC, i no sobrepassa pel que fa als numeraris ibèrics el pas del segle II a l'I aC. Així doncs, es comprova que la cronologia aportada per les monedes és anterior a la fixada pel material ceràmic, un aspecte probablement explicable tant per la durabilitat en l'ús d'aquest tipus de material com per la presència de fases anteriors de l'assentament (cal recordar que la dracma s'ha localitzat en nivells superficials afectats per les tasques de cultiu).

Així, aquest context ceràmic de mitjan segle I aC té una gran similitud amb el recuperat a la zona de Múrcia, concretament als jaciments del *castellum* d'Archivel i la *turris* de Barranda (Caravaca), que els seus excavadors situen a mitjan centúria i concretament a partir del 47 aC quan el fill de Pompeu Magne torna a la península Ibèrica i aixeca bona part de la *Ulterior* en armes en contra dels interessos cesarians (Brotóns i Murcia 2014: 196). En aquest sentit es planteja l'absència de Campaniana A i un sol fragment de *terra sigillata* oriental, que situen més enllà del 50 aC, i la no localització de *sigillata* itàlica (Brotóns i Murcia 2014: 195-196). Pel que fa a la resta, els conjunts segueixen mostrant una gran similitud als de Puig Ciutat, amb la presència de Cales tardanes (p. e. Lamb. 5/7 o 8b), com pàteres de Campanianes C i Parets Fines Mayet III, tot i que en els contextos de la zona de Caravaca també la forma X d'aquesta producció. En el camp de les àmfores mostren una vora de producció de la zona del Guadalquivir i que relacionen amb antecedents de la producció Haltern 70, que podem assimilar a l'Ovoide gaditana localitzada en el nostre marc d'estudi (Brotóns i Murcia 2014: 190-197). Per tant, dins les limitacions geogràfiques es pot copsar la similitud en el conjunt de cultura material entre el *castellum* d'Archivel i la *turris* de Barranda a la zona de Múrcia i el cas de Puig Ciutat.

Així doncs, el marc cronològic de 60/40 aC aportat pel conjunt ceràmic, juntament amb els clars indicis de destrucció violenta de l'última ocupació de Puig Ciutat, porta a plantejar la possibilitat de trobar-nos davant un assentament militar destruït en el transcurs de la guerra civil entre Juli Cèsar i els partidaris de Gneu Pompeu (Padrós, Pujol i Sala en premsa; Padrós, Pujol i Ble en premsa). Possiblement en els primers moments del conflicte (49 aC), en el punt en què Fabi és enviat per Cèsar des de *Narbo* a creuar els Pirineus i a obrir els passos controlats per les guarnicions pompeianes.

Les fonts antigues

A partir de la informació recollida en l'apartat anterior, ens proposem tot seguit relacionar aquestes dades amb les fonts escrites. En aquest cas, amb els preparatius realitzats l'any 49 aC per Afrani a la *Citerior*, amb la instal·lació de *praesidia* als colls dels Pirineus per impedir o dificultar el pas dels cesarians (Caes., BC, 1, 37, 1-3; Dio, 41, 20, 2).

Segons les fonts, mentre Cèsar es prepara, tramet endavant cap a Hispània el legat Gai Fabi amb tres legions que havia deixat a *Narbo* i a la seva contrada a passar l'hivern, i li ordena apoderar-se amb rapidesa de les collades dels Pirineus que en aquells moments es trobaven ocupades pels destacaments[15] del legat Luci Afrani. Ordena també a les altres legions que hivernaven més lluny, que hi vagin tot seguit. Fabi, tal com li havia estat encomanat, foragita ben de pressa l'enemic d'aquells colls, i a marxes forçades s'encamina cap a l'encontre de l'exèrcit d'Afrani (Caes., BC, 1, 37, 1-3).

Es diu que Fabi hauria creuat possiblement per la Cerdanya (Coll de la Perxa) (Padró *et al.* 1978: 235; Pons 1986-1989: 221), no per la costa i el Pertús, i que des d'aquí, seguint el Segre pel marge dret, almenys amb el gruix de les tropes, hauria arribat a la plana de Lleida, a la rodalia d'*Ilerda*, on l'esperaven Afrani i Petreu atrinxerats amb tropes de la *Citerior* i la *Ulterior* reunides precipitadament.[16]

La guarnició o el destacament en el camp teòric

La guarnició o destacament, com a traducció de *praesidium,* s'ha definit com la instal·lació d'un cert nombre de soldats de difícil determinació en un lloc concret, indiferentment situats en aglomeracions, importants o secundàries, o bé al camp, els quals tenen una funció clarament estratègica de control i/o de base logística, per facilitar l'avanç i el subministrament en futures campanyes (Knapp 1977: 15-35; Cadiou 2003: 82-85; Le Roux 2006: 50; Ñaco 2006: 149-167; Ñaco 2010b: 146).

Així, el terme *praesidium* ens fa pensar en la idea de guarnició com a conjunt de soldats més que no

15. Segons l'edició de la Bernat Metge traduïda per J. M. Morató (1973). En altres publicacions s'utilitza el terme *guarnicions* per *praesidiis,* com és el cas de l'edició de Gredos traduïda per Julio Calonge (2011).

16. Això és així per les indicacions de Cèsar (BC 1, 40, 1) en què es parla de la construcció de dos ponts de fusta sobre el Segre per recollir farratge a l'altre costat del riu, ja que s'hauria vist tancat entre el Segre i el Cinca, exhaurint aquests recursos.

com un espai físic, el qual podria respondre des d'un *castrum* fins a una *turris* segons les necessitats especifiques i concretes de cada moment. Aquesta relació sembla ja entreveure's en les paraules d'A. Jiménez de Furundarena (1995: 131-135) i F. Cadiou (2003: 96-97), en què cada cop el terme *paresidia*, usat per definir guarnicions o destacament en campanya, és equivalent als dels *castella* i altres posts, en els camps de batalla, protegint l'exèrcit de sorpreses i assegurant una sortida en cas de replegament, o servint a la inversa per evitar els moviments del contrari.

Cal destacar que les guarnicions també són aquells assentaments militars en campanyes ubicats dins zones urbanes durant l'hivern, com en les guerres contra Mitrídates, per part de Sul·la, el 85 aC (Ñaco 2010a: 930), mesures que s'han descrit com a *hospitium militare* (Cagnat 1900: 302-303). Aquestes disposicions tenien en l'origen una raó logística i pràctica, però amb el temps es converteixen en una arma de domini polític, de repressió i control (McGing 2003: 84-89; Champion 2007: 255-275; Ñaco 2010a: 930-931 i 935). Entenem que aquestes formes de control devien funcionar també, en major o menor mesura, en el territori peninsular, com a mínim en la seva forma original per mitigar les dificultats logístiques (Noguera *et al.* 2014: 39).

Cal tenir present, també, que s'han trobat evidències arqueològiques de l'ocupació, per part de l'exèrcit, d'espais o poblats indígenes, amb posterioritat a un abandonament forçós dels seus habitants, com els casos de La Chausseé-Tirancourt and Petrisberg (Trèves) a França o Titelberg (Pétange) a Luxemburg (Dobson 2013: 225).

No es coneix la permanència d'aquest tipus de destacament, que podríem definir segons necessitats militars o de la situació política de cada moment. En aquest sentit es fa difícil diferenciar a què fa referència aquest terme emprat per les fonts, que tant s'aplica a estructures clarament puntuals, com a altres construïdes per durar. En el cas de les campanyes, sembla que els generals no llençaven la totalitat de les seves tropes a la batalla, sinó que n'utilitza una part, essencialment *auxilia*, per al control dels posts, que representava un element estratègic essencial també per a la defensa dels combois, l'avituallament i, fins i tot, en el mateix territori, que afavoria Roma i li permetia disposar de més temps per realitzar les seves operacions militars. Amb tot, B. Dobson, parlant d'època imperial, puntualitza que aquestes xarxes d'avituallament i control durant el transcurs de les guerres no podrien ser generalitzades i estar permanentment ocupades per soldats, ja siguin legionaris o auxiliars, ja que això reduiria en gran mesura les tropes que Roma podria presentar al camp de batalla (Dobson 2009: 29).

Pel que fa a guarnicions durant l'hivern, les tropes haurien estat repartides en destacaments més o menys grans, segons la capacitat d'avituallament de la població indígena, i controlant les línies d'arribada de recursos provinents de la costa i de la península Itàlica (Ñaco 2010a: 931). Així, les tropes es tornarien a reunir a la primavera per començar la campanya a partir del març, com també queda clarament documentat a la Guerra de les Gàl·lies (Caes., BC 2, 1-2).

Consideracions finals

Per tant, sembla que s'hauria de considerar Puig Ciutat com el que de manera teòrica s'anomena guarnició, destacament o *praesidium*. Es tractaria possiblement d'un conjunt de soldats ocupant un assentament indígena desallotjat o abandonat, destinat en aquest indret per controlar un pas provinent de la plana de Vic i els Pirineus que transcorreria cap a l'interior peninsular.

Així, la cronologia que aporten les restes recuperades, i el final violent de l'assentament, fan pensar en un episodi de la guerra civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu, que si recuperem la citació de Cèsar, portaria a considerar l'indret, potser, com una de les guarnicions situades en els passos dels Pirineus per Afrani, per tal de frenar les tropes dirigides per Fabi en direcció a *Ilerda* durant el 49 aC. Es podria apuntar que potser una part de les tropes cesarianes realitzarien un recorregut per l'interior de Catalunya i no seguint el Segre des de la Cerdanya, per arribar a la plana de Lleida i a la rodalia de la ciutat des de l'est, creuant els ponts de fusta construïts per Fabi.

Tots aquests elements, ara ja basats en la citació de Cèsar, fan pensar en un espai defensat pels pompeians, mentre l'exèrcit cesarià s'interna en territori hostil, però arqueològicament, fins avui en dia no hi ha indicis de qui eren els defensors i qui els atacants de Puig Ciutat. Caldrà, doncs, aprofundir tant en l'excavació de nous àmbits del jaciment, com en els treballs d'anàlisi espacial en curs, per obtenir nous indicis entorn de la funció i atribució específica d'aquest assentament.

Carles Padrós
Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Plaça d'en Rovellat, s/n - 43003 Tarragona (Tarragona)
cpadros@icac.cat

Àngels Pujol
Associació GIRA. Grup Independent de Recerca en Arqueologia. C/ Mossèn Riba Pont 56. 08518 Oristà (La Torre d'Oristà – Barcelona). angelspcamps@hotmail.com

Roger Sala
Associació GIRA. Grup Independent de Recerca en Arqueologia. C/ Mossèn Riba Pont 56. 08518 Oristà (La Torre d'Oristà – Barcelona). roger_sala_bar@yahoo.es

Rebut: 28-01-2015
Acceptat: 11-02-2015

Bibliografia

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. (2002). El campo de silos del área central de la Ciudad romana de Empúries. *Romula*, 1: 9-38.

Bernal Casasola, D., Jiménez-Camino Álvarez, R. (2004). El taller de El Rinconcillo en la Bahía de Algeciras. El factor itálico y la economía de exportación (ss. i a.C. - i d.C.). Figlinae Baeticae. A: *Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. ii a.C. - vii d.C.)* (BAR 1266). Archaeopress. Oxford: 589-606.

Brotóns, F., Murcia, A. J. (2014). Una guarnición tardorrepublicana romana en la cuenca alta de los ríos Argos y Quípar. El castellum de Archivel y la turris de Barranda (Caravaca-Región de Murcia). A: *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Ed. Feliciana Sala i Jesús Moratalla. Universitat d'Alacant: 183-197.

Cadiou, F. (2003). Garnisons et camps permanents: un reseau defensif des territoires provinciaux dans l'hispanie republicaine? A: *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto: (espacios urbanos y rurales, municipales y provinciales)*. Col·loqui celebrat a la Casa de Velázquez (19 i 20 de març de 2001) / coord. per Angel Morillo Cerdán, François Cadiou, David Hourcade: 81-100.

Cagnat, R. (1900). Hospitium militare. *Dar.-Sag. III*, 1: 302-303.

Champion, C. B. (2007). Empire by invitation: Greek political strategies and Roman Imperial interventions in the Second Century BCE. *Transactions of the American Philological Association* 137: 255-275.

Comas, M. (1998a). La producció i el comerç del vi a Baetulo. Estat de la qüestió. *El vi a l'antiguitat, II*: 219-232.

Comas, M. (1998b). Présence et absence des amphores léetaniennes en Gaule. A: *Actes du Congrès d'Istres, SFECAG*, Marseille: 225-234.

Comas, M., Martín, A., Matamoros, D. i Miró, J. (1998). Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana. A: *Jornades internacionals d'arqueologia romana: de les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispània Citerior*. Itaca, Annexos, 1. Barcelona: 149-160.

Crawford, M. H (1974). *Roman Republican Coinage. (Vol. I i II)*. Cambridge University Press.

Deyber, A. (2008). Des pointes de traits en fer de «type Numance» (Espagne, province de Soria). A: M. Poux (dir.). *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte* (Glux-en-Glenne, 17 octubre 2002). *Bibracte*, 15: 173-179.

Díaz, M. (2009). *El Castellum de Puigpelat*. Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia.

Díaz, M. (2012). Conjunts ceràmics dels segles ii-i AC a Tarragona: producció, comerç i consum a la Tàrraco Republicana. Tesi doctoral inèdita. Universitat Rovira i Virgili.

Dobson, B. (2009). The rôle of fort. A: W. S. Hanson (ed.). *The army and frontiers of Rome*. Portsmouth, Rhode Island: 25-32.

Dobson, M. (2013). No Holiday Camp: The Roman Republican Army Camps as a Fine-Tuned Instrument of War. A: J. DeRose (ed.). *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*. Wiley-Blackwell, Chichester: 214-238.

García, J. i Gurri, E. (1996-1997). Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 36: 397-424.

García Vargas, E. i Bernal Casasola, D. (2008). Ánforas de la Bética. A: D. Bernal Casasola, A. Ribera i Lacomba (coord.) *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión:* 661-688.

García Vargas, E., de Almeida, R. R., González Cesteros, H. (2011). Los tipos anfóricos del Guadalquivir en el marco de los envases hispanos del siglo i a.C. Un universo heterogéneo entre la imitación y la estandarización. *Spal,* 20: 185-283.

Garcia, E., Padrós, C., Pujol, À., Sala, R., Tamba, R. (2010). Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació al jaciment de Puig Ciutat (Oristà, Osona). *AUSA,* XXIV – 166: 685-714.

García, J., Pujol, J., Zamora, M. D. (2000). Las cerámicas de barniz negro de los siglos ii-i a.C. en la zona central de la costa layetana: los ejemplos de Burriac, Iluro y sus territorios. A: *La ceràmica de vernís negre del segles ii a i aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica* (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998). Mataró: 59-69.

Hourcade, D. (2008). Les "évidences" archéologiques de siège et de prise de villes dans l'Hispanie républicaine: quelques faux indices. *Salduie*, 8: 239-260.

Jiménez de Furundarena, A. (1995). Castellum en la Hispania romana: Su significado militar. *Hispania Antiqua*, 19: 129-150.

Kavanagh, E. (2008). El puñal bidiscoidal peninsular: tipología y relación con el puñal militar romano (*pugio*). *Gladius*, XXVIII: 5-85.

Knapp, R. C. (1977). *Aspects of the roman experience in Iberia, 206-100 B.C*. Anejos de Hispania Antiqva IX. Universidad de Valladolid. Colegio Universitario de Alava. Vitoria.

Le Roux, P. (2006). *Romanos de España. ciudades y política en las provincias: (siglo ii a.C.-siglo iii d.C.)*. Edicions Bellaterra. Bellaterra.

López Mullor, A. (2013). Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusteo-Tiberiano. *Manual de cerámica romana del mundo helenístico al Imperio Romano*. Museo Arqueológico Regional de Madrid. Alcalá de Henares: 149-190.

López Mullor, A. i Martín Menéndez, A. (2008). Las ánforas de la Tarraconense. A: D. Bernal Casasola i A. Ribera i Lacomba (eds. científics). *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión*: 679-724

Luik, M. (2010). Los hallazgos de armas en los campamentos romanos alrededor de Numancia. *Gladius*, XXX: 61-78.

McGing, B. (2003). Subjection and resistance: to the death of Mithridates. A: Erskine (ed.). *A Companion to the Hellenistic World. Oxford Companions to the Ancient World*. Oxford: 71-89.

Miró, J. (1988). La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos i a. C.- i d. C.). *BAR*, 473.

Miró, J., Pujol, J. i García, J. (1988). El dipòsit del sector occidental del poblat iberic de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. i aC). *Laietania*, 4: 7-140.

Noguera, J., Asensio, D., Ble, E. i Jornet, R. (2013). The beginnings of the Roman conquest of Hispania. Archaeological evidence of the assault and destruction of the Iberian city of Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona). *Journal of Roman Archaeology*.

Noguera, J., Principal, J. i Ñaco, T. (2014). La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.). A: *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (iiie-ier s. a.C.)* F. Cadiou i M. Navarro (eds.). Ausonius Mémoires 37. Bordeus: 31-56.

Ñaco, T. (2006). Rearguard strategies of roman republican warfare in the Far West. A: T. Ñaco i I. Arráyas (eds.). *War and territory in the Roman World*. BAR 1530. Oxford: 149-167.

Ñaco, T. (2010a). Guarniciones republicanas y los 'daños colaterales' en ciudades helenísticas: algunos ejemplos. A: C. Fornis, J. Gallego, P. López Barja, M. Valdés (eds.). *Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje al Prof. Domingo Plácido Suárez*. Madrid: 929-940.

Ñaco, T. (2010b). Garrisons, military logistics and civil population in the Late Republic: Africa and Hispania. A: C. Carreras Monfort, R. Morais (eds.). *The Western Roman Atlantic Façade: A Study of the Economy and Trade in Mar Exterior from the Republic, BAR*. IS. 2162. Oxford: 145-150.

Padró, J., Ferran, M. i Cura, M. (1978). Treballs arqueològics a Llívia. *Cypsela*, 2: 233-246.

Padrós, C., Pujol, À. i Ble, E. (en premsa). El final de la república romana en el Noreste peninsular. Un "paisaje de conflicto" en Puig Ciutat (Oristà, Barcelona). A: *Actas de las VI Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica*. Barcelona.

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. (en premsa). El jaciment tardorepublicà de Puig Ciutat (Oristà, Osona): nous mètodes aplicats a l'arqueologia de recerca. *Tribuna d'Arqueologia*, 2012-2013.

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. (2012a). Memòria de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanyes 2010-2011. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. (2012b). Informe de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanya estiu 2012. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. (2013a). Informe de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanya estiu 2013. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. (2013b). Memòria de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanya tardor del 2011. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Pérez Ballester, J. (2000). Cerámicas de barniz negro de los niveles republicanos del anfiteatro (Cartagena). A: *La ceràmica de vernís negre del segles ii a i aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica* (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998). Mataró: 129-141.

Pesez, J. M. i Piponnier, F. (1998). Traces matérielles de la guerre sur un site archéologique. A: Bazzana, A. (ed.). *Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au Moyen Âge* (Madrid-Rome): 11-16.

Pons, J. (1986-1989). Aportacions al coneixement d'una comarca de l'alta conca del Segre en temps romans: L'Alt Urgell. *Empúries*, 48-50: 218-225.

Poux, M. (2008). L'empreinte du militaire tardo-républicain dans les faciès mobiliers de La Tène finale. Caractérisation, chronologie et diffusion de ses principaux marqueurs. A: M. Poux (dir.). *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte* (Glux-en-Glenne, 17 octubre 2002). *Bibracte*, 15: 299-432.

Principal, J. i Ribera Lacomba, A. (2013). El material más apreciado por los arqueólogos La cerámica fina La cerámica de barniz negro. A: *Manual de cerámica*

romana del mundo helenístico al Imperio Romano. Museo Arqueológico Regional de Madrid. Alcalá de Henares: 42-146.

Pujol, À. (2012). El jaciment de Puig Ciutat en el context arqueològic del Lluçanès. Treball final de màster. Inèdit. Universitat de Barcelona.

Quesada, F. (2008). Armamento romano e ibérico en Urso (Osuna): testimonio de una época. *Cuadernos de los Amigos de los Museos de Osuna*, 10: 13-19.

Quesada, F., Kavanagh, E. i Moralejo, J. (2010). El asentamiento de época ibérica en el Cerro de la Cruz. A: I. Muñiz i F. Quesada (eds.). *Un drama en tres actos. Dos milenios de ocupación humana en el Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba)*. *Oikos*, 2: 75-95.

Ribera Lacomba, A. i Calvo, M. (1995). La primera evidencia arqueológica de la destrucción de Valentia por Pompeyo. *Journal of Roman Archaeology*, 8: 19-40.

Sala, R. i Lafuente, M. (2005). Prospecció amb georadar al jaciment de Puig-Ciutat. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Sala, R., Padrós, C. i Pujol, À. (2010). Exploració i avaluació del jaciment arqueològic de Puig Ciutat i el seu entorn. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

Sala, R. i Lafuente, M. (2007). *Revealing the Ibero-Roman site of Puig-Ciutat (Catalonia, Spain) by means of geophysical prospection methods*. VIIth Internacional Meeting on Archaeological Prospection.

Sievers, S. (1997). Les armes d'Osuna. A: *Antiquités de l'Espagne*. París: 58-71.

Sievers, S. (2001). Les armes d'Alesia. A: M. Reddé i S. von Schnurbein (ed.). *Alésia: fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois: 1991-1997*. Mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, tom XXII, vol. 1. París: 121-292.

Sydenham, E. A. (1952). *The coinage of the Roman Republic*. Spink.

Villaronga, L. (1994). *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*. José A. Herrero. Madrid.

Villaronga, L. i Benages, J. (1988). Troballa d'Oristà (Osona, Barcelona). *Acta Numismàtica*, 17-18: 41-57.

Völling, T. (1990). Funditores im romischen Heer. *Saalhurg Jahrbuch*, 45: 24-58.

Montserrat Duran
Imma Mestres
Jordi Principal
Carles Padrós

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 293-307
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

El Camp de les Lloses (Tona, Osona): un post avançat amb tallers metal·lúrgics al servei de la logística de l'exèrcit romanorepublicà (125-75 ane)

El Camp de les Lloses (Tona, Osona): a logistics post with metalworking workshops at the service of the Roman Republican army (125-75 BCE)

L'article presenta el complex del Camp de les Lloses com un assentament especialitzat en l'activitat metal·lúrgica, vinculat a la logística militar romanorepublicana al nord-est de la Citerior. El seu període d'activitat se situaria entre el final de la guerra de Numància i el conflicte sertorià, amb una ocupació esporàdica posterior d'època augustal.

Paraules clau: Camp de les Lloses, logística, exèrcit romanorepublicà, tallers metal·lúrgics, Hispània Citerior.

The paper presents the El Camp de les Lloses as a specialised complex related to Roman Republican army logistics whose main activity was metalworking in north-eastern *Hispania Citerior.* The post appears to have been operative from the years following the fall of Numantia up to the Sertorian War, with a later and sporadic occupation dating to Augustan times.

Keywords: Camp de les Lloses, metalworking workshops, Roman Republican army, logistics, *Hispania Citerior.*

Presentació

El Camp de les Lloses es troba en el municipi de Tona (Barcelona), en la zona intermèdia de les conques hidrogràfiques dels rius Ter i Congost, al sud de la Plana de Vic.

El jaciment es caracteritza pel seu alt valor històric ja que exemplifica un dels pocs paradigmes arqueològics conservats a Catalunya de poblament militar relacionat amb la construcció d'una infraestructura viària d'època romanorepublicana (c. 120-110 ane). Conèixer, a través de l'assentament del Camp de les Lloses, la primerenca implantació territorial, sota pautes romanoitàliques, permet aprofundir en el procés de romanització del nord-est peninsular. Durant el període tardorepublicà es produeix un nou impuls a partir de la creació d'una xarxa o estructura logística que s'articula entorn de l'exèrcit, en funció d'unes necessitats estratègiques que anirien més enllà de la mateixa o simple ocupació d'un determinat espai territorial (Ñaco, Principal 2012).

Les restes arqueològiques presenten un caràcter monumental atès el seu urbanisme, l'organització de les estructures edilícies al voltant d'alguns espais públics, patis i vials. Un d'ells, pavimentat, enllaçaria amb el camí proconsular conegut a través dels mil·liaris de Mani Sergi; concretament el de la setena milla fou descobert al Vilar de Tona molt pròxim al jaciment (Fabre, Mayer, Rodà 1984: 211-212).

L'inici de les intervencions arqueològiques científiques data de l'any 1991 i el seu descobriment remunta a l'any 1915 amb la troballa d'una estela ibèrica en un camp molt proper a l'actual parc arqueològic (Duran, Mestres, Molas, Pujades 1994: 63-64).

L'ocupació del jaciment va del bronze final al segle I d.n.e. Es documenten nivells preromans (de les etapes del bronze final, primer ferro i ibèrica). Del moment d'ocupació romana tenim una fase tardorepublicana (datada entre el 125 i el 75 ane, molt ben conservada, que ha estat objecte de museïtzació en el parc arqueològic; i una fase final i d'abandonament del lloc, amb un edifici, el C, d'entre el 40 ane i el 60 dne, associable a les infraestructures d'una *villa* que perviu durant l'etapa augustal i que respon a noves formes d'implantació en el territori característiques del procés de romanització. La problemàtica que presenta el Camp de les Lloses no pot ser analitzada de manera aïllada sinó més aviat contextualitzada en el marc més ampli dels canvis que al llarg dels segles II-I ane experimentà el territori ausetà[1] i que culminaren amb la cristal·lització de l'*Auso* romana.

L'any 1995 el jaciment és declarat Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN). Les intervencions sistemàtiques s'han desenvolupat dins de projectes de recerca científica pluridisciplinaris vinculats a diverses institucions universitàries i museus, i s'han dut a terme amb el permís del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i l'aval científic del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC) en els darrers anys. Paral·lelament a les excavacions s'ha executat el projecte de conservació i museïtzació de les estructures arquitectòniques.

L'any 2006 va ser possible la inauguració del parc arqueològic. Aquest es defineix com un jaciment en procés d'excavació i museïtzació i en el Centre d'Interpretació s'exposa la col·lecció que explica la vida quotidiana de la comunitat que hi va viure fa dos mil cent anys (Duran, Mestres, Principal 2012: 100-108).

Plantejaments històrics[2]

Si resulta rellevant l'estudi de l'empremta que l'exèrcit deixà a Hispània i, en el nostre cas, en el nord-est de la Citerior, és perquè es pot afirmar que la presència romana a la Hispània republicana és, en realitat, la presència del seu exèrcit. No és possible fer una història del període sense tenir en compte aquest factor, ja sigui mitjançant l'anàlisi de l'activitat directa dels diferents contingents militars al servei de Roma, o bé a través de l'impacte indirecte de la seva presència sobre el terreny. En aquest sentit, l'arqueologia constitueix el millor vehicle per entendre la presència i/o activitat de l'exèrcit romà al nord-est de la península Ibèrica, i això és així malgrat l'existència d'alguns buits documentals en certs períodes com, per exemple, la primera meitat del segle II ane.

El Camp de les Lloses forma part d'un projecte en què ens plantegem l'anàlisi d'un moment posterior a partir del qual el territori de la Citerior pren una nova formulació després de la Guerra de Numància i la presència de la comissió senatorial, seguida posteriorment per dues més, enviada a la península per posar ordre i organitzar els afers hispànics (App. *Iber.* 99-100). Ens interessa, doncs, valorar el significat i l'evolució d'aquesta nova organització, que considerem d'esperit i estructura militar (Ñaco, Principal 2012), i com aquesta acabà diluint-se amb la consolidació dels *municipia* de primera meitat del segle I ane (Ariño, Gurt, Palet 2004: 124).

El jaciment del Camp de les Lloses forma part d'un espai territorial, juntament amb d'altres enclaus, que es caracteritza per la seva importància estratègica en aquest moment cronològic, tal com mostren, per exemple, les construccions de vies que comuniquen la plana de Vic amb la costa central o la Catalunya occidental també amb la zona costanera. Cal considerar, així mateix, per què en aquests territoris s'hi documenten diferents tipus d'assentaments militars, datables d'aquest moment, que il·lustren l'àmplia gamma adaptativa de l'administració romana a la realitat territorial.

1. Fonamentalment a partir de les variacions en el patró d'assentament. D'un moment preromà caracteritzat pels establiments del tipus *oppidum* com el Casol de Puigcastellet (Folgueroles), Turó del Montgrós (El Brull) o L'Esquerda (Roda de Ter). En el decurs del segle II ane sorgiran nombrosos establiments de tipus rural en el pla, amb una certa vocació agrícola com Les Serrasses, Puig Guardial (Torelló), Savassona (Tàvernoles), Cap del Pont del Gurri (Vic), Can Caseta (Manlleu) i el Clascar (Malla) entre d'altres. La identificació d'aquests nuclis d'habitació assenyalen que des del segle II ane l'activitat agrícola s'orientà cap a l'explotació dels recursos de la Plana.

2. Els plantejaments teòrics estan formulats dins del Projecte de Recerca Arqueològica "El NE de la Citerior d'Escipió Emilià a Cèsar: la Militarització del Paisatge com a Model de Gestió Territorial (NECEEC)" (2014-2018), coordinat pel Dr. J. Principal.

La hipòtesi de partença considera l'existència d'una organització específica del territori del nord-est de la Citerior, durant la segona meitat del segle II ane, basada en les necessitats militars. Això no implicaria un sistema d'ocupació coercitiva en el sentit clàssic del terme (exèrcit d'ocupació), sinó una xarxa de posts avançats (amb guarnicions formades majoritàriament per tropes auxiliars indígenes, *auxilia externa*), amb diferents funcions orgàniques (Ñaco, Principal 2012: 177).

Aquesta implantació militar particular en un territori "pacificat" pot ser entesa com un mitjà per gestionar, de manera eficient, la logística i canalitzar l'esforç bèl·lic cap als escenaris de guerra real (ultramarins o en altres punts de la península). És a dir, darrere l'estructuració territorial hi hauria un plantejament militar basat en el manteniment i l'operativitat d'una xarxa logística de caràcter plurifuncional. Tanmateix, els actors que conformen aquesta estructura no semblen seguir uns models generalistes o estàndards d'implantació, atès que la presència o materialització de l'element "militar" pot prendre diverses formes i respondre a casuístiques particulars, vinculades a la idiosincràsia dels territoris on ha de desenvolupar la seva funció. Factors com ara la situació política dels pobles indígenes (sotmesos, aliats, etc.), l'existència d'infraestructures precedents o la mateixa topografia del territori són determinants per decidir de quina manera l'administració militaritzada imposa i materialitza la seva presència. El model que sembla regir l'estratègia seria, doncs, un model adaptatiu necessari per fer front a la realitat heterogènia que presenta el territori català del segle II ane.

Tanmateix, tota aquesta planificació sembla caure en desús o bé reorientar-se al llarg de la dècada dels setanta ane. El territori i la seva gestió s'entendria, a partir d'aquest moment, ara més relacionat amb els espais urbans i ja no tant amb l'administració militar i el fet logístic. Són les ciutats de nova creació les que estan cridades a portar el pes de l'organització del territori i l'operativitat de la xarxa, amb el qual, la gestió militar és abandonada progressivament. I amb ella la presència visible dels espais militars especialitzats. L'exèrcit ja no estaria present ni sota la forma de grans contingents de xoc o protecció relativament estables, ni sota la forma de petits centres, posts i guarnicions en xarxa, sinó que és mobilitzat ad hoc o transportat a la Citerior des d'altres àmbits, per fer front a conflictes o amenaces específiques, com seria el cas de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu.

L'exemple del Camp de les Lloses

Dins de tot aquest entramat, el Camp de les Lloses tindria una funció directament relacionada amb la logística dels exèrcits romans, operant a la Citerior, i que l'evidència de les vies ajudaria a explicar.

Contingents de legionaris romans o *socii* itàlics, arribats de mar enllà, podrien ser enviats, juntament amb els auxiliars locals, cap a l'interior o el nord a través d'una autèntica xarxa d'avantposts de tipus logístic. En aquests punts el patró indígena hi jugaria un rol clau, com ho demostra la presència de grafits ibèrics i una cultura material fonamentalment local.

Segons la nostra interpretació, en aquest establiment, de tipus logístic, una petita guarnició hauria restat al càrrec de la seguretat, tot preservant provisions per a les tropes en trànsit, organitzant el reclutament d'auxiliars locals i tenint cura de tasques com la fabricació o la reparació d'armes i altre utillatge, a la manera d'una *officina armorum* (Quesada 2006: 83-86), i, eventualment, també l'encunyació de moneda, malgrat que les evidències relatives a aquesta darrera qüestió siguin encara molt dèbils. La presència d'abundant numerari, però, amb un conjunt format per 208 monedes ibèriques, 15 monedes romanes i tres ploms monetiformes es podria relacionar directament amb la presència de l'exèrcit a l'assentament (Duran, Mestres, Padrós, Principal 2015).

Els descobriments numismàtics són notables i variats (plata i bronze ibèrics, romans, d'origen massaliota). Predominen els bronzes ibèrics, que sobrepassen el 90 % de les peces, amb escàs grau de desgast. Les seques més ben representades són les del territori ausetà (*Ausesken, Eusti* i *Ore*). També cal destacar la recent troballa d'una ocultació de 41 bronzes ibèrics, en què, a diferència del que hem vist fins ara, prevalen les monedes de les seques laietanes i ilergetes. Aquesta ocultació correspondria al moment d'abandonament de l'assentament republicà (Duran, López, Mestres, Principal, Ñaco 2011).

La fundació de l'assentament caldria relacionar-la, doncs, molt probablement amb la construcció de la infraestructura viària secundària coneguda a partir dels mil·liaris de Mani Sergi, i datada entre 120-110 ane (Fabre, Mayer, Rodà 1984: 211; Richardson 1986: 167; Díaz Ariño 2008: 90-92).

Tanmateix, el període d'activitat del *vicus* se situaria, grosso modo, entre un moment posterior a la guerra de Numància (133 ane) i la de Sertori, ja cap a final del primer quart del segle I ane. Es tracta, doncs, d'un període de vida relativament curt, que abastaria uns cinquanta anys, i que ens ofereix elements suficients per pensar en un abandó no sobtat però sí suficientment ràpid, que hauria afavorit la formació d'uns conjunts d'amortització molt complets. El material ceràmic de la fase tardorepublicana és predominantment d'origen local/regional: correspon a ceràmiques ibèriques oxidades, llises i pintades, ceràmica grisa emporitana, ceràmiques comunes a torn d'imitació de models itàlics i algunes ceràmiques a mà. Les importacions són majoritàriament d'origen itàlic: vaixella de vernís negre Campaniana A tardana i de Cales, variant mitja/tardana, alguns vasos cubilets de Parets Fines, tapadores i *patinae* de ceràmica de cuina itàlica, així como àmfora itàlica del tipus Dr1A vesubianes i del tipus ovoide brindisines; també es documenta àmfora ebusitana, nord-africana tripolitana i, en menor quantitat, sud-hispànica de l'àrea de l'estret de Gibraltar (Álvarez, Duran, Mestres, Principal 2000: 273-274).

Pel que fa a les restes arquitectòniques, s'han documentat fins a l'actualitat deu edificis que s'articulen al voltant d'un espai públic, un carrer pavimentat (figura 1). Les cases, adossades les unes a les altres, segons un eix N-S, presenten un disseny inspirat en el patró de casa itàlica tradicional, una planta rectangular, amb diverses estances que es disposen

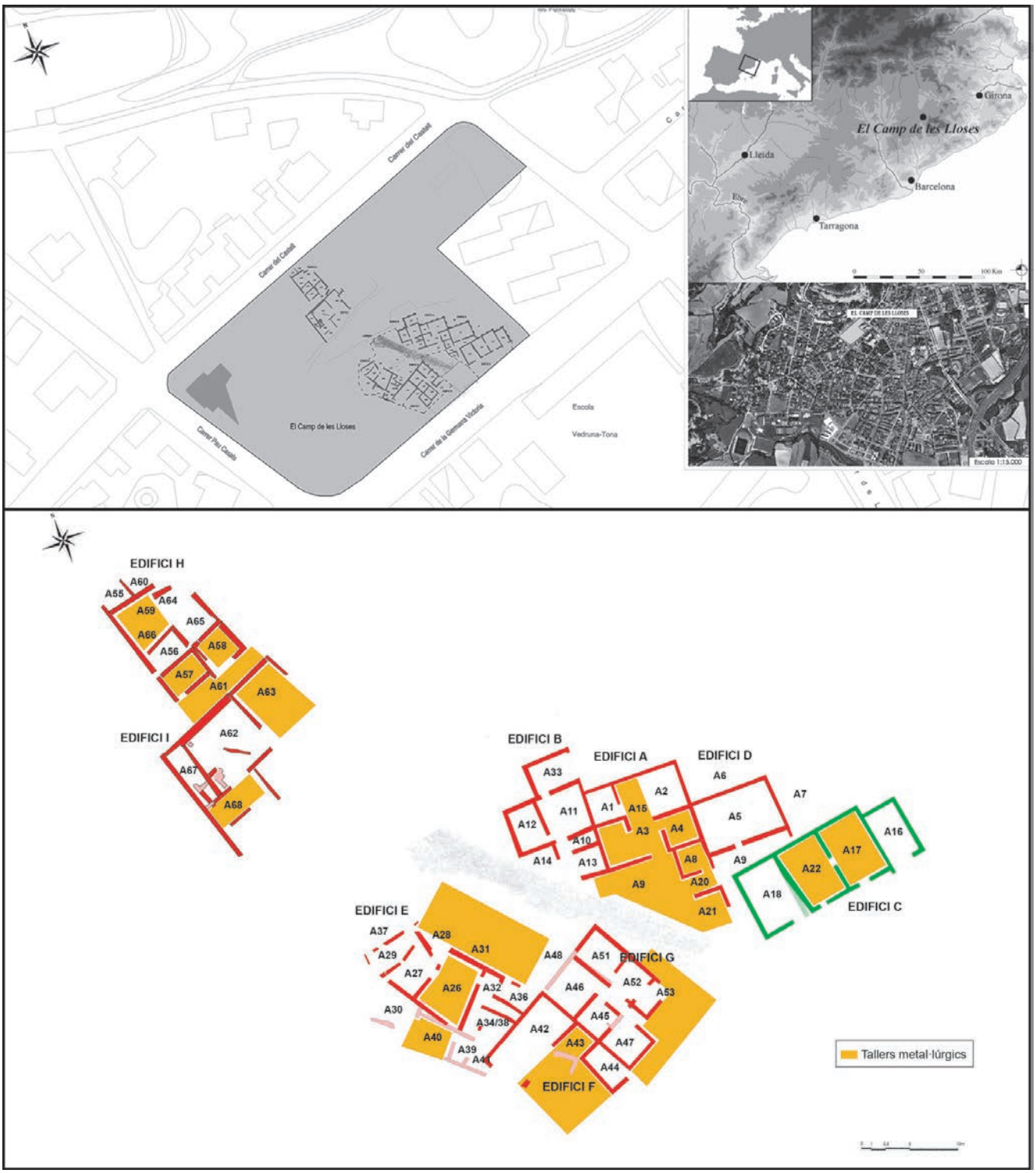

Figura 1. Planta general de les estructures i els tallers metal·lúrgics.

entorn d'un atri central. Les bases de les cases són construïdes amb elements lítics lligats amb fang, i sobre els sòcols de pedra les parets aixecades són fetes de tovots i tàpia. Les estructures de l'embigat de fusta són de roure (Ros 1999) i les cobertes són d'elements vegetals, fang i calç (Duran, Mestres, Principal 2014: 136-140).

Un dels aspectes més singulars és la troballa d'onze inhumacions infantils dins les cases. Es tracta de sepultures de perinatals situades prop dels murs que, atesa la seva situació i context estratigràfic, es podrien relacionar o bé amb la fundació de la casa o amb la seva remodelació. Tradicionalment, aquestes sepultures han estat interpretades amb finalitat profilàctica, protectora de la casa, del grup familiar i de culte a la fertilitat de la terra (Gusi i Muriel 2008: 297-300). En els darrers estudis sobre les inhumacions del jaciment, aquestes interpretacions són qüestionades i analitzades des del plantejament de partida que haurien estat les dones indígenes les

que portarien a terme la pràctica d'aquests enterraments (Duran, Mestres, Molas 2015: 301-306). Les anàlisis paleogenètiques del Grup de Recerca en Osteobiografia de la UAB (Universitat Autònoma de Barcelona) estan aportant noves dades sobre l'ADN antic d'aquestes criatures perinatals (Malgosa 2014); els resultats semblen coincidir amb l'atribució de les criatures, majoritàriament, de sexe femení, tal com plantejaven les antropòlogues seguint els paràmetres de Schutkowski (1993: 199-205; Alesan 2011; Nociarovà, Malgosa 2014). La consideració sobre una possible selecció positiva de cossos femenins per a aquesta pràctica funerària és plantejada per les arqueòlogues des de l'òptica del gran valor atorgat per part de les comunitats indígenes a la maternitat biològica (Duran, Mestres, Molas 2015: 305).

Els tallers metal·lúrgics

Les excavacions han posat al descobert l'existència de més de quinze espais on es documenten tallers metal·lúrgics polivalents que operaven simultàniament i estaven dedicats al treball del ferro, el bronze i el plom. En alguns d'aquests obradors, a l'interior dels edificis o a l'exterior, es registren les estructures de combustió, les escòries del procés metal·lúrgic —de reducció, postreducció, afinatge i forja—, els lingots —de ferro i plom i els objectes de bronze binari (coure i estany) i ternari (coure, estany i plom), en desús, així com els rebutjos dels nous aliatges per ser refosos i reciclats de nou—, l'instrumental dels artesans i altres evidències relacionables amb el treball metal·lúrgic com ara els gresols, els motlles, les balances, els pesals, les encluses metàl·liques i diversos elements lítics complementaris. També s'han documentat peces per reparar o altres de nova fabricació —claus i petits aplics, i barres/lingots— de bronze bàsicament, mentre que pel que fa al ferro es té constància d'una gran diversitat d'eines, elements del mobiliari de les cases, armament i productes semifacturats com els lingots.

Els paviments dels tallers es caracteritzen per un gran acoloriment per raó de la refracció de la terra pel foc dels forns i és molt habitual la presència d'abocaments dispersos en les estances formats per bossades de cendres, escòries i restes de terra vitrificada de les cubetes de combustió que constantment són amortitzades en construir-ne de noves.

Les oficines situades a l'interior de les cases disposarien de grans finestres de ventilació obertes a les parets de tàpia o tovots.[3]

No podem afirmar que tots els objectes metàl·lics documentats fossin fabricats o reparats a l'establiment però la majoria d'ells podrien haver estat tractats en els mateixos tallers a partir de les escòries documentades. La seva vinculació a la logística militar, amb la consegüent i constant entrada tant de les persones que hi vivien i treballaven com de les que formaven part de l'exèrcit que el freqüentaven, i el tràfec de mercaderies per al seu abastiment, facilitaria l'arribada de nous metalls amb tots els possibles formats: matèria primera, productes semifacturats o bé objectes manufacturats (en ús, per reparar, etc.). La necessitat d'eines i armament, instrumental i objectes per a la construcció, així com el nombre de lingots i materials a reciclar dels obradors posa de manifest la importància econòmica d'aquesta activitat que explicaria també la gran quantitat de numerari recuperat en els tallers.

El treball metal·lúrgic es relacionaria, en l'àmbit d'hipòtesi, amb el de proveïment tant d'un possible i proper campament militar establert en el territori quan es construeix la via, com de la guarnició establerta en el mateix establiment i que donaria servei a les tropes que freqüentaven el post avançat.

Exceptuant l'edifici B[4] totes les altres cases presenten espais dedicats a la metal·lúrgia. Els tallers amb més evidències estan situat en els edificis: A (àmbits 3, 4, 8 i 15), C (àmbits 17 i 22), F (àmbit 43), G (àmbit 46) i l'I (àmbits 53 i 68).[5] També són especialment rics els espais davanters situats davant l'edifici A (àmbits 9, 20 i 21). En els patis posteriors a l'edifici E i a l'entorn del vial pavimentat on també es documenten cubetes associades a residus i escòries diverses.[6]

La majoria dels tallers són de caràcter polivalent i s'hi desenvolupen activitats de transformació del bronze i del ferro i només l'edifici C presenta una especialització dedicada a la siderúrgia fèrrica. Les tècniques documentades de tota la cadena productiva mostren la perícia dels artesans i la seva capacitat d'actuar de manera eficaç i ràpida amb els mitjans dels quals es disposava, en uns obradors on el reciclatge era una pràctica molt habitual tant en la manufactura de nous objectes com en la reparació d'altres. El personal dels tallers, amb tota seguretat personal especialitzat, sembla haver usat també els edificis com a estatge.

3. Si bé no hi ha cap evidència arqueològica que així ho confirmi, els paral·lels etnogràfics suggereixen com a més versemblant aquesta interpretació, davant de la possible existència d'obertures de ventilació a les cobertes que implicarien l'ús d'algun sistema de tancament per evitar les filtracions de les aigües pluvials.

4. L'estudi de l'edifici B mostra una absència sorprenent d'espais de producció metal·lúrgica i una cultura material amb un clar caràcter romanoitàlic, que, juntament amb la troballa d'un porta segells destinat a la correspondència, l'existència d'un larari en funcionament, l'ocultació d'un tresor monetari i un ric aixovar funerari que acompanyava un dels enterraments infantils documentats a l'edifici, ens porten a considerar que fos ocupat per algun individu, amb la seva família, de cert pes jeràrquic o autoritat administrativa, potser algun tipus d'*apparitor*.

5. És una casa actualment en procés d'excavació on s'han exhumat dos petits tallers metal·lúrgics en els àmbits 63 i 68. Els tallers presenten cubetes enterrades en els sòls de terra trepitjada i en els sediments s'han recuperat diversos metalls, una pedra de toc i les escòries. Una de les estructures del taller de l'àmbit 63 estava situada sobre la fossa d'un enterrament perinatal (inhumació 11). És un edifici en procés d'excavació. Es publicarà la planimetria dels tallers un cop s'hagi exhaurit la seva excavació.

6. En aquest article es presenten els tallers dels espais davanters de l'edifici A i alguns dels tallers dels edificis C, F i G, si bé la planta general mostra la dispersió de totes les àrees on es documenta el treball metal·lúrgic. L'estudi complet de totes elles i l'anàlisi arqueometal·lúrgica i comparativa dels objectes i residus recuperats es presentarà en un altre tipus de publicació per l'extensió que aquesta comporta.

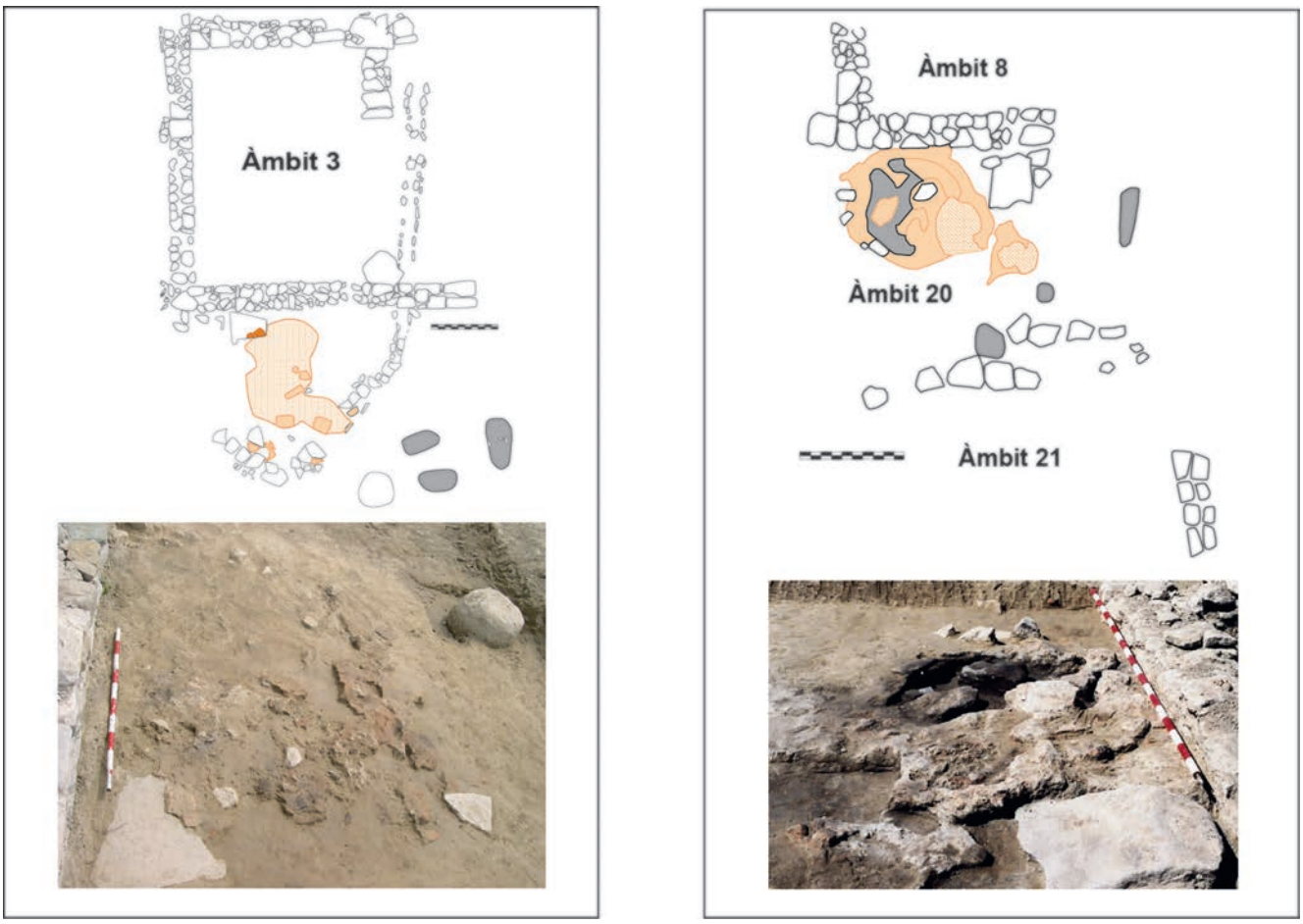

Figura 2. Plantes dels tallers exteriors situats davant l'edifici A i imatge de les estructures de combustió.

Algunes oficines presenten una sola fase dedicada a les activitats productives metal·lúrgiques però d'altres habitacions mostren diverses reformes al llarg del temps, com a l'edifici G.[7]

Tots els obradors es daten entre el 125 i el 75 ane si bé l'activitat metal·lúrgica va perviure en la darrera construcció de l'establiment i el taller de l'edifici C va funcionar des de mitjan segle I ane fins a l'inici del segle I dne.

Es documenten enterraments perinatals en quatre tallers metal·lúrgics. Aquesta pràctica documentada en el món ibèric s'ha relacionat amb la fundació o clausura dels obradors. Alguns estudis plantegen la possible connexió entre les persones encarregades dels obradors i la seva activitat amb el sexe de les criatures inhumades en aquests espais.[8]

La ubicació d'alguns dels tallers més singulars

Edifici A i espais davanters

L'edifici és de planta rectangular amb un petit atri central al voltant del qual es distribueixen les estances. Presentava un bon nivell de conservació en el moment d'iniciar l'excavació per la seva situació a una cota molt profunda i la conseqüent sedimentació produïda en ser abandonat. Diversos nivells d'incendi varen segellar i conservar algunes de les fases d'ocupació dels tallers metal·lúrgics.

La transformació i elaboració dels metalls es portava a terme de manera especialitzada en els àmbits interiors 3, 4, 8 i 15[9] (figura 2) i en els espais davanters 9, 20 i 21 (figura 2). En aquestes estances es documenten les estructures de combustió associades als materials dels abocaments, escòries, rebutjos dels metalls i restes antracològiques del combustible

7. No es presentaran totes les seqüències estratigràfiques dels tallers per la complexitat i extensió del treball; s'han escollit només les plantes amb les fases amb més evidències metal·lúrgiques en el registre arqueològic.

8. Al jaciment d'Olèrdola es documenten enterraments perinatals del segle IV ane en espais artesanals. A l'adoberia s'identifiquen tres criatures de sexe femení, i dues criatures de sexe masculí en un taller metal·lúrgic que, segons els antropòlegs, podria plantejar la relació del sexe dels treballadors i treballadores dels diversos tallers amb el de les criatures inhumades, si bé contemplen la possibilitat que la selecció només sigui conseqüència de l'atzar (Crespo, Ruiz, Subirà 2009: 509-511). L'estudi de Núria Molist sobre els aspectes rituals de l'Olèrdola ibèrica profunditza en la interpretació sobre les inhumacions infantils i les ofrenes animals en espais industrials (Mestres, Molist, Ros 2009: 591-595)

9. Les estructures d'aquests tallers es recullen en anteriors publicacions (Álvarez *et al.* 1995: 271-281).

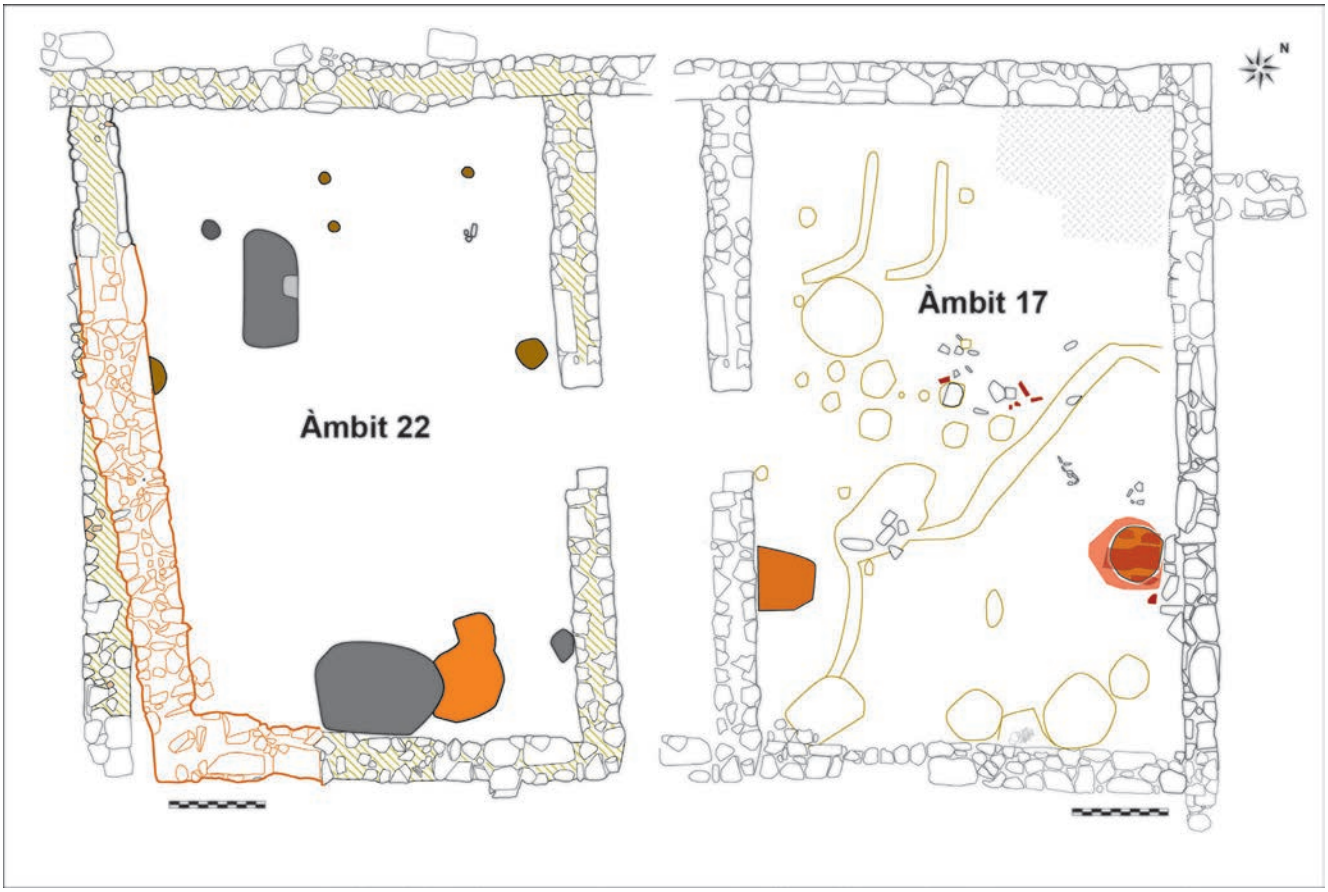

Figura 3. Plantes dels obradors de l'edifici C.

dels forns.[10] Als àmbits 3 i 15 s'ubiquen àmfores enterrades en el subsòl, amb la boca retallada, que podrien haver contingut les matèries necessàries per als treballs productius.

En les estances 1 i 2 de caràcter domèstic s'hi constata un nombre important de metalls, si bé en menor quantitat que en els altres espais de tipus fabril. Com que són molt properes a les oficines i les freqüenten les persones encarregades dels obradors és lògica la troballa d'objectes relacionats amb el treball dels artesans.

Els tallers presentaven paviments de terra trepitjada amb una prèvia preparació de gravetes. En aquests terres, s'hi excavaren simples cubetes en el subsòl, si bé algunes estructures podrien ser semiexemptes amb parets i cobertes de terra on s'obririen els orificis per a les toveres i manxes que s'han perdut per la cota d'arrasament. En els obradors es detecten nivells de sorres que s'identifiquen com a materials utilitzats en els focs i per al poliment dels metalls.

Una canalització oberta al subsòl de l'àmbit 15 discorria cap a l'exterior, passant entre els espais davanters (àmbits 9 i 20), desaiguava cap al vial i podria haver estat utilitzada en els treballs metal·lúrgics per a refredar els metalls (tremp).

El taller de l'àmbit 8 presenta l'enterrament d'una criatura perinatal (inhumació 2) practicat dins una de les cubetes metal·lúrgiques que va ser reciclada com a tomba.

Les oficines situades a la part anterior a l'edifici A (àmbits 9, 20 i 21) han proporcionat un nombre d'objectes inferiors als tallers interiors del mateix edifici, si bé les estructures presenten més complexitat i diversitat. La presència de murs entre els àmbits 20 i 21 s'han interpretat com a possibles estructures protectores del vent.

Edifici C

És l'edifici més modern i presenta una planta rectangular diferent a les construccions anteriors, amb una coberta de *tegulae*. En els àmbits 17 i 22 (figura 3) s'identifiquen dos espais especialitzats en la siderúrgia del ferro. En els paviments s'excavaren diverses estructures de combustió. L'àmbit 22 és una

10. L'antracologia mostra una diversificada utilització de fustes en l'alimentació dels forns i s'ha identificat un total de 15 espècies diferents: *Abies alba* (avet), *Arbutus unedo* (arboç), *Cistus* sp. (estepes), *Corylus avellana* (avellaner), *Erica* sp. (brucs), *Fagus sylvatica* (faig), *Juniperus* sp. (ginebró, sabina, càdec), cf. *Malus* (pomera), *Pinus sylvestris-salzmannii* (pi roig-pinassa), *Populus* sp. (pollancres), *Quercus ilex-coccifera* (alzina-garric), *Quercus* sp. caducifoli (roures), *Vitis vinifera* (vinya-llambrusca), rosàcies tipus *Pomoideae*, *Sorbus*, *Pyrus*, *Amelanchier*... i angiospermes indeterminades. Sembla clara una preferència per la fusta del roure (*Quercus* sp. caducifoli), que assoleix el 46,4 % dels fragments analitzats. De la resta destaca la fusta de vinya (*Vitis*) i l'alzina-garric (*Quercus ilex-coccifera*), arboç (*Arbutus unedo*) i bruc (*Erica* sp.), totes elles molt apreciades, tradicionalment, com a combustibles (Ros 1993).

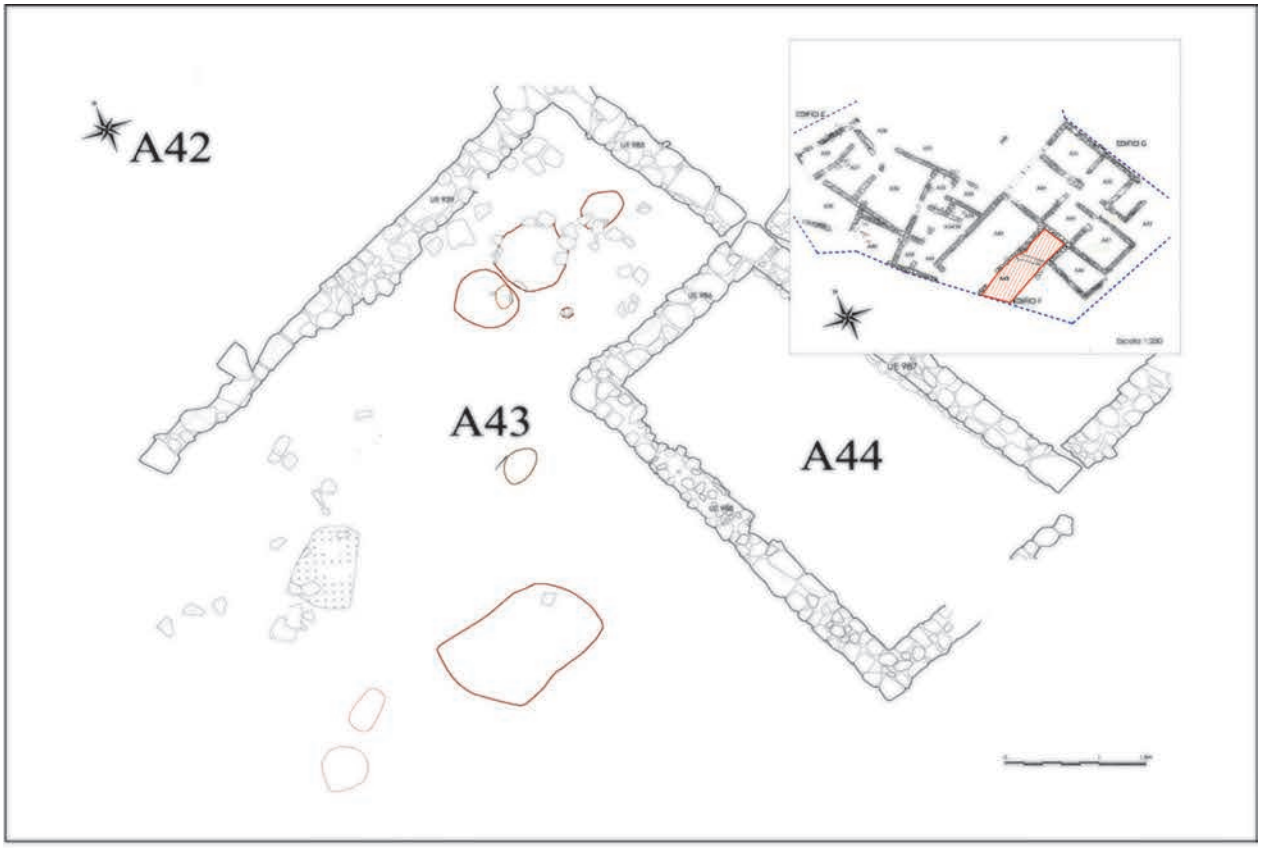

Figura 4. Planta del taller de l'edifici F i imatge de la cubeta amb orificis per a les toveres.

estança que es comunicava, des de l'interior, amb la 17 i no presenta obertura al carrer, per tant formava part del mateix taller 17.

L'estança 17 presenta dues llars o fornals de planta semicircular construïdes sobre una base elevada molt alterada per l'alta temperatura assolida dels focs, i es relacionen amb els treballs de purificació i forja del ferro. Les llars estan situades en els murs est i oest, l'una davant l'altra, la seva proximitat permet que un sol operari metal·lurgista pugui controlar-les. Una de les fornals presenta una petita paret d'elements lítics, recolzada sobre el mur que delimita l'àmbit; les pedres estan molt alterades per les temperatures del foc i presenta una darrera fase d'ús durant la qual el sòl correspon a un paviment de rajols. A l'habitació, diverses estructures negatives, identificades com a possibles encaixos per als suports dels troncs de fusta, tindrien la funció de base de les encluses i a mesura que s'amortitzaven, serien substituïdes per altres de noves. Algunes encluses podrien ser utilitzades, simultàniament, per més d'un operari. S'han excavat diverses estructures negatives que contenien llims groguencs i diversos abocadors de residus metal·lúrgics i domèstics. En els sediments s'han comptabilitzat diferents tipus d'objectes, eines i escòries del procés productiu que s'hi portà a terme.

En l'àmbit 17 es localitzà la inhumació 4 corresponent a una criatura que fou enterrada sobre un llit de llims groguencs relacionats amb les matèries emprades durant el procés productiu i documentats àmpliament en el taller.

L'estança 22 presenta una estructura enterrada de planta oval, del tipus banyera, relacionada amb operacions productives de reducció i postreducció dels metalls, i una gran llar lenticular amb dipòsit, l'ús de la qual s'atribueix, en canvi, a usos domèstics.

Els tallers ubicats en els edificis F i G

En l'edifici F es documentà un taller metal·lúrgic a l'àmbit 43 (figura 4). Es tracta d'una estança amb un paviment simple de terra trepitjada on s'obren diverses estructures de combustió enterrades en el subsòl; a l'àmbit davanter s'hi ubica un gran abocador pels residus. Aquest sector presentava un nivell de destrucció molt gran, amb la pèrdua d'alguns murs que el delimitaven; podria tractar-se d'un espai sense cobrir. El taller apareix molt arrasat i amortitzat per una darrera fase de vida a l'immoble.

L'oficina presenta l'enterrament d'una criatura perinatal (inhumació 7) al costat d'una estructura mural; la sepultura és molt pròxima a una gran cubeta excavada en el subsòl que conserva els orificis per a les toveres i manxes.

L'edifici G és una casa que presenta una planta quadrangular molt similar a la de l'edifici A. L'incendi que va patir, amb la conseqüent formació d'un gran nivell de terres cremades i cendres, ha permès la conservació del taller situat a l'àmbit 46 (figura 5), on es documenten algunes estructures, els objectes (armament i eines), l'instrumental del metal·lurgista (tenalles, martells...), així com les escòries produïdes en l'oficina que estava en ple funcionament en el moment que es va cremar la casa. L'estança presenta una seqüència estratigràfica singular amb evidències de diversos nivells d'ús d'un taller que perviu i es reforma al llarg del temps.

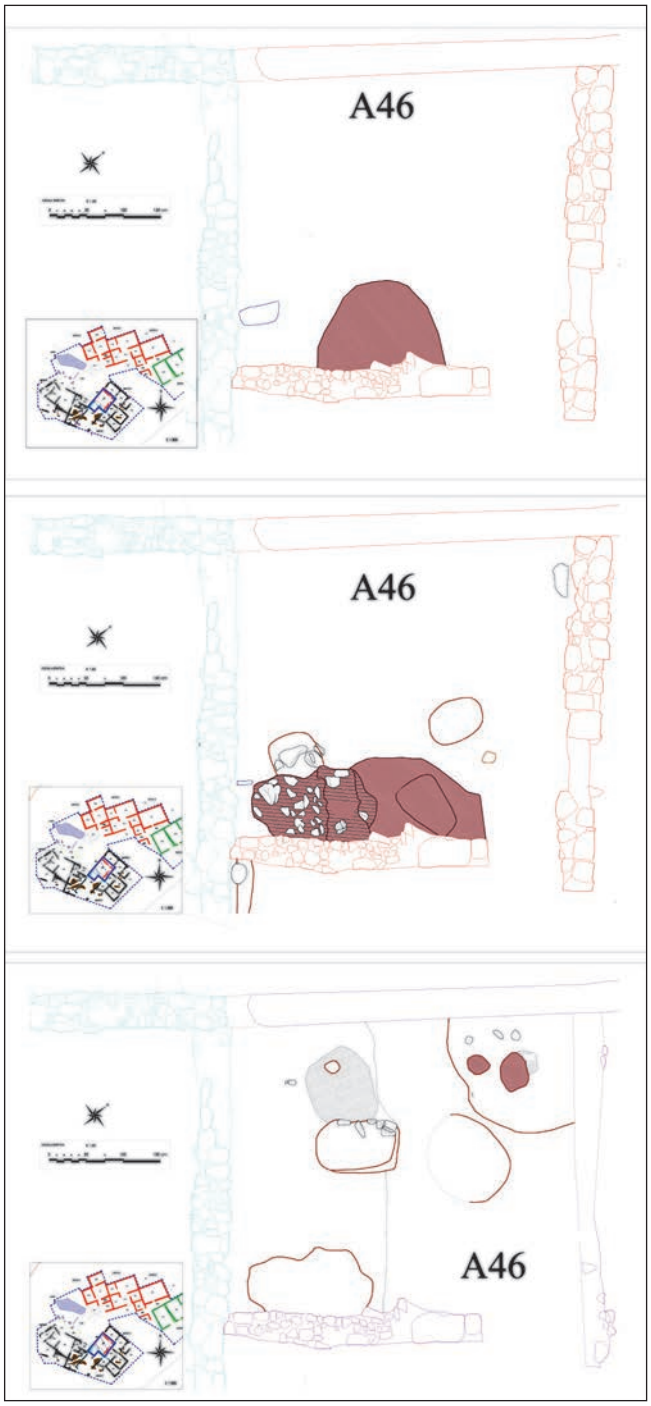

Figura 5. Seqüència dels tallers situats a l'edifici G.

En el pati o espai davanter de l'edifici (àmbit 53) s'exhumaren, en els nivells fundacionals, diverses cubetes molt arrasades i amortitzades durant les fases següents.

Les activitats productives metal·lúrgiques

Les estructures de combustió són emprades per una metal·lúrgia polivalent del ferro i del bronze tal com ho mostra la documentació d'escòries i rebutjos

relacionada amb tots dos processos en els tallers.[11] La documentació d'objectes manufacturats amb elements de metalls diversos mostra una metal·lúrgia mixta i complementària. L'edifici C, molt més modern, presenta, per contra, una especialització en la siderúrgia fèrrica.

Les cubetes presenten les parets vitrificades per l'acció de l'alta temperatura que assoliren en els processos i els colors van del taronja al groc més pàl·lid, amb zones fumades entre el gris i el negre. Algunes parets i fons presenten fragments de terra cuita barrejada amb matèria orgànica i graves. En el fons de les estructures hi ha nivells de cendres i carbons amb fragments de les escòries. També poden presentar un estat molt rubefactat, però aparèixer molt netes de tot tipus de materials.

Forns de tassa

Les estructures són fosses excavades amb parets interiors revestides d'argila i s'identifiquen, majoritàriament, com forns sense sortida d'evacuació d'escòries; aquestes fluirien en estat viscós i es dipositarien en el fons de la cubeta de combustió. Probablement disposaren d'una tovera exterior. La morfologia de la boca de les cubetes és circular o bé oval, i la secció és cilíndrica. El tipus de forn obert permetria la càrrega contínua tant del mineral de ferro com del carbó vegetal que l'alimentava.[12]

Forns amb estructures exemptes

Algunes de les cubetes, que en el moment d'excavar-les apareixen com a simples estructures negatives, podrien haver tingut una part enterrada en el terra i una part exempta, amb parets altes i xemeneies, o fins i tot amb petites cúpules de terra. La seva destrucció i arrasament hauria ocasionat la pèrdua dels orificis de les toveres si bé la documentació d'apilonaments de terra cremada i vitrificada al voltant, podrien ser el testimoni de les superestructures (àmbits 3, 8 de l'edifici A i àmbit exterior 20, davant del mateix edifici) (figura 2).

En el taller de l'àmbit exterior 9, situat davant l'edifici A, es documenten restes de parets vitrificades i del paviment de tovots d'una estructura de combustió, possiblement exempta, que apareix delimitada per diversos elements lítics.

Forns amb orificis per a les toveres

A l'edifici F, àmbit 43 (figura 4), s'ha excavat una gran cubeta enterrada de morfologia circular i secció cilíndrica que conservava els quatre orificis per a les toveres i les manxes exteriors. La documentació de diversos elements lítics a la boca de l'estructura així com l'enderroc caigut en el seu interior formarien part de la base lítica exempta d'una coberta del forn feta de terra. Molt propera a l'estructura enterrada es documentà un abocador de residus amb una boca de morfologia el·líptica.

Cubetes amb plantes de morfologia diversa

Hi ha estructures negatives de planta allargada del tipus banyera que presenten elements lítics en el seu interior, fins i tot hi ha algun exemple de cubetes amb petits abocadors o dipòsits al costat que podrien interpretar-se com a receptacles per a la sortida de les escòries (edifici C, àmbit 22; edifici G, àmbit 46) (figures 3 i 5).

Només una de les cubetes presenta les parets de tovot de 5 cm de gruix, és de planta rectangular amb les cantonades lleugerament arrodonides. El fons presentava un nivell de cendres i carbons i fou reciclada com a sepultura o tomba d'una criatura perinatal (edifici A, àmbit 8) (figura 2).

Fornals

Es documenten estructures exemptes, fornals obertes de planta de morfologia semicircular o circular, en els obradors dels edificis C (àmbit 22) i G (àmbit 46) que es relacionen amb els treballs de purificació, forja i conformació de lingots i objectes diversos (figures 3 i 5).

Cubetes per al combustible dels forns

Situades en espais exteriors (àmbits 9 i 21 davanters a l'edifici A i a l'àmbit 53 davanter del G) es localitzen diverses cubetes, de morfologia oval, que no presenten coloracions gaire alterades però que varen aparèixer plenes de carbons i cendres que es relacionen amb el combustible utilitzat per a l'alimentació constant dels forns metal·lúrgics (figures 2 i 5).

Els elements lítics

Alguns obradors situats en els àmbits, 3, 9, 17 i 20 (figures 2 i 3) presenten elements lítics a l'entorn de les estructures de combustió que, per la seva forma i les traces d'ús, amb restes d'òxid i marques, es relacionen amb les tasques metal·lúrgiques. S'identifiquen com a suports lítics per a tallar, polir i decorar les peces.

Els estudis arqueometal·lúrgics permeten afirmar que al Camp de les Lloses es realitzaven dos tipus d'operacions metal·lúrgiques:

L'obtenció de peces de ferro

En els tallers de l'edifici A s'ha constatat tota la cadena operativa des de la reducció del mineral a ferro fins als processos de postreducció, refinatge i forja dels objectes de metall. Ara bé, el procés de reducció del mineral a metall és el que presenta menys evidències per ara analitzades. Les escòries de postreducció permeten constatar de manera molt clara, en canvi, la purificació i conformació d'objectes de ferro. S'han documentat productes que acrediten el treball de la forja realitzat en els obradors. Alguns objectes són de ferro dolç, i d'altres de ferro carbu-

11. Estadísticament el nombre d'objectes i escòries de ferro és sempre superior en nombre al de les peces de bronze recollides en els tallers polivalents.

12. Les evidències etnogràfiques constaten que, sense cap tipus de cobertes, només amb l'aire induït per una o dues manxes, s'assoleixen temperatures de l'ordre de 1100 o 1200º C per a la reducció del mineral, amb la formació d'una massa de ferro i escòries de primera obtenció (Simon 1999).

Figura 6. Evidències metal·lúrgiques dels tallers.
1. Peces de bronze en desús per al reciclatge; 2. Gresol; 3. Motlle lític de barnilles; 4. Lingots de plom; 5. Ristres amb les revores de claus de fosa de bronze; 6. Lingot de bronze del tipus barreta; 7. Fragments d'arbres d'alimentació de bronze; 8. Plat de balances i pesal de bronze; 9. Instrumental de bronze: tisoretes i serretes; 10. Instrumental de ferro: tenalles i martells; 11. Lingots de ferro: barra de secció quadrangular i barra plana d'extrems arrodonits.

rat. La carburació podria haver-se dut a terme pel mètode de la cementació. Les escòries de casquet, produïdes durant les operacions de postreducció i forja, garanteixen la manufactura dels objectes en els tallers de l'edifici A (Simón 1999).

L'excavació dels nous tallers en els altres edificis ha revelat l'existència d'un nombre molt important de residus metal·lúrgics avui per analitzar. Constatem, per simple observació visual, una gran abundància d'escòries de postreducció, especialment les del tipus de casquet, entre d'altres.

En els obradors, s'han documentat productes semifacturats (lingots) i manufacturats (figura 6). De les masses de ferro brut s'arribava a peces de geometria precisa, després dels processos d'escalfament i purificació. Amb el martelleig constant sobre el metall s'obtenien escòries de refinatge caracteritzades per ser petites, globulars, fosques i d'aspecte vitri, recollides àmpliament en els tallers. Els lingots exhumats són massissos o fabricats per apilament de les làmines, que sota la pressió i temperatura s'unirien finalment en una sola peça.

Les excavacions de l'edifici G han proporcionat lingots de tipologia diferent als recuperats en l'edifici A. Dos d'ells corresponen a barres de secció quadrangular, amb un pes aproximat de 8 kg i una llargada entre 60 i 70 cm que presenten paral·lels identificables amb la Forma 1 L de les barres lingot de Sane-Maries-de-la-Mer a Bouches-du-Rhône (Coustures, Rico, Béziat, Djaoui, Long, Domerge, Tollon 2006: 243-261). S'ha exhumat un lingot del tipus pla amb els dos extrems enrotllats, similar a la barra plana amb un sol extrem procedent del jaciment aquità de Lacoste, Mouliets et Villemartin, i datada dins la primera meitat del segle II ane (Mistrot 2012: 34). Els paral·lels de les peces permeten considerar que aquestes arribarien ja semifacturades a l'establiment, si bé en desconeixem el lloc de producció.[13]

La tipologia dels objectes manufacturats de ferro[14] contempla un primer grup format per les eines dels treballs artesans (metal·lúrgia, fusta, pells, construcció...), un segon grup d'utillatge agrícola, un tercer, molt ampli, d'equipament domèstic, un quart grup relacionat amb el transport, el cinquè format per elements diversos de *militaria* (armament, panòplia militar), i un darrer apartat amb els ornaments i instrumental personal molt divers. En els treballs de forja dels objectes recuperats es constaten tècniques com el doblegat, estirat, aplanat i soldat de les peces. Algunes de les peces es troben emmagatzemades en els tallers o estances contigües als obradors.

Fosa i reciclatge de petites peces en base de coure

En els tallers es reciclaven els objectes de bronze en desús, que es tornaven a fondre per fabricar-ne de nous.[15] Els nous aliatges de les peces analitzades són fabricats en els tallers i presenten plom afegit. S'han recuperat diversos lingots de plom (figura 6.4) en els tallers dels edificis A, F i G —barres helicoïdals, plaques, lingots de secció cilíndrica, cònica i quadrangular—. La fosa dels metalls es realitzaria en gresols de mida mitjana, dels quals se'n conserven alguns fragments amb les parets vitrificades (figura 6.2). La documentació, a l'edifici G, d'un de sencer de mides molt petites permet suposar que fos per al refinatge i fosa de metalls com la plata o l'estany.

S'ha recuperat un motlle lític per a barnilles (figura 6.3), molt fragmentat, a l'edifici F, del qual només es conserven dues matrius. Les revores dels claus fabricats en els tallers dels edificis A i H permeten la recreació d'un possible motlle lític amb un mínim de set matrius (Álvarez 2002). També la documentació d'algunes barres/lingot de bronze (figura 6.6), associades a diverses escòries i restes de cendres i carbons, podrien haver estat fabricades en els tallers de l'edifici G dins de motlles lítics, avui desapareguts.

Les evidències arqueològiques del procés productiu estan formades per un ampli conjunt de metalls amortitzats que són recollits en els tallers per a fondre de nou (figura 6.1). Corresponen a objectes manufacturats de gran qualitat i fragmentats; alguns apareixen amb grups de dues peces de petites proporcions i d'igual pes, la qual cosa podria interpretar-se, d'una banda, com a conjunts de valor econòmic concret i, de l'altra, com a matèria preparada i seleccionada per ser utilitzada directament en la fosa, segons les parts establertes, per fer els aliatges pertinents.

S'ha documentat un segon grup de metalls corresponent a les restes del procés de fosa, amb petites llàgrimes i gotetes del metall, així com diversos fragments dels arbres de fosa[16] (figura 6.7).

Un tercer grup d'objectes són les làmines, plaques, tiges, retalls, etc., que corresponen a les restes del procés de fabricació d'objectes als tallers. La documentació de les revores de claus i barres permet plantejar la producció en sèrie d'aquestes peces en els tallers (figura 6.5). Le barres/lingot de bronze són productes semifacturats que més endavant serien transformats en petits objectes. La documentació de diverses peces petites del mobiliari, d'ornamentació personal o petit

13. S'ha previst la realització d'anàlisis dels elements de traça per tal d'identificar-ne la procedència.

14. L'estudi tipològic dels objectes de metall es troba en curs actualment, sota la direcció del senyor R. Álvarez. Els treballs de conservació preventiva i restauració de material moble, així com les anàlisis arqueometal·lúrgiques, es realitzen sota la direcció de la restauradora senyora A. Balboa.

15. Les peces podrien haver arribat amb algun tipus de contingent militar romanoitàlic, i són de gran qualitat, algunes procedents de tallers itàlics. Bàsicament són elements del mobiliari (lampadaris, brasers, canelobres, escultures, plaques, vaixella, etc.) i alguns objectes d'ús personal (ornamentació i instrumental divers).

16. Les anàlisis de diverses escòries de fosa dels tallers de l'edifici A mostren el contingut dels aliatges: la majoria amb plom afegit que es produirien en petits gresols. Les peces en desús que es reciclaven eren de coure, bronze binari o ternari, o una barreja d'ells. El material, en fondre's, donaria un nou aliatge on només variava la proporció dels metalls presents. La temperatura de fusió del coure de 1084º C podia realitzar-se a les cubetes amb l'ajuda d'una manxa que insuflés l'aire necessari (Simon 1999).

instrumental permet plantejar que fossin elaborades a partir d'aquestes barres/lingot.

La troballa d'un calderó de bronze en un dels tallers (edifici G), obre la hipòtesi, a banda de la seva probable significació comensal, que almenys fos reparat en l'obrador de l'edifici G (Balboa, Fernández, Duran, Mestres 2013).

El grup de peces de plom documentades en els tallers correspon bàsicament a objectes fragmentats i en desús, amortitzats i emmagatzemats per a reciclar i utilitzar en els nous aliatges. Alguns presenten ja un format semifacturat de lingot. Les peces de plom documentades a les cases (projectils de fona, pesos, fitxes de joc, recipients...) podrien haver-se fabricat en els obradors de l'establiment.

La utilització de plom en els nous aliatges per a fabricar claus i reblons facilitaria la seva manipulació atesa la seva mal·leabilitat sempre que no haguessin de resistir una gran tensió. La documentació de peces de ferro amb claus i reblons de coure i bronze, així com peces de vaixella de bronze amb elements de ferro (fixacions, nanses), ens indica una metal·lúrgia mixta i complementària desenvolupada en els obradors.[17]

A partir de les restes metàl·liques com ara les revores de claus (edificis A i H), el fragment d'un motlle lític per a produir barnilles (edifici F) i la troballa d'un calderó per a reparar (edifici G), sabem que s'utilitzaren diverses tècniques en les oficines: 1) L'obtenció de peces de fosa mitjançant motlles de dues valves (motlle lític i restes de les rebaves laminars de les colades per a fabricar tires de claus); 2) L'obtenció de peces amb la tècnica de fosa a la cera perduda (a partir dels fragments dels arbres de fosa); 3) Les peces de fosa són treballades amb el martelleig i conformació de planxes i posteriorment es produeix l'ensamblatge amb reblons (calderó de bronze fet de planxes, documentat en l'obrador metal-lúrgic de l'àmbit 46 de l'edifici G).[18] En qualsevol dels casos les peces de fosa obtingudes en els obradors serien després polides i acabades pels artesans amb l'instrumental documentat en els tallers.

S'han documentat, així mateix, diversos pesals distribuïts en els diferents edificis i dos platets de balances a l'edifici G (figura 6.8). Un d'ells presentava una incrustació que ha estat analitzada i relacionada amb les restes de les fibres vegetals de les cordes de les balances característiques dels treballs orfebres (Balboa 2012).

L'instrumental dels metal·lurgistes recuperat en els diversos tallers és molt divers i s'utilitzaria tant en el tractament del ferro com en els del bronze i plom. Correspon a eines fetes de ferro i de bronze. Dins dels objectes s'identifiquen, entre d'altres, unes tenalles, diversos martells, falques, cisells, paletes, gratadors, serres i aixes de ferro[19] (figura 6.9). De bronze s'han catalogat, entre d'altres, serretes, estisoretes, llimes, falques i punxons[20] (figura 6.10). Pel que fa a les encluses metàl·liques, s'han identificat en els obradors diversos claus grans de ferro en forma de T, amb el cap pla, que es classifiquen com a petites encluses per al tractament de peces de mida petita. En el taller situat a l'exterior de l'àmbit 20 s'hi descobrí una peça quadrangular de ferro massissa que s'ha considerat una possible enclusa de treball.

Montserrat Duran
Centre d'Interpretació del Camp de les Lloses
C. Pau Casals 2, 08551 Tona
vicustona@e-tona.net

Imma Mestres
Centre d'Interpretació del Camp de les Lloses
C. Pau Casals 2, 08551 Tona
campdeleslloses@e-tona.net

Jordi Principal
Museu d'Arqueologia de Catalunya
Pg. Sta. Madrona 38-41, 08038 Barcelona
jprincipal@gencat.cat

Carles Padrós
Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Pl. d'en Rovellat s/n, 43003 Tarragona
cpadros@icac.cat

Rebut: 23-01-2015
Acceptat: 13-02-2015

17. Actualment estan en curs les analítiques dels aliatges de diverses peces de bronze, i s'han iniciat les anàlisis de les monedes per tal d'avançar en la hipòtesi que, en algun moment, s'hagués encunyat moneda a l'establiment. S'ha començat per les sèries ausetanes.

18. L'estudi arqueometal·lúrgic del calderó ha mostrat que es tractaria d'una peça originària d'una sola planxa convertida finalment en un calderó de planxes soldades amb reblons de coure. La composició de les planxes evidencia el reciclatge en els aliatges i la reparació i la substitució progressiva per noves planxes (Balboa 2011).

19. Les aixes de ferro es relacionen amb el treball de la fusta, artesania paral·lela a la producció d'objectes que presenten ambdós tipus de materials.

20. Alguns mànecs d'os treballats es relacionen amb l'instrumental de bronze.

Bibliografia

Alesan, A. (2012). Estudi del material antropològic del jaciment del Camp de les Lloses (Tona). Campanya d'excavacions de 2009 i 2011. Inèdit. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

Álvarez, R., Duran, M., Mestres, I., Principal, J. (2000). El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) i el seu taller de metalls. A: Mata, C. i Pérez Jordà, G. (eds.). *IBERS. Agricultors, artesans i comerciants*. Universitat de València. València: 271-281.

Álvarez, R. (2002). Estudi de les restes metàl·liques del Camp de les Lloses (Tona, Osona). Inèdit.

Ariño, E., Gurt, J. M., Palet, J. M. (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Universitat de Barcelona. Barcelona-Salamanca.

Balboa, A. (2011). Estudi arqueomètric. Calderó de bronze (s. ii-i aC). Jaciment iberoromà del Camp de les Lloses (Tona, Osona). Inèdit. Bordeus.

Balboa, A. (2012). Rapport d'analyse. Elements fibreux incrustés dans un objet corrodé. Lae 011011-a-048. Laboratoire d'analyses et expertises en archéologie et oeuvres d'art. Inèdit. Bordeus.

Balboa, A., Fernández, J., Mestres, I., Duran, M. (2013). Restoration and archeometallurgical study of a Roman Cauldron made of copper alloy. *I ComCC Author Internationale Committee for Conservation* 2013. En premsa.

Camañes, P., Duran, M., Mestres, I., Padrós, C., Principal, J., Pujol, À., Sala, R. (2014). Projecte de Recerca Arqueològica. El NE de la Citerior d'Escipió Emilià a Cèsar: la Militarització del Paisatge com a Model de gestió Territorial (NECEEC). Inèdit.

Coustures, M.-P., Rico, C., Béziat, D., Djaoui, D., Long, L., Domergue, C., Tollon, F. (2006). La provenance des barres de fer romaines des Sane-Maries-de-la-Mer (Bouches-du-Rhône). Étude archéologique et archéométrique. *Gallia*, 63: 243-261.

Crespo, L., Ruiz, J., Eulàlia, M. (2009). Estudi antropològic de les restes humanes pertanyents al període ibèric. La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006). *Monografies d'Olèrdola*, 2: 501-511.

Díaz Ariño, B. (2008). Epigrafía latina republicana de Hispania. *Instrumenta,* 26: 90-92.

Duran, M., Mestres, I., Molas, D., Pujades, J. (1993-1994). L'establiment iberoromà del Camp de les Lloses (Tona, Osona). *Tribuna d'Arqueologia*, 1993-1994: 63-73.

Duran, M., López, F., Mestres, I., Principal, J., Ñaco, A. (2011). Evidencias numismáticas en un espacio logístico tardorrepublicano: El Camp de les Lloses (Tona, Barcelona, Catalunya). *I Workshop Internazionale di Numismatica. Numismatica e Archeologia. Monete, stratigrafie, dati a confronto,* Roma 2011. En premsa.

Duran, M., Mestres, I., Molas, Mª. D. (2015). Maternidad e inhumaciones perinatales en el *vicus* romanorrepublicano de el Camp de les Lloses (Tona, Barcelona): lecturas y significados. *Children, Spaces and Identity*, 2015: 295-309.

Duran, M., Mestres, I., Principal, J. (2012). El projecte del Camp de les Lloses. Tona, Barcelona: la museïtzació gradual d'un jaciment en procés d'excavació. 17 anys d'intervencions arqueològiques. A: *I Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura, Manresa, 28, 29 i 30 de novembre de 2010.* Generalitat de Catalunya. Barcelona: 100-108.

Duran, M., Mestres, I., Principal, J. (2014). Noves intervencions al jaciment romanorepublicà del Camp de les Lloses (Tona, Osona). 2011-2012. A: *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Vic, 13, 14 i 15 de desembre de 2012.* Generalitat de Catalunya. Barcelona: 136-140.

Duran, M., Mestres, I., Molas, Mª. D. (2015). La vida de las niñas en el yacimiento romanorrepublicano del Camp de les Lloses *c.* 100 a.C. A: *Col·loqui Internacional La infància en femení: les nenes imatges i figures de la filiació. 2, 3 i 4 de desembre de 2014*. Facultat de Geografia i Història. UB. Editorial Icaria. En premsa.

Duran, M., Mestres, I., Padrós, C., Principal, J. (2015). El proyecto del Camp de les Lloses (Tona, Barcelona): evolución y significado del *vicus* romanorrepublicano. A: *Actas del Workshop del Camp de les Lloses. Roma en la Península Ibérica presertoriana. Escenarios de implantación militar provincial*. En premsa.

Fabre, G., Mayer, M., Rodà, I. (1984). *Inscriptions romaines de Catalogne. I. Barcelone (sauf Barcino)*. París.

Gusi, F., Muriel, S. (2008). Panorama actual de la investigación de las inhumaciones infantiles en la Protohistoria del sudoeste mediterráneo europeo. A: Gusi, F., Muriel, S. i Olaria, C. (coords.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra. La muerte en la infancia*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP). Servei de Publicacions. Castelló de la Plana: 257-329.

Malgosa, A. (2014). Anàlisi paleogenètica de sis enterraments de nounats del Camp de les Lloses, Tona. Inèdit. GROP. Grup de Recerca en Osteobiografia. Universitat Autònoma de Barcelona.

Mestres, J., Molist, N., Ros, A. (2009). Els aspectes rituals. La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006). *Monografies d'Olèrdola*, 2: 589-595.

Nociarovà, D., Malgosa, A. (2014). Estudio antropológico de los restos humanos de los enterramientos 10 y 11, procedentes del yacimiento del Camp de les Lloses (Tona, Osona). Inèdit.

Ñaco, T., Principal, J. (2012). Outposts of integration? Garrisoning, logistics and archaeology in north-eastern Hispania, 133-82 BC. A: S. T. Roselaar (ed.). *Processes of Integration and Identity Formation in the roman Republic*. Editorial Brill. Leiden-Boston: 159-177.

Quesada, F. (2006). Armamento indígena y romano republicano en Iberia (siglos iii-i a.C.): compatibilidad y abastecimiento de las legiones republicanas en campaña. A: A. Morillo (ed.). *Arqueología militar romana en Hispania. II. Producción y abastecimiento en* ámbito *militar.* Brill. Universidad de León. León: 75-96.

Ros, M. T. (1993). Anàlisi antracològica del jaciment del Camp de les Lloses (Tona). Campanya 1993. Inèdit.

Richardson, J. S. (1986). *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism in Spain 218-82 BC*. Cambridge University. Cambridge.

Schutkowski, H. (1993). Sex Determination of Infant and Juvenile Skeletons: I Morphognostic Features. *American Journal of Physical Anthropology*, 90: 199-205.

Simón, J. (1999). Estudi arqueomètric de les evidències metal·lúrgiques del jaciment iberoromà del Camp de les Lloses (Tona, Osona). Inèdit.

Jordi Principal
M.ª Pilar Camañes
Carles Padrós

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 25 2015
Pàgs. 309-325
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

Un edifici singular al *castellum* romanorepublicà de Monteró 1 (Camarasa, la Noguera), i l'urbanisme complex d'un post avançat del nord-est de la Citerior

A singular building at the Roman Republican castellum *of Monteró 1 (Camarasa, La Noguera) and the complex town planning of a north-eastern Hispania Citerior outpost*

En aquest treball volem fer palesa la problemàtica que planteja la interpretació del conjunt constructiu zona 2 del jaciment de Monteró 1. La seva excepcionalitat en termes de disseny arquitectònic, tècniques constructives i distribució d'espais per comparació a la resta d'estructures documentades, li atorguen un important sentit diacrític que caldria vincular més aviat al caràcter i estatus dels seus ocupants, que no pas a les activitats que s'hi haurien dut a terme. Aquesta constatació ens porta a valorar i discutir la hipotètica existència, en un establiment militar de tipus *castellum*, d'un espai residencial destinat a l'oficialitat o al comandant del post.

Paraules clau: Monteró 1, Hispània Citerior, post militar, *castellum*, romanorepublicà, arquitectura militar, urbanisme, *praetorium*.

The aim of this paper is to highlight the issue concerning the interpretation of Building Zone 2 at Monteró 1. Its exceptionality in terms of architectural design, construction techniques and distribution of space compared to other structures within the site shows an important diacritical character linked to the status of its occupants, rather than the function or activities carried out in the spaces. This observation leads us to assess and discuss the hypothetical existence, within this Roman Republican outpost, of a residential space for the officers or the commander.

Keywords: Monteró 1, *Hispania Citerior,* military outpost, castellum, Roman Republican, military architecture, town planning, *praetorium*.

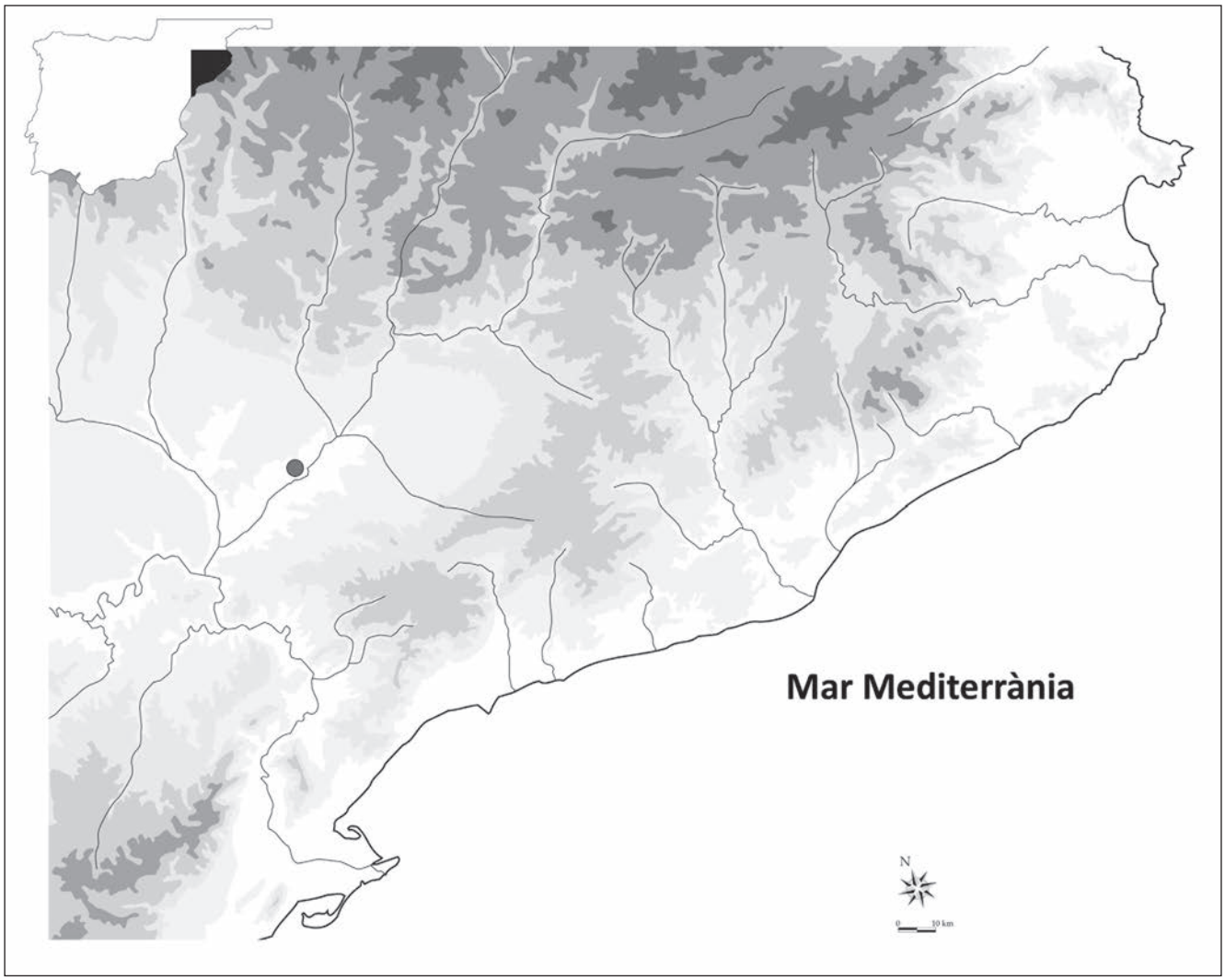

Figura 1. Localització del jaciment de Monteró en el context del nord-est peninsular.

Introducció

El jaciment de Monteró 1 està situat dins el terme municipal de Camarasa, comarca de la Noguera. Més concretament el seu emplaçament es troba al serrat de Monteró, conjunt muntanyós que s'alça a la riba esquerra del riu Segre (zona actual del pantà de Sant Llorenç de Montgai) després del seu pas pel congost de Camarasa, on el riu s'encaixa per superar el darrer obstacle que configura l'eix anticlinal de les serres de Mont-roig i Carbonera, i entrar definitivament a la Depressió Central (figura 1).

Malgrat que la serra de Monteró alberga un conjunt arqueològic de quatre jaciments (figura 2), de cronologies diverses (des de l'època ibèrica fins l'altmedieval) (Ferrer *et al.* 2009: 109-154), les restes més destacades i on s'han centrat els treballs corresponen a l'espai denominat Monteró 1. Es tracta del jaciment que ocupa la plataforma superior del tossal de Monteró i és, sense cap dubte, el més ric i extens de tot el conjunt. La informació de què es disposava en l'àmbit científic era poca abans de les intervencions actuals, amb mencions generals en treballs com el de P. P. Sanahüja sobre la història de Balaguer, on es recollien les troballes del P. S. Pubill i del Centre Excursionista de Balaguer al començament dels anys trenta de la passada centúria (Sanahüja 1984: 16-17). No obstant això, a nivell de tradició oral ha estat un jaciment molt conegut entre furtius i espoliadors professionals, que hi han causat i causen danys irreparables. Conjuntament a aquest fet, els factors postdeposicionals i els esdeveniments de la Guerra Civil que es donaren en aquest indret, han afectat greument nombroses parts del jaciment, tal com anirem veient.

Els treballs al jaciment començaren l'any 2002 (Principal 2004; Principal *et al.* 2007), amb una idea precisa del context cronològic en què s'inscrivia, entre el món ibèric i romà (Pita 1956; Ribes 2002). Les campanyes portades a terme ens han permès no només dibuixar l'entramat estructural d'aquest assentament sinó també comprendre'n la rellevància contextual i històrica, i constatar-ne l'excepcionalitat.

Així, gràcies a un treball continuat de més de deu anys, les evidències obtingudes són de prou entitat com per definir el jaciment com un assentament amb un marcat caràcter militar, vinculat possiblement a la gestió del territori, amb una cronologia que queda

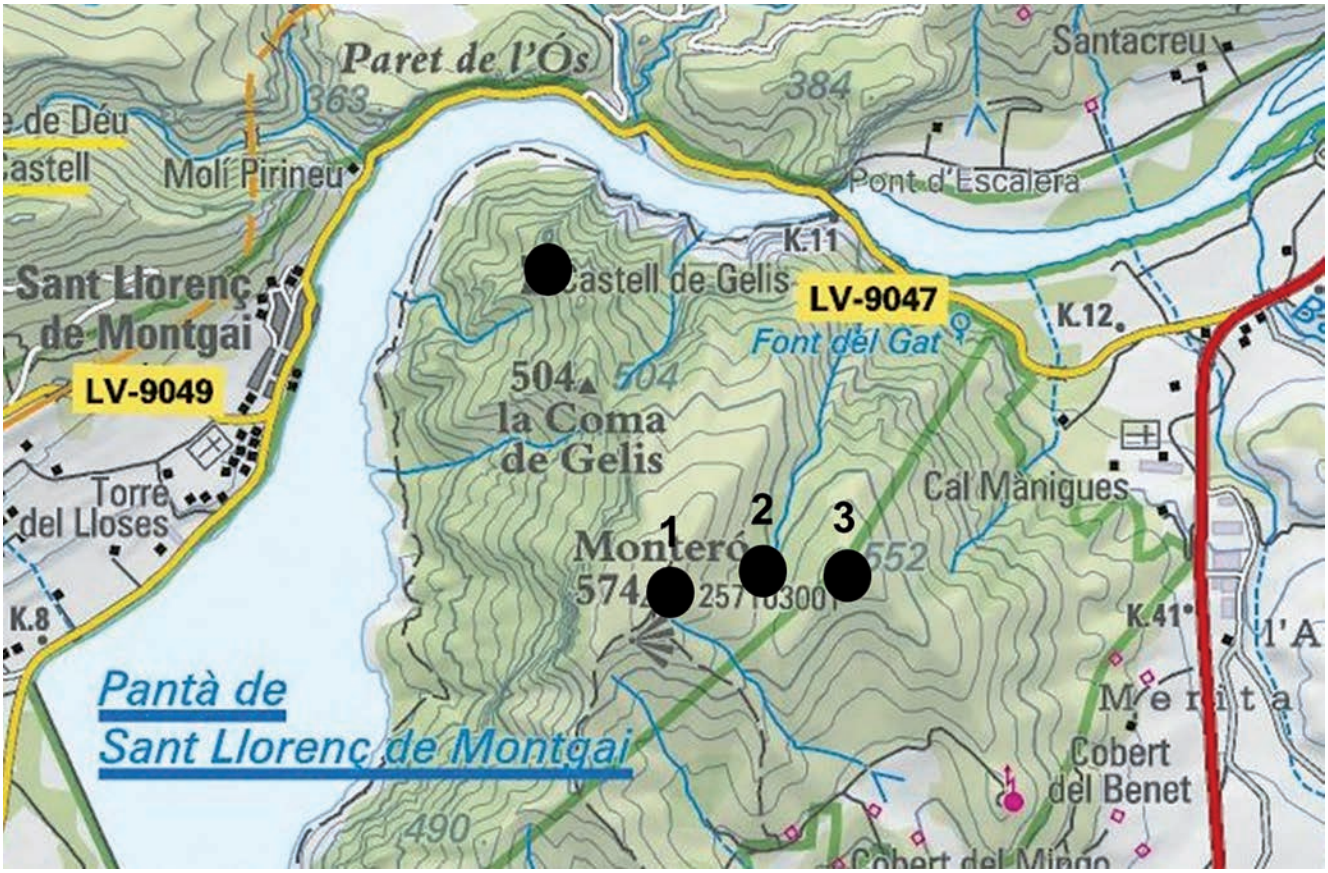

Figura 2. Situació dels quatre jaciments localitzats al tossal de Monteró (font IGCC).

emmarcada entre la fi del segle II i l'inici de l'I ane, amb un únic moment d'ocupació evident que hagi ofert restes arqueològiques i estructurals. El seu emplaçament ha constituït un factor clau per determinar-ne la comprensió i significació funcionals, ja que gaudeix d'un domini visual i d'un control estratègic privilegiats, tant del camí fluvial que representa el curs del Segre com de la plana i la depressió que s'estenen als seus peus. Un altre element que denota aquesta excepcionalitat és l'organització i disposició dels edificis documentats. De fet, és aquest punt el que desenvoluparem en el nostre treball, i concretament centrant-nos en una de les zones que ha ofert major informació en l'àmbit tant arquitectònic com de cultura material, és a saber, la zona 2.

L'estructura de l'assentament

El jaciment de Monteró 1 presenta un total de nou zones excavades, repartides per tota la superfície del tossal on es troba situat (figura 3). L'estudi dels espais ens ha permès conèixer la conformació arquitectònica complexa que tenia cadascuna de les àrees excavades, les quals mostren una significativa organització de les activitats i que, per tant, porten a pensar en una clara planificació espacial i funcional prèvia de l'assentament.

En primer lloc, cal destacar-ne les restes de caire defensiu que es concreten en un mur perimetral (o muralla) llis i rectilini, i una pseudotorre o bastió (zona 9). El mur perimetral s'ha documentat a la majoria de les zones definides a la banda de llevant, com ara les zones 1, 2, 4 i 9, però de manera parcial i fragmentària. En totes elles, aquesta estructura defensiva va ser construïda amb pedra local (conglomerat) irregular i de grans dimensions (0,6/1 m × 0,5 m × 0,4/0,8 m). Presenta una tècnica constructiva de doble parament amb un reompliment de pedres irregulars (grava calcària de grandària diversa), i de terra compactada; la base descansa directament sobre la roca natural. El seu estat de conservació és molt deficient de resultes, d'una banda, de l'efecte dels processos erosius intensos i, de l'altra, de l'espoli, desmuntatge i destrucció que patí durant les accions bèl·liques de les quals fou protagonista la serra de Monteró el 1938.

La segona estructura vinculada a la funció de defensa és una pseudotorre o bastió, ubicat a la part sud-est del cim, i integrat en el traçat de la muralla. Aquesta àrea és la que presenta un accés més senzill i fàcil al *castellum*, i molt probablement la construcció d'un bastió en aquest punt sigui la resposta a la necessitat de protegir-lo; de fet, el bastió funcionaria al mateix temps com a extrem o angle sud-est del *castellum*, i possiblement flanquejaria una porta o accés (Principal *et al*. 2013). Es tracta d'una estructura de planta trapezoïdal, no massissa, que partiria, en angle recte, de la muralla, amb dues fases constructives. De la primera, molt afectada pels processos postdeposicionals, només se n'ha conservat

l'angle nord-est que sols sobresortiria del traçat de la muralla a penes uns 2 m (11 × 1,7 m). La segona fase sembla respondre a una ampliació ja que s'adossa a l'anterior, i presenta un caràcter més exempt, amb un aspecte més proper al d'un bastió. En aquest cas, s'han conservat tres panys de paret, d'aproximadament 1 m d'amplada, amb una planta general d'11 × 7,7 m. La tècnica constructiva continuaria el mateix patró vist per al mur perimetral, amb murs de doble cara, i reompliment. Pel que fa a l'evolució cronològica de les fases, resulta pràcticament impossible de determinar, ja que els elements datants són similars; per aquesta raó, pensem que es podrien haver esdevingut en un espai de temps molt curt.

Quant a l'entramat urbà, les dades que ens forneixen les zones 2, 7 i 8 porten a considerar una ordenació de l'espai, almenys en la part central del tossal, a partir d'un eix N-S, obert, a la manera d'un carrer o via pública, flanquejat per conjunts d'estances adossades a la muralla (zona 2), però també amb blocs o illes isolades formades per diferents unitats (zona 8), que vindrien a confirmar igualment l'existència d'altres espais públics (carrer, via, plaça?) a l'interior de l'establiment. Les estructures no ofereixen un patró homogeni en relació amb la seva alineació, amb orientacions N-S a les zones 1, 3 i 8, mentre que la zona 2 es combinen amb d'altres E-W. Aquest fet ens mostra una de les característiques de l'assentament, la seva adaptació a la topografia, i que és una particularitat identificable en altres fortins romans o *castella* coneguts, com ara El Cerro del Trigo (Puebla de Don Fadrique, Granada) (Diosono 2005: 119-128) o el *castellum* de El Cerro de las Fuentes de Archivel (Caravaca de la Cruz, Múrcia) (Brotóns i Murcia 2002: 641-644). A uns 50 m al nord del bastió i de l'àrea de l'hipotètic accés al *castellum*, seguint la teòrica projecció de la muralla, es troba la zona 1 (figura 3). En aquesta zona, s'excavà un gran sector adossat a la muralla, compartimentat en dos espais (sectors 1A i 1B). En el seu interior, la documentació d'una llar de foc central, equipament poc comú al jaciment, i altres punts de combustió esporàdics, conjuntament amb la troballa d'abundants restes de bronze i escòries de ferro, permeten plantejar la hipòtesi d'un espai vinculat a la manufactura i al treball del metall.

A la part central del tossal, i també la més elevada, ha estat possible definir, tot i el seu mal estat de conservació, un conjunt d'estructures que haurien constituït un edifici isolat entre dos espais públics, del qual només es coneixen els límits oriental i occidental,[1] molt probablement de planta trapezoïdal (figures 3 i 4). Es tracta d'un total de set sectors excavats fins ara que mostren una evident unitat estructural: segurament s'accediria a l'edifici pel sector 9, espai redistribuïdor mal definit, potser descobert, des del carrer 7; immediatament al sud, la meitat oriental l'ocupa un grup d'estances sensiblement destacat, format només per tres unitats, dues anteriors (sectors 10 i 11) a la manera de passadís o avantcambra, amb

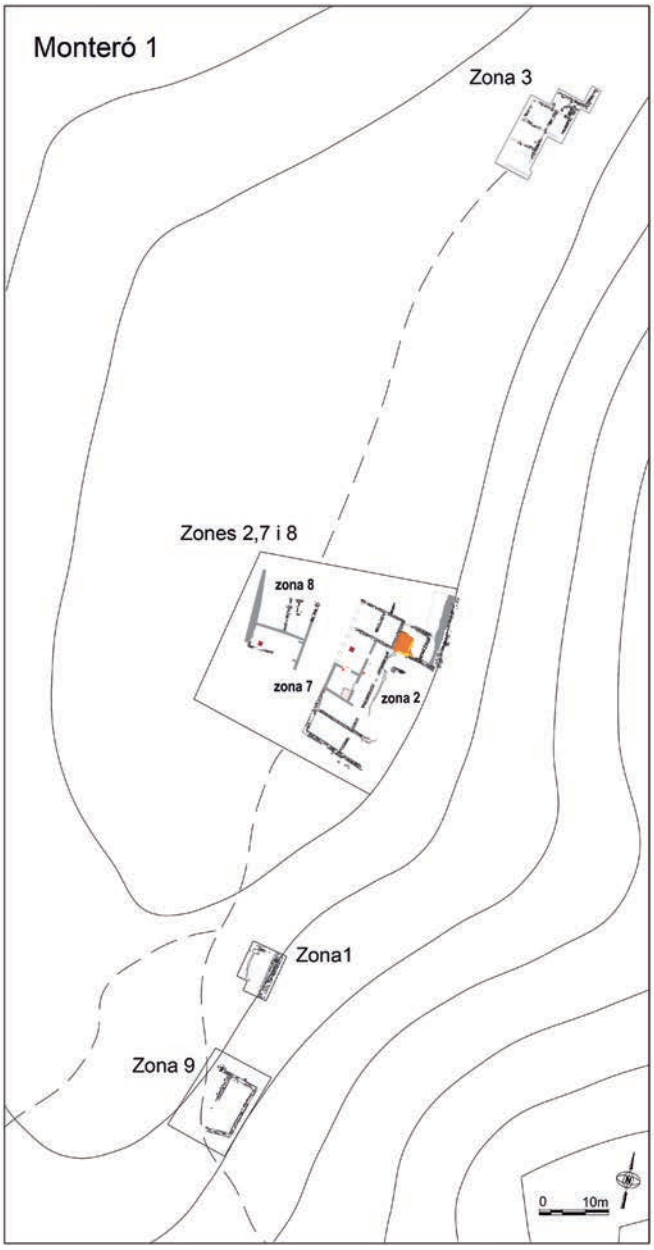

Figura 3. Planta general del jaciment arqueològic de Monteró 1.

accés al sector 9, i una més àmplia que ocuparia la meitat posterior (sector 12); la meitat occidental, per contra, en tota la seva llargada, correspon a una única estança (sector 16). Progressant vers el sud es troba una bateria de grans estances de planta rectangular, orientades E-W, que abastarien tota l'amplada del conjunt (sectors 15 i 18), amb alguna probable compartimentació interior (cas del sector 15). El material arqueològic documentat en l'edifici, abundant i prou significatiu a sectors com els 15 i 16 principalment, ens ha portat a interpretar-lo com un espai de caràcter administratiu i d'emmagatzematge (Principal *et al.* 2013).

En el vessant oriental (zona 2), s'hi identificà un altre conjunt d'estructures amb unes característiques constructives completament diferents a les vistes fins ara: es tracta d'un total d'onze sectors disposats entorn d'un espai obert interior, potser un pati; formen un

1. Se'n desconeixen els extrems nord i sud: el nord està molt malmès i difícilment serà possible reconstruir-ne la disposició en el futur, mentre que el sud, també molt erosionat i destruït, resta encara per excavar.

Figura 4. Planta de la Zona 2 de Monteró 1, on també s'observa el carrer (zona 7) i el barri oest (zona 8).

edifici complex, de planta en forma d'u invertida, que s'adossa al mur perimetral (figures 3 i 4).

Ambdues zones estan separades per un espai central (zona 7) d'uns 7 m d'amplada, que ha estat interpretat com un espai obert, via o carrer central orientat N-S, que hauria articulat el traçat urbà de l'assentament (figura 3 i 4).

Finalment, les estructures ubicades més al nord del tossal, la zona 3 (figura 3), responen a un conjunt format per quatre unitats constructives disposades en bateria. Segueixen un patró homogeni, basat en l'esquema d'avantcambra/cambra, paral·lelitzable a l'estructura dels barracons on residia la tropa, als campaments romans (Pamment Salvatore 1996: 149-153). Les seves dimensions mantenen un mòdul prou constant de 6 × 3,8 m, amb una orientació E-W i amb els accessos ubicats al costat oriental. Tant les pròpies estructures murals com els equipaments interns han quedat fortament afectats per l'erosió que es dóna en aquesta part del jaciment, d'especial intensitat. Entre les troballes més destacades de la zona 3, cal esmentar un dipòsit fundacional o de caràcter propiciatori (sacrifici d'un petit ovicaprí) en el pis del sector 2, però també nombrosos objectes destinats a l'emmagatzematge (Principal *et al.* en premsa). En aquesta part del jaciment és on millor es constata la vinculació amb l'arquitectura militar, amb espais que busquen emular el model dels *contubernia* castrametals; i molt probablement també la disposició en *hemistrigia*, a la manera dels barracons identificats, per exemple, en alguns campaments del setge de Numància, com ara el de Peña Redonda (Pamment Salvatore 1996: 149-153; Dobson 2008: 342-343).

Tot el conjunt d'estructures conegudes apunta clarament cap a una ocupació completa de l'altiplà, del qual hi ha àrees que difícilment aportaran restes arqueològiques per raó dels ja esmentats efectes dels processos postdeposicionals. No obstant això, el

que és possible entrellucar és una planificació prèvia respecte de l'organització i disposició dels espais per la superfície del tossal, relacionable amb una distribució funcional específica com ara espais destinats a l'oficialitat, llocs destinats a la tropa, així com aquells de treball o emmagatzematge.

Un post avançat de control territorial

Tal com s'ha comentat en els punts precedents, gràcies a les restes documentades a Monteró 1, aquest jaciment s'interpreta com un post avançat, un *castellum*, ocupat per un destacament militar. Però no sols han estat les restes arquitectòniques les que han determinat el plantejament d'una hipòtesi que vincula el jaciment a l'estacionament de la milícia, sinó que també existeixen altres factors que porten a considerar Monteró 1 com un punt de control del territori dins el marc d'una estratègia militar d'implantació i organització espacial més àmplia.

El primer d'ells és el seu emplaçament, amb una posició que li proporciona un òptim camp de visibilitat tant cap als Pirineus com cap a la plana de Lleida (uns 50 km lineals). El control visual abasta bona part de la Depressió Central (territoris de la Noguera meridional, la part occidental de la Segarra, l'Urgell, el Pla d'Urgell i el Segrià). Així doncs, la seva posició resulta summament estratègica respecte del control visual de bona part de l'actual Catalunya occidental.

De la mateixa manera, la seva ubicació geogràfica s'emmarca dins un territori, la Noguera, que des del punt de vista del context històric i ètnic s'ha atribuït tradicionalment al poble preromà dels ilergets (Garcés 2001). A partir de començament del segle II ane, però, es constata un procés de mutació definitiu del món indígena preromà: la majoria dels assentaments i petits *oppida* ilergets s'aniran abandonant, malgrat que d'altres continuaran, com a conseqüència directa de la nova organització politicoadministrativa i de la pressió que imposa el govern romà després de la Segona Guerra Púnica. Alguns estudis puntuals a partir de les minses evidències comarcals (Garcés i Principal 1995; Pérez Almoguera 1997: 71; Garcés 2001: 134-136) han apuntat la hipòtesi del pas d'un model de poblament d'època preromana, amb domini d'assentaments aturonats (del tipus petit *oppidum*), d'accés complicat o amb certa dificultat, molt possiblement vinculats al control del territori, a un patró que fa prevaler la vinculació dels hàbitats amb les terres més planes i fèrtils, seguint una estratègia d'explotació agropecuària de l'entorn, de fàcil accés, i sense gaires preocupacions defensives (del tipus vil·la), el qual començaria a presentar-se a partir del final del segle II ane. El pas d'una realitat típicament indígena a una altra de caire romà, manté buits importants pel que fa a la recerca en aquesta àrea, car manquen dades i jaciments que aportin informació sobre l'articulació territorial en funció de l'aplicació dels nous sistemes organitzatius romans o sobre l'impacte del fenomen urbà en el territori i entre la població indígena (e. g. les fundacions d'*Aeso* o *Iesso*). Però també sobre el procés de descomposició de la societat ilergeta i la seva progressiva integració en les estructures romanes, el qual ja es trobaria en un estadi avançat cap al primer quart del segle I ane, almenys entre les elits indígenes, i del qual els *equites ilerdenses* que apareixen al bronze d'Àsculum en serien un exemple prou il·lustratiu (Knapp 1978: 190-192; Pérez Almoguera 1997: 72; Garcés 2001: 136).

Un altre factor destacable és la seva datació, ja que la forquilla cronoocupacional és molt curta i concreta: la cronologia arqueològica clarament se situaria entre l'últim quart del segle II i el primer de l'I ane, amb un abandonament ràpid, sobtat i molt probablement violent. Un detall de certa significació en relació amb aquesta hipòtesi, és la troballa d'unes restes humanes en posició anatòmica sobre el pis del sector 8, davant dels sectors 13-14, precisament a l'edifici de la zona 2, objecte d'aquest treball. Es tracta de la part de la pelvis i les extremitats inferiors flexionades en decúbit, d'un individu jove de sexe masculí, d'entre 15-17 anys, cobert per l'enderroc de l'edifici. Tot sembla indicar que l'individu va morir, o fou mort allà mateix, i abandonat en aquest espai abans del col·lapse de l'edifici. La manca de la part superior del cos, deguda a l'acció dels processos postdeposicionals posteriors, ha impedit, d'una banda, determinar-ne les causes de la mort i, de l'altra, aprofundir en la seva identificació atès que els objectes personals, accessoris vinculats a la vestimenta o l'equipament complementari s'han perdut. Tanmateix, la hipòtesi més plausible és que l'individu fos objecte d'una mort sobtada i potser violenta, que s'adequaria prou bé a les evidències d'incendi i destrucció que presenten alguns dels espais del *castellum*.[2]

Des del punt de vista del context històric, l'inici caldria situar-lo amb posterioritat al punt d'inflexió que significà el final de la Guerra de Numància, en la dinàmica de reorganització politicoadministrativa del postconflicte numantí destinada a donar a l'administració provincial un nou impuls, i de la qual les tres comissions senatorials enviades a Hispània entre el 133 i el 93 ane en serien una clara prova (Ñaco del Hoyo i Principal 2012: 169-177). Quant al seu final, la nostra hipòtesi de treball el vincularia als esdeveniments de la Guerra de Sertori (81-72 ane).[3]

2. En aquesta mateixa zona, sobre la paret mitgera que separa el sector 13 del 14 es localitzà un enterrament en cista, que amortitzava la paret. Les restes, malgrat que arraconades en l'angle SE de la cista, encara conservaven certa connexió anatòmica, cosa que vindria a indicar un espoli o violació de la tomba relativament pròxim al moment de la deposició. Els estudis antropològics han identificat les restes com els d'una dona d'uns 40-45 anys, sense a penes signes d'haver patit estrès físic en vida. Com a hipòtesi preliminar i en base als paral·lels que ofereix el ritual funerari respecte d'altres sepultures de la zona (Solanes i Alòs 2003), la inhumació de Monteró 1 podria situar-se durant fases avançades del període visigòtic, o fins i tot en un moment posterior ja del segle VIII.

3. De fet, les evidències arqueològiques que apunten vers un final sobtat i amb signes de violència, coincidents amb la cronologia del conflicte sertorià, ens porten a considerar la possibilitat que Monteró 1 hagués estat afectat pels esdeveniments de l'any 81 ane, durant l'entrada pel nord-est de la Citerior, i posterior progressió vers el sud, de les tropes senatorials de C. Anni Lusc, i la resistència de Livi Salinator i el mateix Sertori (García Morá 1991: 29-33).

La zona 2. Un espai singular

Tal com s'ha avançat en els punts precedents, el conjunt arquitectònic de la zona 2 (figura 4) presenta un seguit de particularitats que palesen la seva excepcionalitat i diferència respecte de la resta d'espais excavats al jaciment, molt més austers i simples en relació amb les tècniques constructives, models arquitectònics, equipaments i superfície. Aquesta constatació porta a plantejar-nos quin hauria estat el sentit i la funcionalitat d'un complex d'aquesta índole dins l'entramat del *castellum*.

Les evidències arquitectòniques

Les tècniques constructives en el jaciment de Monteró 1 segueixen unes línies molt similars a gairebé totes les zones excavades. Es tracta de murs bastits amb conglomerat, d'aparell escassament elaborat, sense enlluir, i paviments realitzats a partir de terra trepitjada i la roca natural repicada i regularitzada. De la mateixa manera, es documenta de manera generalitzada una absència d'elements decoratius. L'excepció a aquesta constant la trobem a l'edifici documentat a la zona 2, que presenta una composició diferent de la resta d'estructures del jaciment.

La primera particularitat que trobem seria la seva estructuració. Els resultats dels treballs d'excavació han mostrat que es tracta d'un edifici conformat per una agrupació de sectors alineats E-W en bateria (sectors 1-3), que des de la muralla perimetral progressen vers l'oest; l'accés a aquesta ala s'hauria fet per una porta que comunicava el sector 1B i el pati sector 4, mentre que internament es documenta un altre pas entre els sectors 1A i 2A;[4] d'altra banda, l'únic accés cap a l'interior de l'edifici des de l'exterior només sembla ser una porta practicada al sector 1A, encara que no s'han de descartar accessos ja perduts des dels sectors 2B o 13, poc probables, però. Un segon conjunt (sectors 13, 14 i 17), en aquest cas orientat N-S, també en bateria, formaria angle recte amb l'anterior, i estaria precedit per una llarga i contínua avantcambra (sector 8) i una àrea que funcionaria com un espai obert, pati o redistribuïdor; la relació entre els àmbits s'articularia a partir del sector 8 o avantcambra, espai al qual s'obren els accessos de les habitacions més occidentals (sectors 13 i 14). El sector 17 queda clarament separat d'aquesta estructura, amb una porta directa al sector 4, sense que sembli correspondre's en aquest cas amb un disseny d'avantcambra-cambra. Finalment, un tercer conjunt (sectors 19-20), formaria també angle recte amb l'anterior, i progressaria vers l'est fins a adossar-se a la muralla de nou;[5] l'accés a aquesta ala s'hauria fet a través del pati sector 4. Així doncs, l'aspecte general seria el d'un edifici format per un cos central N-S, amb dues ales E-W a cada extrem, disposades en angle recte, i progressant vers l'est per adossar-se a la muralla; aquest disseny permet considerar que l'espai central que queda entre les ales i limitat pel cos principal, podria ser un pati.

Figura 5. Sòcol del mur (MR2041) del sector 1, presenta la típica construcció del jaciment amb doble cara i unit amb fang.

Una altra de les diferències notables seria la tècnica constructiva. Quant als murs, estarien muntats directament sobre la roca natural, elevats a partir d'un sòcol de maçoneria amb un aixecament de tàpia (figura 5). Els sòcols presenten una amplada d'uns 0,55 m, fets amb blocs de calcària grisa, de tall mitjà (0,15 × 0,32 × 0,10 m), a doble parament. En la majoria dels casos, les parets apareixen revestides amb enlluïts

4. L'accés al sector 3, que sembla en principi tancat, s'hauria pogut realitzar a través dels sectors 1C o 1D: les estances de l'ala septentrional estan disposades de manera aterrassada, esglaonadament, per tal d'adaptar-se a la topografia i salvar el desnivell existent entre el pis d'ús del sector 3 i el del 2B (gairebé 2 m). Per aquesta raó, resulta una hipòtesi prou raonable que en la paret mitgera dels sectors 1C-1D i el sector 3, avui dia pràcticament arranada, hagués existit una obertura que mitjançant una escala o uns graons hauria permès accedir, des del sector 1C-1D, a l'interior del sector 3. Espai aquest, d'altra banda, que per les seves reduïdes dimensions, posició enclotada i trobar-se ja contra la muralla, segurament fosc, hauria pogut ser usat com a magatzem; de fet, les restes documentades en el seu interior no aporten cap mena de pista sobre la seva funcionalitat.

5. No s'ha pogut constatar la connexió d'aquest conjunt de sectors en bateria amb la muralla de resultes de la destrucció patida pel jaciment. Tanmateix, tot sembla apuntar, com a hipòtesi més raonable, l'existència d'aquesta connexió en funció de la projecció teòrica de les mateixes estances i de l'analogia que pot establir-se amb el conjunt situat més al nord.

Figura 6. Mur (MR 2402) del sector 1, on s'observa que el sòcol també és de tàpia.

fets a base d'una preparació de morter de calç i una capa final més fina sobre la qual s'aprecien restes de policromia (colors documentats beix, gris i blau); en els enderrocs han aparegut també fragments de guix modelats i amb restes de policromia, que podrien correspondre a angles o motllures decoratives (sectors 13, 14 i 17). Per tant, estaríem parlant d'estances excepcionals.

De manera molt residual, s'han observat altres tècniques constructives per al bastiment dels murs, com ara l'alçament directe de parets amb fang (figura 6). Aquest tipus de construcció només s'ha registrat al sector 1, com a mur mitger (0,35 m d'amplada), i amb les superfícies enlluïdes amb calç.

Pel que fa als paviments, les tècniques utilitzades per a la seva elaboració són dues: la terra batuda i l'*opus signinum*. La primera, la més generalitzada en tot l'assentament, s'elaborava a partir de la regularització de la roca natural, tot repicant-la i reomplint-ne els forats i els desnivells amb terra compactada, per tal de generar una superfície llisa com a nivell d'ús (figura 7). El segon tipus es documentà només als sectors 1 (a totes les quatre peces en què se subdivideix) i 14, per tant és excepcional en aquesta part del jaciment (figura 8).

Un altre dels aspectes destacats són les dades relatives a les cobertes. Als sectors 2A i 3, es detectaren fragments de bigues carbonitzades en els enderrocs, amb clares evidències d'haver patit l'acció del foc. Al sector 2B s'exhumà, a més, part de l'entramat de la sostrada, amb fragments de petites bigues de fusta i brancam seleccionat de diverses mesures (fragments de 84 × 8 cm fins a 16 × 6 cm) associats a restes de fang i canyís, mentre que al sector 3 es documentà una biga de dimensions considerables (2,10 × 0,10 m), que hauria estat muntada en sentit N-S. La major part d'aquestes restes corresponen a *Pinus sylvestris/nigra,* una classe d'arbre molt habitual com a element constructiu de sostres. D'altra banda, les minses restes atribuïbles a *tegulae* i *imbrices* aparegudes en dipòsits indiferenciats d'abandó, sempre molt fragmentades i disperses, semblen confirmar que les teulades bastides amb aquests materials van tenir molt poca incidència, i que podrien haver estat usades en comptades

Figura 7. Nivell de circulació compost de terra batuda i calç corresponent al sector 8.

Figura 8. Nivell de circulació d'*opus signinum* del sector 14.

i molt concretes ocasions. Quant a l'orientació dels vessants, resulta difícil de determinar atès l'estat de les restes, però la hipòtesi més raonable seria pensar en vessants lleugerament inclinats vers l'interior per tal de conduir les aigües cap al pati sector 4.

Respecte dels equipaments interns, els tipus més ben definits pel seu estat de conservació són tres. El primer són les raconeres, un exemple de les quals el trobem al sector 2B: es tracta d'una estructura feta amb blocs de pedra calcària, disposats de manera circular a l'angle NE del sector. El segon tipus correspon a les llars de foc, del qual només tenim un exemple que prové del sector 13: situada al centre de l'estança, de planta quasi quadrada (1,6 × 1,54 m), estava formada per una capa d'argila compacta i endurida per l'acció del foc, de 4 cm de gruix, que actuava de solera; la preparació és molt semblant a aquella utilitzada en l'*opus signinum*: trinxat de ceràmica, gravetes i terra. Un altre tipus d'equipament serien les banquetes. Se n'han documentat als sectors 1B, 1C i 4, totes tres adossades a murs, i elaborades a partir d'una base de pedra i alçat d'argila les dues primeres, i amb barreja de terra i calç, la tercera. Cal destacar com a excepcional aquella registrada al sector 1B, la qual va aparèixer revestida per una capa d'*opus signinum*. A l'últim, caldria també fer esment del mobiliari realitzat amb materials peribles, detectat sobretot al sector 2B: es tracta d'estructures de fusta, segurament armaris o prestatgeries, de les quals se'n conserven les empremtes carbonitzades per l'acció del foc que dibuixen formes rectangulars i angles rectes.

Així, en vista de la uniformitat i la complexitat de l'edifici de la zona 2, en què de manera prou evident s'observen una multiplicitat d'agençaments i espais funcionals diferents però complementaris al mateix temps, com ara de tipus domèstic, residencial, treball-magatzem, cal ara plantejar-se quin podria ser el model arquitectònic base. En primer lloc, tot i que resulta evident que l'adaptació a la topografia de l'indret és clara i pot haver-ne condicionat l'esquema, sembla prou clar que el disseny defuig el de les típiques cases d'ascendència romanoitàlica d'atri (Fernández Vega 2003: 72) o similars, construccions rurals de tipus vil·la republicanes o hàbitats urbans (Álvarez *et al.* 2000: 271-273), o fins i tot cases i edificis de tradició indígena (Járrega 2000: 275-278). Malgrat que no respongui ni a la mateixa modulació, ni s'ajusti quantitativament al nombre d'estances requerides, l'ordenació recorda vagament també la dels barracons de la tropa dels campaments romans (Pamment Salvatore 1996: 149-153). No obstant això, el model que sembla ajustar-se més a l'edifici de la zona 2 de Monteró 1 és el de les *row-type houses* d'àmbit rural, desenvolupat en contextos provincials septentrionals: es tracta de cases construïdes a partir d'una filada o bateria central d'estances que domina tota la casa, el disseny de les quals pot proposar moltes variants i augmentar en complexitat (Smith 1997: 46-64); aquestes cases acostumen a presentar una certa simetria quant a disseny, així com una àrea porticada transversal davant del cos principal de la casa, o fins i tot un passadís que serveix de distribuïdor, amb un pati frontaler. En aquest sentit, no deixa de resultar curiosa la semblança del nostre edifici amb algunes d'aquestes *row-type houses* (Smith 1997: 47-53); i més concretament amb el disseny de les fases més antigues de la vil·la romana de Ditchley (Oxon, Gran Bretanya), d'època altimperial (segle I) (Radford 1936), la qual presenta un cos central format per una bateria de fins a vuit estances diferents, amb un espai porticat frontal i dues ales que progressen cap endavant a partir dels seus extrems, i que donen certa forma a un pati davanter.

Així, aquest tipus de construcció organitzada a partir del cos central i el porxo, amb les dues ales perpendiculars en els extrems, i un pati frontaler, que mostra una simetria força clara entre les dues parts de l'edifici, fa pensar en les estructures documentades en la zona 2 de Monteró 1. Si bé és cert que aquestes vil·les són d'època imperial i relativament comunes en contextos provincials rurals de la Gàl·lia i Britània, amb clars espais de treball, domèstics i residencials, en canvi, per cap motiu no serien relacionables amb l'àmbit militar. Ara bé, la forta similitud amb l'edifici de Monteró 1 ens fa plantejar la possibilitat que almenys el concepte funcional i adaptatiu d'ambdues edificacions hagi pogut ser proper, i que precisament la seva semblança tingui l'origen en aquest fet, més enllà de la llunyania del marc cronoespacial.

La cultura material

L'anàlisi de conjunt de les restes materials apunta, respecte de la ceràmica, vers una fàcies característica, grosso modo, del darrer terç del segle II ane que abastaria fins al primer quart de l'I ane (Asensio, Principal 2006), i que només fa que confirmar les apreciacions exposades en ocasions anteriors (Principal *et al.* 2009: 35-39).

L'estudi estadístic de les ceràmiques de l'edifici 2 ens mostra un total de 17 produccions, que estarien en sintonia amb les 16 que s'han documenten a la part oest del jaciment (Principal *et al*. 2012). De tot aquest conjunt, les ceràmiques ibèriques són el tipus més ben representat, que gairebé significa un terç del total de les produccions, seguides per les ceràmiques a mà (19 %). Per sota d'aquests grups, hi ha un tercer conjunt amb índexs de representativitat que es redueixen considerablement, on trobaríem l'àmfora ibèrica (7,8 %) i la vaixella fina de taula, amb la Campaniana A de transició mitjana-tardana (5 %), la ceràmica de Cales de la variant mitjana i la producció d'engalba blanca ilerdense (3,6 %). La resta de produccions no superen el 2,5 % i, per tant, estaríem parlant d'una presència gairebé testimonial, amb només dos/tres individus en tot l'edifici: aquí trobem la major part de les categories d'importació, tant de vaixella (ceràmica de parets fines itàliques, comuna itàlica, púnica i ebusitana) com d'àmfores (itàliques, nord-africanes i ebusitanes, amb un 2,9% en total, essent les d'origen itàlic més de la meitat) (figura 9).

Per àrees productores, el conjunt mostra un predomini de la ceràmica d'àmbit local/regional sobre la importada. Aquest primer grup estaria compost per la ceràmica comuna ibèrica (oxidada i reduïda) i la ibèrica pintada, així com les produccions d'engalba/vernís roig i blanc d'origen ilerdenc, i la ceràmica culinària, feta a mà (69,4 %). Les d'origen ultramarí

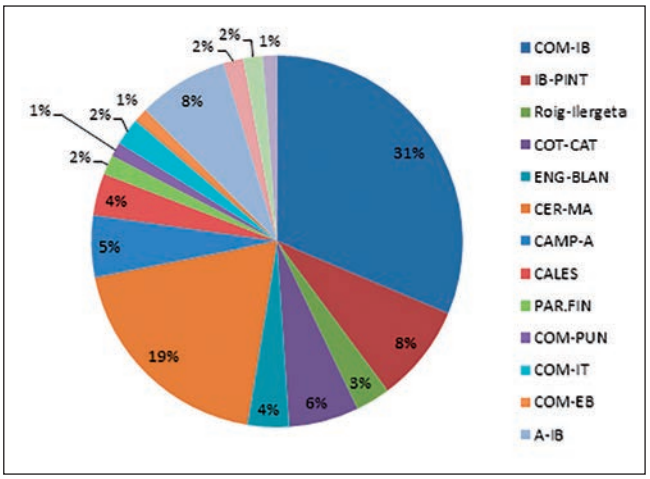

Figura 9. Distribució percentual de les produccions documentades a la zona 2.

signifiquen el 21 %, i les fabricades a la zona costanera catalana (central i nord-est) el 9,6 %.

Quant als grups funcionals, els més abundants entrarien dins la vaixella de taula i servei, malgrat que la representació d'aquest grup té una important variabilitat en funció dels sectors, amb uns percentatges que van del 45 %, als sector 2A i 9, fins al 70 % al sector 3. Aquest grup està format principalment per aquells objectes destinant al consum d'aliments semisòlids (escudelles/bols de vernís negre i de ceràmica local i d'importació) i líquids (gobelets, copes amb nanses i gerres); de manera menys nombrosa també s'han registrat plats, però fonamentalment només de vernís negre. Els objectes destinats a l'emmagatzematge (àmfores i grans contenidors) es comptabilitzen en un 30 % i finalment els de cuina (olles i tapadores, principalment), representats per un 20 %, ambdós com a mitjana del conjunt de sectors estudiats.

Si parlem d'una manera més concreta i analitzem cadascun dels sectors d'aquest edifici individualment, es constata una distribució dels objectes molt desigual (figures 10-11), entre d'altres motius pel seu estat de conservació i pels efectes erosius. Així, els sectors ubicats a la part nord-est (sectors 3, 5 i 6) han ofert un registre material molt escàs, fins i tot poc representatiu, ja que no arriba als 15 individus. Per contra, els sector més occidentals ens han permet definir aspectes importants. El més destacat seria la quantitat de material dels sectors 2A, 2B i 13, respecte a la resta. Aquest conjunt, connectat també arquitectònicament, presenta una acumulació d'elements d'emmagatzematge i vaixella sense comparació a la resta de sectors: s'han quantificat 19 individus destinats al consum al sector 2B, i 12 al sector 13 (sis escudelles, una gerra, una copa, una gerreta, una enòcoa i dos càlats), quan la mitjana és de sis individus. La mateixa situació ens trobem amb els artefactes destinats a l'emmagatzematge, amb cinc/set individus, amb un índex que cau a la resta de sectors, com per exemple a l'1 i al 17, on només es documenten dos i tres individus respectivament. El registre ens marca, doncs, la importància d'aquest conjunt de tres sectors, possiblement relacionats gràcies al nexe del foc, emplaçat al sector 13.

Pel que fa a altres tipus de material és important esmentar els objectes metàl·lics, entre els quals destacaríem els de ferro, com ara una punta de dard al sector 19, diversos claus al sector 2B o un possible ganivet al sector 4, aquest últim molt malmès. Igualment cal esmentar la troballa d'un bronze d'iltirta, amb una cronologia post 104 ane (Villaronga 1994: 179, 25), al sector 8. Una comparativa amb altres zones del jaciment demostraria que aquesta que ens ocupa seria més pobra en metalls que, per exemple, la zona 8, on s'ha documentat un conjunt metàl·lic molt més ric, en què destaquen, per exemple, un plat de balança, un estilet de bronze (Principal *et al.* 2009) o un parell de làmines de plom, una d'elles epigràfica (Camañes *et al.* 2010).

Així doncs, la ceràmica ens aporta informació principalment dels sectors 2 i 13, a partir de la qual es podria plantejar que, dins de l'edifici 2, en aquests dos sectors s'hi desenvoluparien activitats relacionades, d'una banda, amb la transformació d'aliments (cuina) i el seu consum, centrades al sector 13; i, de l'altra, amb l'emmagatzematge, tant d'aliments com d'objectes, als sectors 2A i 2B. La resta de sectors possiblement van estar destinats a activitats de representació, reunió o residència, on tots el grups ceràmics redueixen la seva presència, amb la contraposició d'un augment dels elements decoratius-arquitectònics (*opus signinum* i parets enlluïdes/pintades).

Els *praetoria* republicans Problemàtica i limitacions d'uns espais de difícil determinació

Com la resta d'aspectes que fan referència al món republicà i, en aquest cas, al camp de l'arqueologia militar, la informació sempre és molt limitada o inexistent i, en general, majoritàriament basada en dades o funcionaments de l'exèrcit corresponents al període augustal, altimperial o ja tardà, més reglat i estandarditzat. S'ha de tenir present que els campaments tardorepublicans tenen l'origen en el canvi d'organització de l'exèrcit de maniples a cohorts i en la *Lex Iulia*, és a dir, al final del segle II ane; aniran evolucionant fins a la mort d'August i assoliran la forma estandarditzada definitiva al final de la dinastia juli-clàudia, visible sobretot en l'exèrcit estacionat a la Germània (Pamment Salvatore 1996: 139). En relació amb la caracterització teòrica dels espais arquitectònics dins els establiments militars, aquells que presenten una major complexitat estructural, així com evidents trets diferencials, serien les residències atribuïdes a l'oficialitat, i més específicament al comandant del post o campament, les quals s'identificarien amb el *praetorium*. Aquest espai residencial o casa és, al mateix temps, un espai des del qual s'exerceix l'autoritat, i reflecteix necessàriament l'estatus jeràrquic del seu ocupant o ocupants en relació amb la resta dels membres de la comunitat militar.

Ja des de 1887 A. von Domaszewski (1887) observà que les definicions teòriques del Ps. Higini no coincidien amb les restes arqueològiques recuperades, no estandarditzades, d'allò que tradicionalment s'havia anat identificant com a *praetoria*. Així, en els campaments de campanya es considerava que el *praetorium*

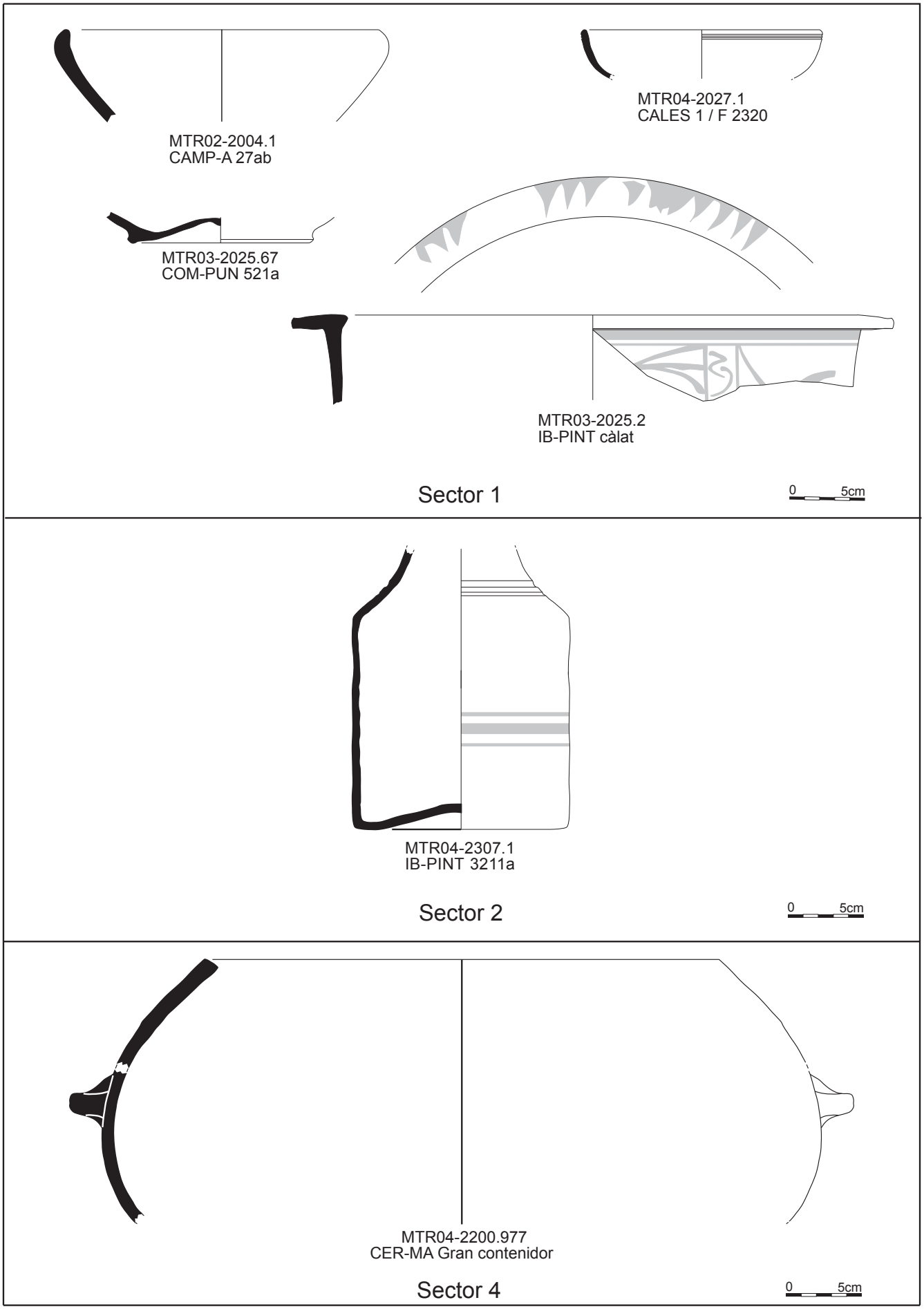

Figura 10. Selecció de material procedent dels sectors 1, 2 i 4.

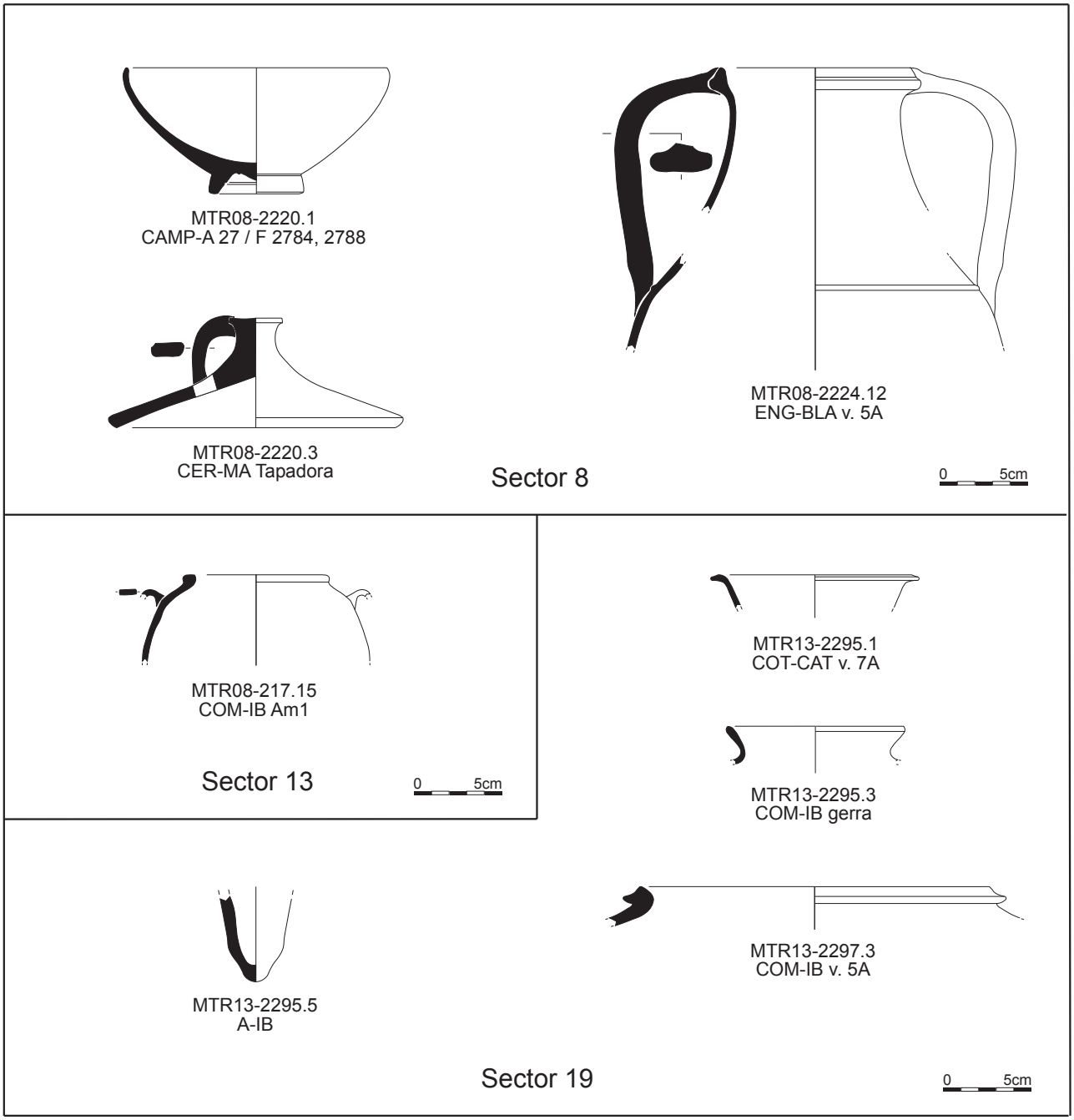

Figura 11. Selecció de material procedent dels sectors 8, 13 i 19.

responia simplement al lloc ocupat per la tenda del comandant, amb un espai davanter que funcionava com a plaça fòrum, i on es realitzaven part de les activitats administratives (Schnurbein 2000: 34-35). Aquests plantejaments han portat a una profunda reflexió sobre el que s'ha d'entendre com a quarter general, o espais administratius (pati fòrum, *armamentaria*, basílica, santuari de camp, *aerarium*, *quaestorium*...) (Fellmann 2006: 91-98), els quals eren anomenats *principia*, i diferenciats del *praetorium* o residència del comandant. Tot i aquestes hipòtesis, s'ha de tenir present que aquesta àrea ubicada al centre dels campaments era igualada al *praetorium* en els campaments de campanya o en estades temporals (Brulet 2008: 62).

Així, hem d'entendre que els *principia* dels campaments estables n'eren en aquest sentit el centre de la vida, el lloc on es concentrava l'administració, els espais sagrats de culte i custòdia dels estendards i, per tant, el lloc on radicava la força moral de la disciplina militar (Johnson 1983: 104; Bidwell 1997: 67; Vega *et al*. 2009: 467). Resultaven sempre un punt de referència del complex del campament i tenien una estreta relació amb el *decumanus*, en moltes ocasions. En el període baiximperial, sembla que presentaven un paviment elevat que, amb freqüència, contenia una estança subterrània i uns murs més consistents que els de les estances annexes i properes (Bidwell 1997: 67; Vega *et al.* 2009: 467), sempre tenint en compte que es parla aquí d'espais amplis i complexos del període baiximperial, d'interès general, però molt llunyans cronològicament al període republicà.

En els campaments i *castella* estables, però, aquesta assimilació de termes es perd (Fellmann 2006: 89). Ja al final del segle XIX, A. von Domaszewski (1899: 144) diferencià els dos espais després de les seves campanyes d'excavació a Lambèse-*Lambaesis* (Algèria), fundat l'any 81. Segons A. Johnson (1983: 31-32), els *principia* ocuparien, en els campaments legionaris estables d'època imperial, aquell espai que en els campaments de campanya serveix per ubicar la tenda del comandant. Aquest canvi es deuria a les necessitats d'espai que tenien les tasques administratives, tot passant en aquestes ocasions la residència (*praetorium*) a la part posterior o al costat dels *principia*, en un lloc de menys preeminència.

Com s'aprecia en la citació anterior, A. Johnson (1983: 33-34) planteja una diferenciació entre campaments legionaris i auxiliars. En aquests segons, *principia* i *praetoria* no presentarien cap diferència i ocuparien el mateix espai. Tot i així, cal tenir present que alguns treballs posteriors han ajustat característiques i cronologies, com és el cas de T. F. C. Blagg (2000: 139) en el campament auxiliar de Haltern, on sembla que es veuria un origen d'aquesta diferenciació funcional dels dos espais a partir de l'inici del període juli-claudi. També en treballs més recents sobre la Gàl·lia romana, com el de R. Fellmann (2006: 99-100), es pot apreciar una creixent diferenciació dels dos termes entre campaments i *castella* durant la primera meitat del segle I.

Així doncs, grosso modo, en època republicana s'haurien de considerar, en teoria, els *principia* i els *praetoria* com un únic espai o de molt difícil diferenciació (Morillo 1991: 136), que concentraria la funció administrativa i residencial en campaments tant legionaris com auxiliars. Ara bé, es considera aquesta situació en el marc d'una gran desconeixença dels campaments i *castella* estables, o almenys amb estudis sistemàtics dels que sí han estat excavats o treballats en les últimes dècades.

Les fonts històriques

Els majors exponents sobre castrametació romana són Polibi i el Ps. Higini, els quals escriuen amb tres segles de diferència. El primer defineix un campament teòric de forma quadrada (6.27.1), mentre que el Ps. Higini al seu *De Metatione Castrorum* mostra un campament de forma rectangular (Grillone 1977: figura 11). En els dos casos, la descripció del campament situa el *praetorium* com a element central, residència del comandant del campament i la seva família. Aquesta residència respondria també a la zona administrativa i de poder del campament.

Deixant a part les fonts més teòriques, Cèsar també parla dels *praetoria*. Així, en el *Bellum Civile* (1.76), Cèsar fa referència al campament de M. Petrei, durant la batalla d'*Ilerda*, en el moment en què el seu exèrcit estava mantenint negociacions amb el de Cèsar. Quan Petrei descobreix el que està passant reuneix l'exèrcit al *praetorium*, i els fa jurar que no seran traïdors a l'exèrcit ni als seus oficials. Per altra banda, en el *Bellum Africum* (30-32), es fa referència al fet que ja des del principi de l'arribada a Àfrica, Cèsar desafia Q. Cecili Metel Escipió, i per mostrar el coneixement en l'art de la guerra per part del primer, diu que guiava la batalla no personalment des de l'estacada, sinó assegut al *praetorium* (31), a través d'exploradors i missatgers. Per tant, les dues referències de Cèsar ens parlen de llocs de poder, on es prenen decisions o s'exerceix l'autoritat.

Les evidències arqueològiques
Discussió

Com dèiem al principi d'aquest punt, la recuperació o el coneixement sobre la castrametació del període romà republicà és reduïda o parcial. Si ens hem de situar en un context geogràfic i cronològic proper al cas de Monteró 1, hauríem de parlar sense cap dubte dels campaments de Numància estudiats per A. Schulten (1927) i reestudiats recentment per M. Dobson (2008). Així, tant a Castillejo, a l'anomenada àrea d (Dobson 2008: 257), com a Peña Redonda, en els edificis 1-10 (Dobson 2008: 329 i 335-341), Schulten identificà diverses estructures com a *praetoria* d'aquests campaments, basant-se en les definicions teòriques de Polibi (6.27.1). Ara bé, Dobson (2008: 409) considera que les dades disponibles a Numància no són suficients per concloure que les restes descrites per Schulten siguin realment *praetoria*, i que aquesta teoria és molt qüestionable i fragmentària.

Un altre bon exemple és el campament de Cáceres el Viejo (Càceres), amb una cronologia que podríem situar durant la primera meitat del segle I ane. Tot i que ja es coneixia d'antic, va ser novament Schulten qui en va començar les excavacions (1910, 1927-1930) (Schulten 1918, 1928, 1930, 1931, 1932); aquests treballs van ser revisats i reinterpretats per G. Ulbert (1984),[6] i més recentment s'hi han realitzat diverses intervencions per condicionar i posar en valor el jaciment (Abásolo *et al.* 2008: 115-143). Sembla que aquest establiment respondria al *Castra Caecilia* de Plini (*Nat. Hist.* 4.117), i que ja aproximava Schulten; però segons Ulbert (1984: 202-205) no seria la fundació de Metel, sinó la perduració d'un campament de més llarg recorregut amb un abandó precipitat i incendi en el marc del conflicte sertorià, cap a l'any 80 ane. Si passem a parlar del tema que ens ocupa en aquest treball, ja Schulten identificà el que semblaria el *praetorium* en un edifici que ocupa el punt central i més alt; la construcció estava organitzada a partir d'un pati central, amb les dependències obertes a aquest espai distribuïdor. Altres construccions de l'entorn foren interpretades per l'arqueòleg alemany com a oficines o similar. Al costat, s'hi identificà el que semblava el fòrum, amb unes dimensions de 450 × 450 peus[7] (Abásolo *et al.* 2008: 120). Amb les excavacions de 2001 es tornà a intervenir en espais excavats anteriorment, com el *praetorium* i el fòrum. Aquest primer edifici destinat al comandant presenta

6. Ulbert intentà desprendre's dels judicis de valor i les hipòtesis preconcebudes que dominaven el treball d'A. Schulten, el qual plantejava ja des d'un inici que "Cáceres el Viejo es *Castra Caecilia*. Por tanto, los hallazgos datan de la época de Sertorius. Puesto que los hallazgos datan de esa época, Cáceres el Viejo tiene que ser el campamento de *Castra Caecilia* fundado por Metelo" (Ulbert 1984: 202); qüestions que G. Ulbert supleix tornant a la font original, les restes arqueològiques.

7. Per tant, 132,5 × 132,5 m.

unes dimensions de 70 m de costat i una ubicació no central, sinó lleugerament desplaçada a l'est, bastit amb pedra del país (lloses de pissarra) (Abásolo *et al*. 2008: 129). En conclusió, Ulbert (1984: 210) considera Cáceres el Viejo com un campament romà tardorepublicà, però amb diverses reticències que relaciona amb la seva estructura rectangular perfecta, més típica d'un campament imperial, la manca de barracons per a la tropa i la riquesa d'alguns dels seus edificis. Aquestes consideracions també són tractades per Pamment Salvatore (1996: 140-143).

Passant ara ja a les restes arqueològiques de la península Ibèrica identificades com a campaments, però del període altimperial, trobem el cas d'*Aquae Querquennae* (Bande, Ourense): un campament de 2,4 ha, i característiques molt estandarditzades, en què se n'han identificat els *principia* al centre de l'enclavament i, segons els excavadors, el possible *praetorium* molt a prop (Vega *et al*. 2009: 467-477), element molt interessant en contraposició als campaments i *castella* del període republicà.

Com hem anat posant de manifest, malgrat que la diferenciació i complexitat del *praetorium* i els *principia* és més coneguda a partir d'època d'August, s'entén que no comença de cop i volta i, per tant, també es podria traslladar cronològicament al període republicà, potser d'una manera menys normalitzada. Aquests centres de poder o gestió estaven en relació amb les dimensions dels mateixos campaments o *castella,* i podien ser grans complexos formats per diverses construccions i espais, però també un únic edifici compartimentat amb un atri com a distribuïdor, de poc més de 10 m de costat, com el del petit *castellum* de Hesselbach (Hesse, Alemanya), de no més de 0,6 ha i que data de l'any 100 (Reddé 2006: 100 i 293). Aquest espai s'ha interpretat com els *principia*, mentre que la residència del comandant quedaria situada al nord-est, darrere l'espai administratiu.

Consideracions finals

Per tant, sembla que durant la baixa República romana els *principia* i el *praetorium* podrien ser entesos com a sinònims, i ser interpretats com a espais annexos o integrats, mentre que la residència del comandant i el centre administratiu del complex militar són difícils de diferenciar. Igualment, en aquests casos sempre es parla de campaments i de la seva part central, ja que són aquests espais els definits en les fonts o de més fàcil identificació arqueològica, de resultes de les seves dimensions o consistència física. Ara bé, entenem que els *castella*, cas d'estudi en aquest treball, o altres espais militars més reduïts, també disposarien de construccions assimilables als *principia* o a la residència del comandant. En aquests casos, la identificació dels espais només resulta possible mitjançant l'arqueologia, ja sigui a través de les estructures documentades, la seva ubicació i entitat, o de la cultura material recuperada en segons quins espais, per establir-ne finalment comparacions i analogies amb possibles casos similars. Les construccions conegudes són fetes amb la pedra del país però, com a Cáceres el Viejo, amb acabats més "luxosos" que els dels edificis de l'entorn. Entenem que el comandant del l'establiment militar disposaria, almenys en aquest cas, d'unes condicions d'hàbitat molt millors que les de la seva tropa i de la resta de l'oficialitat.

Així doncs, siguin més o menys acurades les cronologies o les seves interpretacions en els màxims exponents coneguts de la castrametació estable romanorepublicana a la península Ibèrica, ens trobem amb la presència d'unes edificacions singulars al centre dels establiments. Aquestes mostren una planta majoritàriament amb atri i obertura de les estances a aquest, que podríem relacionar amb les típiques cases de planta itàlica. Per tant, sembla que en el període republicà trobem els *praetoria* acompanyats d'espais administratius secundaris, més que uns *principia* desenvolupats i un *praetorium* desplaçat del centre, com sí que passa en el cas del *castellum* de Hasselbach, del període imperial, sempre amb les limitacions interpretatives que imposen les restes arqueològiques.

Pel que fa al jaciment que ens ocupa, resulta innegable a partir de les diverses evidències que hem exposat, que l'edifici de la zona 2 de Monteró 1 és un conjunt singular i complex amb prou elements diacrítics que mostren una clara voluntat, per part dels individus que el van ocupar o hi van residir, de diferenciar-se de la resta a partir del desplegament de certes comoditats i de tenir a la seva disposició espais més grans i funcionalment diferenciats. Així, a partir de l'anàlisi arquitectònica de les restes i dels seus equipaments (figura 4), l'edifici disposaria d'espais de magatzem (sectors 2A i 3) i potser de treball, on s'hi desenvolupava alguna activitat que requeria mobiliari estructural (sector 2B); però també d'espais domèstics i de consum (sector 13), i molt possiblement també residencials, de representació o de descans/lleure (sectors 1, 14 i 17; o fins i tot el pati sector 4), ben agençats, i alguns d'ells ennoblits. Per tant, aquest edifici podria haver estat la residència d'un personatge o personatges importants, de relleu, al jaciment. Atès que ens trobem en un context d'àmbit militar, els individus que ocupen l'escala més alta de la jerarquia en una guarnició o destacament són els oficials, i d'entre aquests, el comandant de la plaça, el *praefectus*.

En conclusió, el disseny arquitectònic diferencial, la situació, l'extensió i la superfície ocupada per les restes, els equipaments i l'organització espacial de l'edifici de la zona 2, poden respondre perfectament als trets teòrics d'un *praetorium*. Per tant, podria plantejar-se com a hipòtesi que l'edifici de la zona 2 hauria estat la residència del comandant de la guarnició del *castellum* de Monteró 1, o també del seu personal o seguici.

Jordi Principal
MAC. Pg. Santa Madrona 39-41, 08038 Barcelona
jprincipal@gencat.cat

M.ª Pilar Camañes
ICAC. Pl. d'en Rovellat s/n - 43003 Tarragona
pcamanes@icac.cat

Carles Padrós
ICAC. Pl. d'en Rovellat s/n - 43003 Tarragona.
cpadros@icac.cat

Rebut: 23-01-2015
Acceptat: 19-03-2015

Bibliografia

Abásolo, J. A., González, M. L., Mora, B. (2008). Recientes intervenciones en el campamento de Cáceres el Viejo. A: Sanabria, P. J. (ed.). *Arqueología urbana en Cáceres Investigaciones e intervenciones recientes en la ciudad de Cáceres y su entorno*. Actas de las Jornadas de Arqueología del Museo de Cáceres. Junta de Extremadura. Càceres: 115-143.

Álvarez, R., Durán, M., Mestres, I., Molas, D., Principal, J. (2000). El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona), i el seu taller de metalls. *Saguntum,* PLAV Extra-3: 271-281.

Asensio, D., Principal, J. (2006). Relaciones comerciales Roma-Hispania. La Hispania Citerior en el siglo ii a.C. A: Burillo, F. (ed.). *Segeda y su contexto histórico. Entre Catón y Nobilior (195 al 153 a.C.)*. Centro de Estudios Celtibéricos de Segeda. Mara: 117-140.

Bidwell, P. (1997). *Roman Forts of Britain*. Londres.

Blagg, T. F. C. (2000). The Architecture of the Legionary Principia. A: Brewer, R. (ed.). *Roman Fortresses and their Legions*. Londres-Cardiff: 139-147.

Brotóns, P., Murcia, A. J. (2002). El castellum tardorrepublicano del cerro de las Fuentes de Archivel (Caravaca de la Cruz, Murcia). Estudio preliminar. A: Morillo, A. (ed.). *Arqueología militar romana en Hispania. Anejos de Gladius,* 5*:* 641-644.

Brulet, R. (2006). L'organisation territoriale de la défense des Gaules pendant l'Antiquité tardive. A: Reddé, M. (ed.). *Les fortificactions militaires L'architecture de la Gaule romaine*. Ausonius Éditions. Bordeus: 50-66.

Camañes, P., Moncunill, N., Padrós, C., Velaza, J., Principal, J. (2010). Un nuevo plomo ibérico escrito de Monteró 1. *Palaeohispanica,* 10: 233-247.

Diosono, F. (2005). El Castellum romano del Cerro del Trigo (Puebla de Don Fadrique, Granada) y el control del territorio en época republicana. *Archivo Español de Arqueología,* 78: 119-128.

Dobson, M. (2008). *The Army of the Roman Republic: The second century BC, Polybius and the Camps at Numantia, Spain*. Oxbow Books. Oxford.

Domaszewski, A. Von (1887). *Hygini Gromatici liber de munitionibus castrorum cum Germanica uersione*. S. Hirzel. Leipzig.

Domaszewski, A. Von (1899). Die Principia des römischen Lagers. *Neue Heidelberger Jahrb,* 9: 141-163.

Fellmann, R. (2006). Principia et praetorium. A: Reddé, M. (ed.). *Les fortificactions militaires. L'architecture de la Gaule romaine*. Ausonius Éditions. Bordeus: 89-101.

Fernández Vega, P. A. (2003). *La Casa romana*. Akal. Madrid.

Ferrer, J., Garcés, I., Ramon, J., Principal, J., Rodríguez, J. I. (2009). Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, La Noguera, Lleida). Troballes anteriors a les excavacions de l'any 2002. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló,* 27: 109-154.

Garcés, I. (2001). Els sons del ferro a la Noguera. La cultura ibèrica. *La Noguera antiga. Dels primers pobladors fins als visigots*. Museu de La Noguera. Balaguer: 116-137.

Garcés, I., Principal, J. (1995). Iberització i romanització al Segre mitjà. La interrelació entre Antona (Artesa de Segre) i Els Esplujals (Foradada). A: *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1994).* Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 491-497.

García Morá, F. (1991). *Un episodio de la Hispania republicana: la Guerra de Sertorio. Planteamientos iniciales*. Universidad de Granada. Granada.

Grillone, A. (ed.) (1977). *Hyginius, de Matatione Castrorum*. Teubner Verlagsgesellscaft. Leipzig.

Járrega, R. (2000). El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles ii-i aC). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló,* 21: 271-302.

Johnson, A. (1983). *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and German Provinces*. Londres.

Knapp, R. C. (1978). The origins of provincial prosopography in the West. *Ancient Society,* 9: 187-222.

Morillo Cerdán, A. (1991). Fortificaciones campamentales de época romana en España. *Archivo Español de Arqueología,* 64: 135-190.

Ñaco del Hoyo, T., Principal, J. (2012). Outpost of integration? Garrisoning, Logistics and Archaeology in North-Eastern Hispania, 133-82 BC. A: Roselaar, S. (ed.). *Integration and Identity in the Roman Republic*. Brill Ed. Leiden-Boston: 159-177.

Pamment Salvatore, J. (1996). *Roman republican Castrametation. A reappraisal of historical and archaeological sources.* BAR International Series 630. Oxford.

Pérez Almoguera, A. (1997). La romanització al territori ilerget. A: I. Garcés (coord.). *Indíbil i Mandoni, reis i guerrers*. Ajuntament de Lleida. Lleida: 69-73.

Pita, R. (1956). 963. CAMARASA (Lérida). *Monteró, Noticiario Arqueológico Hispánico,* III-IV (1-3, 1954-55): 286.

Principal, J. (2004). Excavació assentament iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera). Memòria campanyes 2002-2003. Inèdit. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

Principal, J., Camañes, M. P., González, M. A. (2007). Excavació assentament iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera). Memòria campanyes 2004-2006. Inèdit. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

Principal, J., Camañes, M. P., Padrós, C. (2009). Excavació assentament iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera). Memòria campanyes 2007-2009. Inèdit. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

Principal, J., Camañes, M. P., Padrós, C. (2012). Excavació de l'assentament iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera). Memòria campanyes 2010-2011. Inèdit. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

Principal, J., Camañes, M. P., Padrós, C., Gascón, L. (2013). Estratègies militars de control i gestió del territori al NE de la Citerior (-125/-82): l'exemple del castellum de Monteró. Informe intervenció arqueològica 2013. Inèdit. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

Quesada, F. (1997). *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos vi-i a.C.)*. Monographies Instrumentum 3. Montagnac.

Radford, C. A. R. (1936). The Roman villa at Ditchley, Oxon. *Oxonensia,* 1: 24-61.

Reddé, M. (ed.) (2006). *Les fortificactions militaires. L'architecture de la Gaule romaine*. Ausonius Éditions. Bordeus.

Ribes, J. R. (ed.) (2002). Sala d'arqueologia. Catàleg. *Quaderns de la Sala d'Arqueologia* 2. Lleida.

Sanahüja, P. (1984). *Història de la ciutat de Balaguer*. Balaguer.

Schnurbein, S. Von. (2000). The organization of the fortresses in Augustan Germany. A: R. Brewer (ed.). *Roman Fortresses and their Legions*. Londres-Cardiff: 139-147.

Schulten, A. (1918). Ein römisches Lager aus dem sertorianischen Kriege. *Jahrbuch DAI,* 38: 75-106.

Schulten, A. (1927). *Numantia: Die die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912. III, Die Lager des Scipio*. Munic.

Schulten, A. (1928). Castra Caecilia. *Archäologischer Anzeiger,* 43: 1-14.

Schulten, A. (1930). Castra Caecilia. Zweiter Bericht. *Archäologischer Anzeiger,* 45: 38-58.

Schulten, A. (1931). El campamento del cónsul Metelo en Cáceres. *Investigación y Progreso,* 7: 14-15.

Schulten, A. (1932). Castra Caecilia. *Archäologischer Anzeiger,* 47: 334-348.

Smith, J. T. (1997). *Roman Villas: Study in Social Structure*. Routledge. Londres-Nova York.

Solanes, E., Alòs, C. (2003). Interpretació de l'aixovar de la necròpolis hispanovisigoda de Palous (Camarasa, la Noguera): apunts sobre l'adobat de pells a l'antiguitat tardana. *Revista d'Arqueologia de Ponent,* 13: 345-350.

Ulbert, G. (1984). *Cáceres el Viejo: ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura*. Madrider Beitrage XI. Magúncia.

Vega, T., Ferrer Sierra, S., Rodríguez Colmenero, A. (2009). Los principia del campamento romano de Aquae Querquennae (Portoquintela, Ourense, España). Excavaciones arqueológicas de los años 2003–2005. A: *Limes XX. XX Congreso Internacional de Estudios sobre la frontera romana. 2006. Gladius Anejos 13*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid: 465-480.

Villaronga, L. (1994). *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*. J. A. Herrero D. L. Madrid.